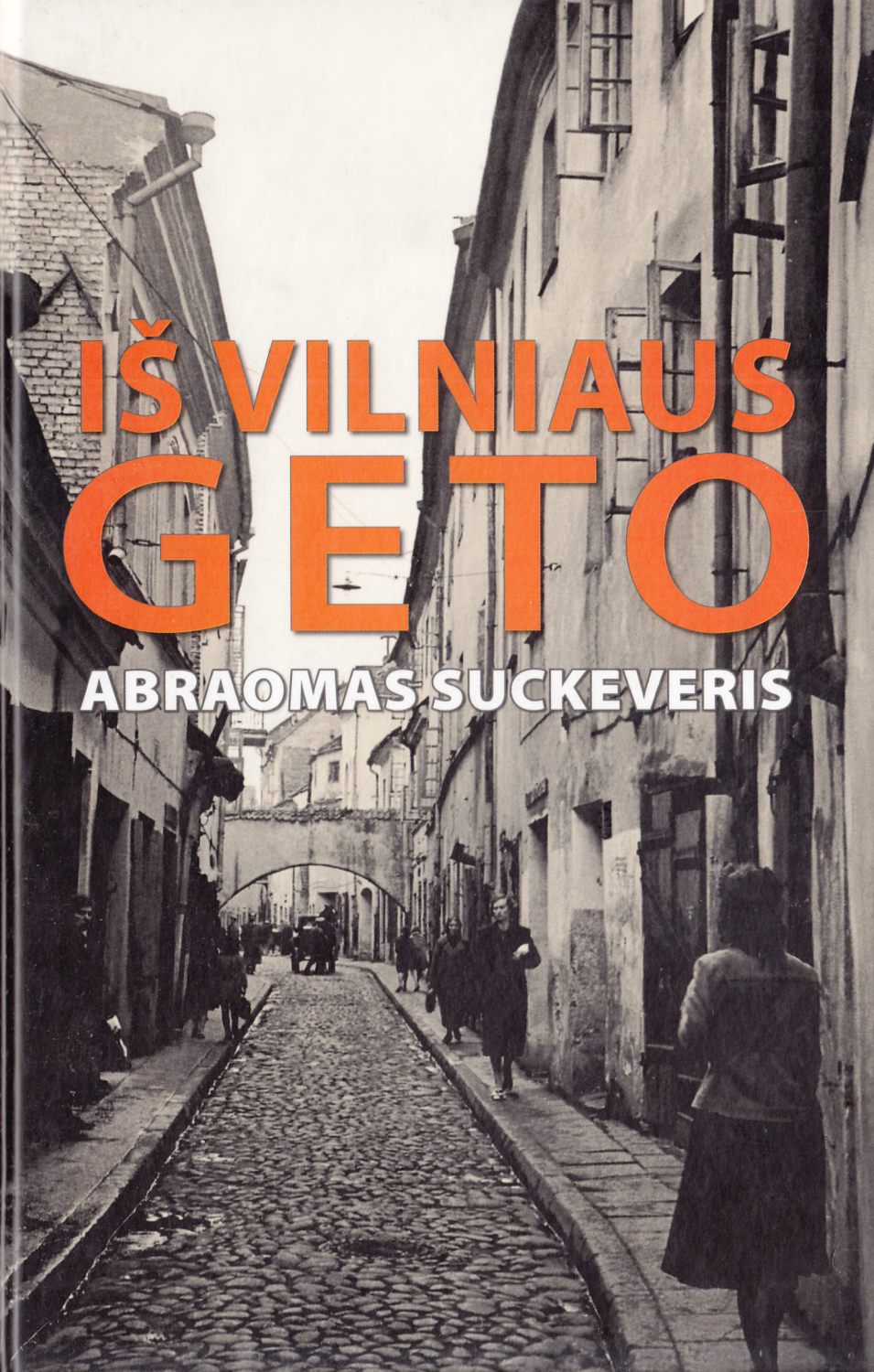
IŠ VILNIAUS
GETO
ABRAOMAS SUCKEVERIS

Abraomas Suckeveris

IŠ VILNIAUS GETO

UDK 947.45.082:933(093.3)
Su-09

Versta iš:
Аврахам Суцкевер
ИЗ ВИЛЕНСКОГО ГЕТТО

Knygos leidimą rėmė
TARPTAUTINIŲ KULTŪROS
PROGRAMŲ CENTRAS

tarptautinių
kultūros
programų
centras
k-operator

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

LIETUVOS RESPUBLIKOS
KULTŪROS MINISTERIJA

© Heirs of ABRAHAM SUTZKEVER, 1946, 2008
© Vladislovas Guoga, vertimas į lietuvių kalbą, 2011
© Asta Baranauskienė, vertimas į lietuvių kalbą, 2011
© Aurimas Guoga, vertimas į lietuvių kalbą, 2011
© Tarptautinių kultūros programų centras, 2011

ISBN 978-9955-34-302-8

TURINYS

Abraomo Suckeverio „Iš Vilniaus geto“. *Šarūnas Liekis* 9

ŽVĖRIES NAGUOSE 14
Mieste ir keliuose 14
Žvėriškumas ir antsiuvai 17
„Chapūnai“ 21
Pirmasis Judenratas 22
Kirvis 24
Mano pirmoji „avietė“ 25
Fašistų „pramogos“ 27
Nukirstos galvos 30
Karste 32
Mirties konvejeris 35
Paneriai 37
Pirmoji didelė akcija 38
Lukiškių kalėjime 40
Vėl pas mamą 42
Čigonai 42
„Užtarėjas“ Herderis 44
Pirmojo Judenrato pabaiga 45
Grėsminga išdaiga 46
Kelias į getą 48

UŽ VARTŲ 52
Geto veidas 52
Antroji akcija ir antrasis Judenratas 55
Įsakymų lavina 57
Antrajame gete 59
Įvairiaspalviai leidimai 61
Geltonųjų leidimų naktis 64

Per naktinį Vilnių 65
Janova Bartoševič 67
Ir vėl gete 72
Mirtis po mirties 77
Miestas ir getas 77
Žydų reikalų šefas 82
Pasilinksmino... 83
Fašistų „geraširdiškumas“ 85
Drabužiai 90
Panerių šeimininkas 91
Gestapo jėzuitai 93
Kaip mes išsisukinėjome 95
Dvasios stiprybė 103
Mokyklos 103
Teatras. 108
Muzika 109
Kūrybinis susivienijimas 110
Parodos 113
Kultūros centras Strašūno g. 6 114
Ligoninė ir sveikatos apsaugos organizavimas 115
Alfredo Rozenbergo „karalystėje“ 117
Devynmetis dailininkas 124
Dainininkė 130
Matematikas 132
„Architektas“ Geršonas 134
Požeminis miestas 138
Kitelis 149

PARTIZANINIS KARAS 154
Pirmasis šaukimas 154
Ginklai 157
Zalmanas Tiktinas 160

Ryšys su išoriniu pasauliu 163
Geto partizanai – nežydai 164
Parašiutininkai iš Baltosios Vokės 166
Sabotažas ir diversijos 166
Padėjo, kuo galėjo 170
„Pigiuose namuose“ 170
Pirmieji ryšiai 172
Nuosava spaustuvė 175
FPO specialusis padalinys 180
Švenčiame Gegužės 1-ąją (1943 m.) 181
Gelbėtojas Šagalas 182
Icikas Vitenbergas 187
Nauja diena 190
„Liza šaukia!“ 192
Per kanalizacijos landas 194
Trys didvyriai 197
Sonia ir Julianas 198
Tęsinys miške 199
Koncentracijos lageriuose 204
Taip žūdavo mūsų vaikai 208
Išlaisvintame Vilniuje 216
Kūnų deginimas 217
„Figūros“ 220
„Specializacija“ 223
Laužaviečių parengimas 225
Atviros kapavietės 226
Kasimas 227
Prie kapaviečių Paneriuose 229
„Perduoti žydams“ 234
Negęstantis deglas 235

Abraomo Suckeverio „Iš Vilniaus geto“

Šarūnas Liekis

Abraomas Suckeveris gimė 1913 m. liepos 15 d. Smurgainyse. Jis buvo trečias Herco ir Rainės Suckeverių šeimos vaikas. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, anot kai kurių liudininkų, vien Lenkijos Karalystėje iki 1914 m. pabaigos buvo užregistruota 150 Rusijos kariuomenės surengtų žydų užpuolimų ir pogromų[1]. Prancūzijos ambasadorius Rusijoje Maurice Paleologue rašė:

> *Nuo karo pradžios žydai iš Lenkijos ir Lietuvos kenčia žiaurius persekiojimus. Rugpjūčio mėnesį juos privertė kolektyviai pasitraukti iš pasienio zonos, neleisdami jiems nieko pasiimti. Po trumpos pertraukos trėmimai vėl prasidėjo, taip pat organizuotai, taip pat skubiai, taip pat brutaliai represijos nusitęsė toliau į Rytus*[2].

Šeima su kitais Lietuvos žydais 1915 m. ištremiama į Omską, Rusijos imperijos valdomą Sibirą. Toli nuo namų tėvas sugeba įkurdinti šeimą ir pradėti odininko verslą. Tačiau, jam mirus, šeima grįžta į Lenkijos valdomą Vilnių, pabėga nuo sukrėtimų ir nepriteklių Tarybų Rusijoje. Galop grįžo tiktai motina su vaikais. Mažasis Abraomas buvo išleistas mokytis į chederą, tradi-

---

1 Yarmolinsky A. *The Jews and Other Minor Nationalities under the Soviets*. New York, 1928, p. 39.

2 Paleologue M. Rosja carow w czasie Wielkiej Wojny. *Polska w pamietnikach Wielkiej Wojny 1914-1918*, wybor i oprac. M. Sokolnicki. Warszawa, 1925, p. 308.

cinę pradinę žydų mokyklą, vėliau į hebrajišką žydų gimnaziją. Išsamios akademinio pobūdžio sąsajos ir pažintis su jidiš ir žydų kultūra prasideda JIVO institute. Prie to prisidėjo Maksas Weinreichas, šio instituto steigėjas ir direktorius. Jau tada A. Suckeveris parašė pirmąjį poezijos rinkinį. Lankydamas universitetą kaip laisvasis klausytojas, jis susipažino su šiuolaikine lenkų ir rusų literatūra. Trečiajame dešimtmetyje Suckeveris priklausė literatūriniam judėjimui *Jung Vilne* (Jaunasis Vilnius). *Jung Vilne* 1929 m. įkūrė Zalmenas Reizenas. Be Abraomo Suckeverio, literatūriniam judėjimui priklausė Chaimas Gradė, Perecas Miranskis, Leizeris Volfas, Moišė Levinas, Šmerkė Kačerginskis ir kt. Kitaip nei daugelį judėjimo bendražygių, mėgusių modernistinę socialinę poeziją, A. Suckeverį traukė neoklasikinis modernizmas ir gamtą aprašančios eilės.

Puikus tokios poezijos pavyzdys buvo vaikystės, praleistos Sibire, atsiminimai, įkūnyti epinėje poemoje *Sibir* (Sibiras). Šioje poemoje yra daug mėnulio spindėjimo, užšalusių upių ir vietos gyventojų pagoniškų ritualų. Jau prieškariu Suckeverio kūrybinę brandą liudijo tarptautinis autoriaus populiarumas tarp poetų. Austrų novelistui Josephui Rothui 1936 m. susipažinus su Suckeverio eilėmis, po metų, 1937-aisiais, Jidiš PEB klubas Varšuvoje publikuoja pirmąjį jo poezijos tomą. Net žinomas rusų poetas Borisas Pasternakas ėmėsi versti A. Suckeverio poeziją.

1941 m. nacistinės Vokietijos kariuomenei užėmus Vilnių, po žudynių likę gyvi Vilniaus žydai buvo suvaryti į Didįjį ir Mažąjį getus. Kartu su žmona Freidke (vedė 1939 m.) A. Suckeveris tampa Vilniaus geto kaliniu.

Alfredas Rozenbergas (reichsleiteris, nacių idealogas) planavo išgrobstyti visas Europoje esančias judaikos kolekcijas ir suvežti jas į *Institut zur Erforschung der Judenfrage* (Žydų klausimo studijų institutas) Frankfurte. Vilniuje nacistams reikėjo žmonių, išmanančių judaikos paveldą ir galinčių atrinkti institutui rankraščius, dokumentus. Iš pradžių naciai visą procesą ribojo pasitelkę nedaug žmonių, o 1942 m. kovo mėn. išplėtė darbo grupę iki 40. Į šią grupę pateko ir Abraomas Suckeveris, ir Šmerkė Kačerginskis. JIVO instituto pastatas greitai virto įvairių knygų kolekcijų, atgabentų iš Vilniaus, Kauno ir kitų apylinkių, surinkimo vieta. Anot liudininkų, 70 proc. knygų turėjo būti atiduodamos į popieriaus perdirbimo malūną. Kitos, paprastai gražiai įrištos, buvo siunčiamos į Frankfurtą. Dirbdamas šį darbą A. Suckeveris išgelbėjo daug Vilniaus ir visas Lietuvos žydų paveldo paminklų. Jo pastangomis išliko ir Žydų mokslinio instituto JIVO rankraščių, knygų ir dokumentų rinkiniai. Taip pat pavyko išsaugoti Marko Antokolskio skulptūras ir Iljos Repino paveikslus. Daug padėjo ir Ona Šimaitė. Ne kartą su savo kolega poetu Šmerke Kačerginskiu padėdavo geto pasipriešinimo grupėms paslapčia įnešti ginklus į getą. 1943 m. rugsėjo 12 d. su žmona Freidke ir Š. Kačerginskiu A. Suckeveris pabėgo iš geto į Baltarusijos miškus. Vilniaus gete jis parašė 80 eilėraščių – didelę savo kūrybos dalį. Be Vilniaus geto eilėraščių rinkinio, pasirodžiusio 1944 m., jau 1945 m. buvo išleista poezijos knyga *Di Festung* (Tvirtovė), joje buvo skelbiamos gete parašytos eilės. Sužinoję, kad Abraomas Suckeveris su žmona išsigelbėjo, 1944 m. kovo mėn. tarybiniai partizanai jį perkėlė į Maskvą, kur menininkas tapo simboline pasipriešinimo ir kultūros baruose dirbusia asmenybe. Akty-

viai dalyvavo antinacistinėje propagandoje. A. Suckeveris tapo Žydų antifašistinio komiteto nariu. Ilja Erenburgas poeto gyvenimą aprašė 1944 m. balandžio 29 d. *Pravdoje*. Šiame rašinyje bene pirmą kartą viešai prabilta apie holokaustą. Maskvoje dalyvavo I. Erenburgo vadovaujamoje lieteratūrinėje komisijoje rengiant *Juodąją knygą*. Tuo laikotarpiu jis ir parašė *Fun Vilner geto* (Iš Vilniaus geto), odės *Tsu Poyln* (Į Lenkiją) dalį ir epinės poemos *Geheymshtot* (Slaptas miestas) didumą. Maskvoje gimė ir dukra Rina. 1946 m. vasario mėn. Niurnbergo procese jis liudijo apie žydų naikinimą Vilniuje. Abraomas Suckeveris dar kartą grįžo į Vilnių 1944 m. liepos 26 d., ir kartu su Š. Kačerginskiu įsteigė Žydų kultūros komisiją dokumentams rinkti ir sisteminti. Vėliau ši institucija tapo žydų muziejumi. 1944 m. rugpjūčio mėn. muziejus persikėlė į Strašūno gatvės pastatą (Nr. 6). Popieriaus perdirbimo malūne A. Suckeveriui su bendradarbiais pavyko rasti 20 tonų nesunaikintų JIVO instituto dokumentų ir knygų. Dar daugiau buvo rasta šiukšlių perdirbimo gamykloje.

Po karo kaip prieškario Lenkijos pilietis jis gavo teisę išvykti iš Tarybų Sąjungos. 1946 m. liepos mėn. Abraomas Suckeveris su šeima atsidūrė Lenkijoje, o vėliau Prancūzijoje. Po Antrojo pasaulinio karo migravo iš vienos šalies į kitą, ir galų gale 1947 m. apsigyveno Izraelyje. Čia jis gyveno iki pat mirties (2010 m. sausio 20 d.). Izraelyje Abraomas Suckeveris kūrė iki žilos senatvės ir visą gyvenimą išliko jidiš kalbos gerbėjas ir šalininkas. Izraelyje įsteigė ir redagavo literatūrinį žurnalą jidiš kalba *Di Goldene Keit* (Auksinė grandinė), tęsė poezijos jidiš kalba rašymo ir leidimo tradicijas. 1985 m. Abraomas Suckeveris buvo apdovanotas Izraelio prizu, prestižiškiausiu šalies apdovanojimu.

Šis prozos kūrinys *Vilniaus getas 1941–1944* buvo išleistas Maskvos leidykloje *Emes* (Tiesa), leidžiančioje knygas ir periodiką jidiš kalba. Teigiama, kad originalų Abraomo Suckeverio tekstą radaktoriai iškarpė ir sutrumpino. 1946 m. Tarybų Sąjungoje išleista versija jidiš kalba tais metais pasirodė ir vienoje Paryžiaus leidyklų, o 1947 m. – Argentinoje. Paskutinį kartą atsiminimai buvo publikuoti 2009 m. Ciuriche, Šveicarijoje, vokiškai, Huberto Witto rūpesčiu[3].

A. Suckeverio knyga yra išversta iš rusų kalbos, 2008-ųjų leidimo knygos. Į lietuvišką vertimą pateko daug netikslumų, buvusių rusiškame vertime iš jidiš kalbos. Iš rusiškojo vertimo perimtas ir fonetinis vardų, ir pavadinimų transkribavimas. Fania Branckovskaja padėjo ištaisyti didesnius netikslumus, rastus lyginant rusiškąjį leidimą su jidiš kalba parašytu tekstu. Tačiau ne visas pavardes, gatvių, organizacijų pavadinimus pavyko patikslinti, todėl prašytume skaitytojų nevertinti pernelyg griežtai.

[3] Suckever Abraham. *Wilner Getto 1941–1944.* Zurich: Ammann Verlag, 2009.

ŽVĖRIES NAGUOSE

... Ir štai vieną keturiasdešimt pirmųjų metų rugsėjo dieną mus veda į getą. Žingsniuodamas žydų kolonoje mąstau, kokį siaubą mums teks patirti, ir nejučiomis prisimenu kruvinus mėnesius iki šio „žydų perkraustymo". Perkraustymo tų, kurie dar buvo likę gyvi...

Mieste ir keliuose

Kai ankstų birželio 22-osios rytą įjungiau radiją, išgirdau isteriškus šūksnius vokiečių kalba. Iš to, ką supratau, suvokiau, kad vokiečių armija peržengė mūsų sieną. Iššokau į gatvę ir nubėgau pas Nojų Priluckį. Jis kaip paprastai dirbo prie savo „Jidiš kalbos fonetikos".

– Su pirmąja bomba į rusų žemę Hitleris išsikasė sau kapą, – tarė N. Priluckis. Tačiau ką daryti, jis nežinojo. Ir vėl įniko rašyti savąją „Jidiš kalbos fonetiką".

Gatvėmis lėkė ugniagesių mašinos. Prie Žaliojo tilto gaisras. Nuėjau pas motiną, gyvenančią tame rajone. Mama labai apsidžiaugė, pradėjo mane raminti, bučiuoti ir kalbėti, kad viskas susitvarkys. Ji išvirė rūgštynių ir pagardino jas pienu.

Vokiečių lėktuvai nesiliovė bombardavę. Netoli Vilniaus liepsnojo dujų rezervuaras, mus pasiekė gerklę graužiantis kvapas.

– Mama, gelbėsimės kartu!

Mama glostė man plaukus ir bučiavo į kaktą.

– Aš niekur neisiu... Tu jaunas – eik ir gelbėkis.

Nuėjau pas Dovydą Umru, laikraščio „*Emes*“ („Tiesa“) redaktorių. Sėdėjome ir svarstėme: ką daryti? Mes žinojome, kaip su žydais elgiamasi Lenkijoje. Žinojome nuotrupomis, bet ir to pakako... Dvyliktą nakties pasidarė šviesu. Vokiečių lėktuvai išmetė šviečiančias raketas. Kryžių kalno rajone nusileido vokiečių parašiutininkai.

Bombos krito vis tankiau. Ties Didžiosios ir Stiklių gatvių kampu subombardavo namą. Po jo griuvėsiais liko šešiasdešimt žmonių. Uosto[4] gatvėje taip pat sugriauti keli namai. Gaisrų dūmai driekėsi gatvėmis. Žmonės su ryšuliukais rankose traukėsi iš miesto. Sklido gandai, kad vokiečiai jau netoli.

Paskubomis surenkame būrelį rašytojų ir artimų draugų. Namus palieku likimo valiai. Pasiimu ką tik atspausdintus savo poemos „Sibiras“ lapus. Žmona – dienoraštį, kurį rašė nuo dešimties metų.

Išeiname Minsko kryptimi ir sutinkame žydų taborą. Vežimai pilni pagalvių, moterų ir vaikų. Vieno vežimo savininkas pasakoja, kad traukia į Slabados kaimą, kuriame gyvena jo pažįstamas. Ten jis tikisi pralaukti, kol baigsis karas, o kai vokiečius išvys, grįš namo.

Keliuose kiekvieną minutę vis daugiau bėglių. Į rytus slenka ilgos jaunų, pagyvenusių ir visai senų žmonių kolonos. Vokiečių lėktuvai skrenda žemai ir šaudo į bėglius. Vaikosi net pavienius žmones. Per sumaištį iširo mūsų grupė. Palikę man savo vaikelį, kažkur prapuolė mano draugas redaktorius Umru su žmona. Norėdamas gauti vaikui vandens, bandau užeiti į pakelės trobas, bet jos visos tuščios, valstiečiai paliko savo namus.

---

[4] Uosto g. – tai dabartinės Pamėnkalnio g. dalis nuo Pylimo ir Jogailos g. sandūros iki Tauro g. (*Čia ir toliau – vertėjų pastabos.*)

Naktis. Nakvojame miške. Rusų majoras įspėjo mus saugotis nepažįstamų žmonių, nes vokiečiai paleido desantininkų raudonarmiečių uniformomis. Bičiulio vaikas verkia, jis pripratęs prie motinos. Mažylis alkanas, o man plyšta širdis. Mėnesienoje randu šiek tiek uogų ir suvalgydinu, kad nenumirtų man ant rankų.

* * *

Vokiečiai mus pavijo netoli Ašmenos. Išgirdome kažkur priekyje žlegsinčius tankus. Kaimiečiai pranešė, kad visus kelius užėmę vokiečių kareiviai. Kur bėgti? Ir dar su vaiku. Aplinkui ugnis, virš mūsų – vokiečių lėktuvai, kartais ore pasirodo ir mūsiškiai, tada prasideda oro mūšis. Bet vokiečių naikintuvų daugiau, vis numuša mūsų lėktuvus, kurie, apimti ugnies ir dūmų, krenta netoli bėglių.

Pasirinkimo nebuvo – nutarėme grįžti į Vilnių. Netoli miesto sutikau vaiko tėvą ir buvau laimingas, kad mažylį grąžinau gyvą. Apsinakvojome valstiečio klojime. Per plyšius matėme, kaip dega Naujoji Vilnia. Naktį atvažiavo motociklininkai ir sustojo prie klojimo. Girdžiu, jog kalba vokiškai. Tai žandarai šeimininkauja kaime. Jie pasišaukia mūsų šeimininkę ir klausia, ar neslepia žydų. Mano draugai miega. Aš apmirštu, įsitempiu. Nuo vieno jos žodžio priklauso mūsų gyvenimas. Ji atsako: „Ne, čia nieko nėra.“ Žandarai sėda ant motociklų ir išvažiuoja.

Tankai, tankai, tankai. Visas Ašmenos plentas[5] prisigrūdęs tankų. Pusę dienos laukiame, kada jie pravažiuos, kai kurie smalsuoliai lenda artyn. Grįžtame namo tuo pačiu keliu, kuriuo bėgome į rytus. Neryje nusiprausiame, išsiskalbiame drabužius, suplėšome visus popierius ir dokumentus, kad tikrina-

[5] Dabar – Minsko plentas.

mi nieko neturėtume. Mano žmona drasko dienoraštį ir meta į vandenį, lapelį po lapelio.

* * *

Ir štai mes mieste. Gatvėse žydų beveik nematyti. Vieniši senukai, nuleidę galvas, susikūprinę, slankioja laikydamiesi namų sienų. Gyventojai sėdi namuose, stengiasi nesirodyti. Gatvėse – pirmieji okupantų „pagalbininkai" su baltais raiščiais ant rankų ir šautuvais ant pečių. Tarp jų pažinau vieną Vilniaus universiteto studentą.

Prie Pilies kalno šie ginkluoti žmonės vedė grupę suimtųjų, apie dvidešimt žmonių. Tarp jų atpažinau Zalmaną Šapiro, provizorių iš Vilkomirskajos[6] gatvės. Būdamas prie Žaliojo tilto, iš Pilies kalno pusės išgirdau šūvius.

Su žmona prasilenkėme, – ji nuėjo pas saviškius. Į mūsų butą daugiau negrįžau, nusprendžiau prasibrauti iki mamos, Vilkomirskajos g. 14, kur gyvenau dvidešimt metų. Mamą radau verkiančią. Kažkas jai buvo pasakęs, kad mane užmušė.

Žvėriškumas ir antsiuvai

Ryte iš miesto atėjo kaimynas ir pranešė, kad gaudo žydus ir varo į priverčiamuosius darbus. Jiems išduoda dokumentus, pažyminčius, kad yra mobilizuoti, o miegoti išleidžia namo. Dar kaimynas papasakojo, kad du šimtus žydų ir lenkų vokiečiai uždarė į Lukiškių kalėjimą kaip įkaitus. Jei miestiečiai kuo nors „nusikals", įkaitai bus sušaudyti. Šią naktį kalėjimo pusėje buvo

6 Dabar – Ukmergės g.

girdėti šaudant. Kas ir į ką šaudė – niekas nežinojo. Vėliau mus pasiekė žinia, kad tą naktį kalėjimo kieme sušaudė įkaitus.

Pasirodė chapūnai (iš žydiško žodžio *chapn* – griebti, sulaikyti, sučiupti). Jie blaškėsi po gatves ir stabdė kiekvieną žydą. Jei sustabdytasis neturėjo dokumento, kad yra mobilizuotas darbams, arba dokumentas buvo kiek įplėštas ar suglamžytas, jį vesdavo į Lukiškes.

Fašistų policija konfiskavo visas žydų parduotuvėlių ir parduotuvių prekes. Pašalino žydus iš visų visuomeninių organizacijų. Kijevo[7], Šv. Stepono, Šopeno gatvėse per valandą iš namų išvarė visus „nearijus“. Gatvėse pasirodė įsakymai:

- *Žydai neturi teisės kalbėti telefonu.*
- *Žydai neturi teisės naudotis traukiniu.*
- *Žydai neturi teisės lankytis ligoninėse, kinuose, teatruose, kavinėse.*
- *Žydai privalo atiduoti savo dviračius ir radijo imtuvus.*

Visi žydai vejami iš universitetų. Mieste pasirodė užrašai: „Žydams įeiti draudžiama.“

Greitai „persitvarkę“ laikraščiai sumirgėjo pogrominiais straipsniais. Antisemitinė propaganda suvienijo vokiečių fašistus ir lietuvių nacionalistus.

Liepos 4 d. laikraščiai paskelbė įsakymą, kuris taip pat buvo išspausdintas atskirai ir iškabintas ant namų sienų: „Vadovaudamiesi vokiečių vadovybės 1941 m. liepos 3 d. įsakymu, visi be išimties žydai privalo ant krūtinės ir ant nugaros nešioti 10x10 cm antsiuvą (lopą), kurio centre turi būti geltonas apskritimas, o jame – raidė

[7] Taip autorius vadina Kauno gatvę.

VŽM 1879 F.2146 Vilniaus geto gatvė. Fotografija

„J". Antsiuvo pavyzdžių yra visose Vilniaus policijos nuovadose. Įsakymas įsigalioja nuo 1941 m. liepos 8 d. Už jo nevykdymą – griežta bausmė. Vilniaus karo komendantas Cenfenigas[8]."

Po poros dienų miesto komendantas[9] išleido naują įsakymą: „Antsiuvai turi būti ne geltoni ir nešiojami ne ant krūtinės ir nugaros, o ant rankovės turi būti prisiuvamas mėlynos spalvos lopas su balta šešiakampe žvaigžde." Vėliau, praėjus dienai, ir šis įsakymas buvo atšauktas. Vėl privalu ant krūtinės nešioti geltoną lopą. Fašistai tokiais įsakymais norėjo ne tik įgąsdinti, pažeminti žydus, bet ir juos suklaidinti ir taip padidinti aukų skaičių. Dažnai žydai nesužinodavo naujų įsakymų arba nemokėdavo jų tiksliai vykdyti. Neteisingai nešiojančius tuos antsiuvus tuoj pat suimdavo.

[8] Zehnpfennig. Žr. A. Suckeverio liudijimą Niurnbergo procese (http://www.tekstai.lt/index.php/zurnalas-metai/154-2007-m-nr-8-9-rugjtis-rugsjis/1167-avrom-suckever-liudijimas-niurnbergo-procese-.html).

[9] Neumann (žr. 8 išnašą).

Nespėjus išsiaiškinti dėl antsiuvų, užklupo naujos bėdos: žydams draudžiama kalbėtis su nežydais. Žydai neturi teisės parduoti savo daiktų, nes nuo šiol ir ateityje visas jų turtas ir visa nuosavybė priklauso vokiečių valstybei. Ir tik laikinai yra pas buvusį savininką. Šie draudimai reiškia, kad žydams negalima lankytis turguose. Pažeidėjai bus sušaudyti.

1941 m. rugpjūčio 2 d. atvyko Vilniaus srities komisaras. Tą pačią dieną jis pademonstravo savo valdžią. Ligoninės ir Naugarduko gatvėse surengė du pogromus[10]. Jiems vadovavo Švainenbergas[11] ir Veisas[12]. Be to, komisaras iš žydų pareikalavo didelės kontribucijos.

Pasirodė naujas įsakymas: „Žydams leidžiama pasirodyti mieste tik iki šeštos valandos vakaro, draudžiama vaikščioti šaligatviais. Jie turi vaikščioti grindiniu ir po vieną. Žydams draudžiama pasirodyti Mickevičiaus[13], Pylimo gatvėse, Katedros aikštėje ir stoties rajone."

Taigi žydams buvo draudžiama pasirodyti turguose, bet prireikus atstumtieji nusiplėšdavo lopus ir, rizikuodami gyvybe, nusigaudavo į turgų. Dažnai geri žmonės savo kaimynams žydams nupirkdavo ir parnešdavo produktų. Kad mažiau rodytųsi gatvėse, gyventojai prakirsdavo takus kiemuose ir, aplenkdami gatvę, patekdavo ten, kur reikia.

---

10 A. Suckeverio liudijime Niurnbergo procese kalbama apie 1941 m. liepos 17 d. pogromą Naugarduko gatvėje.

11 Schweichenberg (žr. liudijimą Niurnbergo procese).

12 Martin Weiss (žr. liudijimą Niurnbergo procese).

13 Dabar – Gedimino prospektas.

„Chapūnai“

Gestapo karininkas Švainenbergas jam iškeltus uždavinius vykdė uoliai. Vilniaus gatvės 12 name jis įkūrė savo štabą. Gestapininkas pasitelkė lietuvių fašistus iš organizacijos „Ypatinga“ [14]ir paskirstė juos į dvi grupes: pirmosios pareiga buvo gaudyti žydus, antrosios – juos bausti.

Visų pirma chapūnų tikslas buvo ieškoti žydų vyrų ir, įteikus netikrą pažymą, privilioti juos tartum į darbus. Tai vokiečių valdžiai leido „į įskaitą įtraukti“ nedirbančius žydus. Iš tikrųjų, dirbančių žydų iš pradžių nelietė. Tų, kurie turėjo tokią pažymą, buvo neleidžiama sulaikyti. Taip žydai buvo suskirstyti į dvi grupes: dirbantieji ir besislapstantieji. Sulaikę nedirbantį žydą, chapūnai liepdavo jam pasiimti gabalą muilo, rankšluostį ir gabendavo į Lukiškių kalėjimą, kuriam komandavo tas pats gestapininkas Švainenbergas. Laukti iš jo pasigailėjimo buvo beprasmiška.

Vilniaus gatvės 12 name buvo sulaikytųjų ir pasiųstųjų į Lukiškes kartoteka. Kortelėse buvo tokie paragrafai: sulaikytojo vardas ir pavardė, gimimo metai, sulaikiusiojo pavardė. Kitoje kortelės pusėje sekretorius raudonu pieštuku įrašydavo raidę Ş arba P. Raidė Ş reiškė, kad sulaikytasis yra Lukiškių kalėjime, raidė P – jis išgabentas į Panerius. Už kelis sulaikytus žydus chapūnas gaudavo dešimt rublių (tarybiniai pinigai dar buvo naudojami).

Daugelis chapūnų turėjo padėjėjų berniukų, kurie jautė azartą ieškoti besislapstančiųjų. Jų bijojo ne mažiau nei chapūnų, nors pastariesiems rūpėjo ne tik sugauti ir į mirtį pasiųsti žydus,

[14] Čia ir toliau – turima omeny „ypatingasis būrys“.

bet ir pirmiausia iš jų pasityčioti. Kol nebuvo įkurtas getas, jie įsiveržd avo į sinagogas ir išsivesdavo žmones tiesiog su maldos skraistėmis – taliais. Buvo toks atvejis. Geršonas Šmukleris sinagogos antpuolio metu slėpėsi spintoje. Chapūnas jį rado ir ištempė į gatvę. Sulaikytasis bandė išsipirkti, bet trūko pinigų. Jis pasiūlė jį sulaikiusiam pažįstamam universiteto studentui: „Išmušk man auksinius dantis ir paleisk mane." Studentas prašymą įvykdė.

Pirmasis Judenratas

Liepos 4 dieną į sinagogos kiemą įvažiavo taksi su dviem vokiečiais, kurie pareikalavo rabino. Atėjo sinagogos patarnautojas Chaimas Mejeris Gordonas, aukštas gražus žydas žila barzda. „Tu Vilniaus rabinas?" – kreipėsi vienas iš atvykėlių ir nukreipė į jį šautuvą. Gordonas atsakė, kad jis ne rabinas, tik sinagogos patarnautojas. Vyriausiasis Vilniaus rabinas Rubinšteinas šiuo metu esąs Amerikoje, o antrasis rabinas – Chaimas Oizeris Grodzenskis – miręs.

„Jei taip, – pareiškė vokietis, – tu būsi rabinas ir rytoj turi pristatyti mums Judenratą (Žydų tarybą)."

Skubiai buvo sukviesti žinomi žydų visuomenės veikėjai, vadovaujami vyriausiojo gerbiamo daktaro Geršuni. Geršuni pasakė, kad į Judenratą pasiūlyti kandidatai negali atsisakyti, ir apsiverkė. Į Judenratą buvo išrinkta šešiolika žmonių. Pateiksiu keletą išrinktųjų pavardžių: daktaras Jakovas Vygodskis, rabinas Šubas, Eliezeras Krukas, advokatas Pinchas Konas, daktarė Šabad Gavronskaja, inžinierius Saulas Trockis ir bankininkas Langbortas. Pirmininkas – Trockis.

Judenratas įsikūrė Strašūno[15] gatvėje 6, buvusios bibliotekos „Mefice-Haskole[16]“ patalpose. Pirmoji užduotis, kurią jam skyrė valdžia, buvo iš miesto žydų surinkti visą auksą.

Kai vokiečių valdžia išleido naujų žiaurių įsakymų, dariusių žydų gyvenimą nepakenčiamą, dešimtys ir šimtai žmonių kreipėsi į buvusį žydų bendruomenės pirmininką daktarą Jakovą Vygodskį, kad jis, kaip ir ankstesniais metais, padėtų jiems. Būdamas aštuoniasdešimt penkerių, jis sunkiai vaikščiojo ir negalėjo išeiti iš namų. Vygodskis sutelkė paskutines jėgas, pasikėlė iš lovos, apsirengė juodą išeiginį kostiumą su prisiūtu geltonu lopu, paėmė lazdą ir nuėjo pas vokiečių šefą „žydų klausimais“. Prie durų stovėjęs sargybinis jo neįleido ir liepė laukti ant laiptų. Praėjus valandai, šefas išėjo. Senukas priėjo arčiau ir prisistatė, papasakojo jam apie vaikymus ir neteisybę, kurią kenčia žydai. Šefas apsimovė baltą pirštinę ir stipriu smūgiu nustūmė senuką nuo laiptų.

Vygodskis sunkiai pasikėlė, nuo veido nubraukė kraują ir, kaip ir visi žydai, gatvės grindiniu pasuko namo. Jis ėjo Mickevičiaus gatve ir dar nežinojo apie naują įsakymą, draudžiantį žydams vaikščioti pagrindinėmis gatvėmis. Priešais išdygo chapūnas ir jį sulaikė. Atsitiktinai visa tai matė vienas profesorius, nežydas. Jis išpirko daktarą Vygodskį iš fašistų samdinio ir parvedė namo.

Nuo to laiko senukas iš kambario neišeidavo. Bet kartą prie namo privažiavo taksi, sergantį daktarą ištempė ir nuvežė į Lukiškes.

Vėliau mano žmona jį matė kalėjime. Netrukus jis pateko į nagus kalėjimo viršininkui Švainenbergui, kuris su pasimėgavimu iš jo tyčiodavosi: į jo kamerą įmesdavo mirusiuosius. Bet

---

15 Dabar – Žemaitijos g.

16 Pažodžiui – švietimo platintojai. Taip vadinosi žydų organizacija, atsakinga už švietimo plėtrą tarp žydų. Įkurta 1863 metais.

ir tokiomis sąlygomis sulaikytieji žydai prie jo šliejosi ir sulaukdavo paguodos. Vygodskis drąsindavo kalinius. Pinigus, jei kas turėjo, jis siūlė suplėšyti, o auksą ir deimantus išmesti, kad nepatektų piktiems fašistams į rankas.

Kirvis

Mano mama, matyt, pamiršo vokiečių įsakymą ir atsitiktinai žengė ant šaligatvio. Gestapininkas sugriebė ją už plaukų ir rimbu pradėjo mušti per veidą. Kai ji, visa kruvina, jau gulėjo griovyje, jis nusijuokė ir patenkintas nuėjo. Namo mamą parvedė kaimynė. Aš nuploviau jai kraują ir pirmą kartą sieloje pajutau kerštо troškimą.

Staiga prie namo išgirdau žingsnius. Tuoj pat pasislėpiau tamsiame kambarėlyje, kuriame buvo įrengta mūsų virtuvė. Į butą užėjo du chapūnai. Stoviu prisispaudęs prie sienos ir girdžiu jų pokalbį. Butas skurdus ir jie aukso neieško. Klausia, ar yra vyrų. Išgirdęs, kad nieko nėra, vienas jų sako: „Reikia paieškoti, žydai moka gerai slėptis." Girdžiu, kaip atsidaro tamsios virtuvės durys ir kažkas įeina, pasišviesdamas elektriniu žibintuvėliu. Jaučiu, kad mano gyvenimas baigiasi, ir užčiuopiu kirvį. Pasižadu: jei chapūnas mane pastebės, perskelsiu jam galvą.

Štai jis jau čia. Matau juodą skrybėlę ir gražų veidą kruopščiai pakirpta barzdele. Žibintuvėliu jis apšviečia sienas ir įdėmiai apžiūri kambarėlio kampus. Chapūnas žengia toliau, stovi į mane nugara, girdžiu jo kvėpavimą. Kirvis tarsi priaugo prie delnų. Laukiu, kada galėsiu tesėti sau duotą žodį. Laukiu, kol jis pasisuks į mane... Norėjau atkeršyti už motinos kraują. Chapūnas įdėmiai apšvietė kambarį, išskyrus sieną, kuri buvo jam už nugaros, ir išėjo iš virtuvės.

Mano pirmoji „avietė“

Nuolat bijodamas, kad mane suras, visą naktį gulėjau savo kambaryje Vilkomirskajos g. 14, apdengtas skudurais, ir galvojau, kaip įsirengti „avietę“. („Avietė“, vagių žargonu, tai vieta, kur galima pasislėpti nuo policijos.) Šis žodis greitai tapo populiarus tarp žydų, besislapstančių nuo chapūnų.

Mano kambarys – medinė mansarda antrame aukšte. Aukštas atviras, ten nepasislėpsi. Chapūnai greitai išmoko surasti besislapstančius žydus, dažnai jie ateidavo su kirviais ir šunimis. Vienintelė vieta, kur buvo galima slėptis, – virtuvėje buvusios krosnies kaminas. Naktį išėmiau keletą plytų ir įlindau į jį.

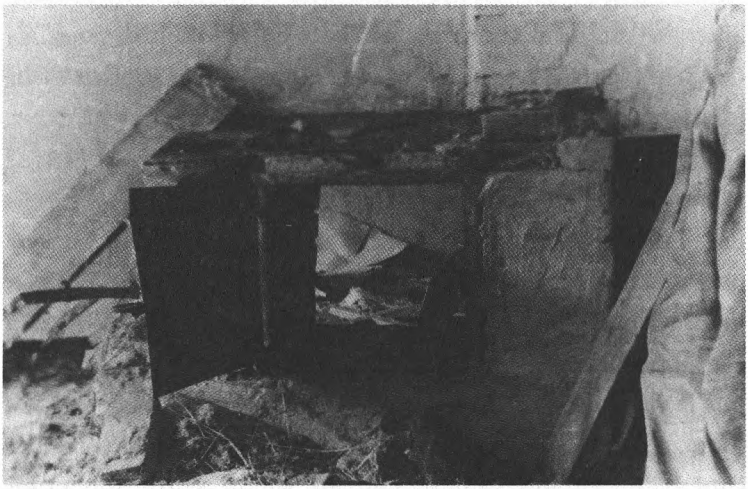

VŽMP 2786 F2.521 „Avietė“ – slėptuvė

Tris naktis taip kankinausi ir nuodijausi suodžiais. Kartą į galvą atėjo mintis, kad po geležiniu stogu, kuris leidžiasi nuo lango, turėtų būti laisvos vietos. Jei pavyktų išpjauti angą landai ir ge-

rai ją užmaskuoti, tai būtų galima „gyventi“. Viename kampe išlupau lentą ir padariau landą po stogu, tiesa, „avietė“ pasirodė žemoka. Aš galėjau gulėti tik išsitieseęs ir sunkiai pasiversdavau ant kito šono.

Įlendu kojomis pirmyn, paskui prisitraukiu lentą ir iš vidaus pritvirtinu viela, kad niekas negalėtų įlįsti. Taip savo „avietėje“ pragulėjau apie septynias savaites. Vėliau ir pats netikėjau, kad galėjau ištverti taip ilgai. Stoge iškirtau nedidelį plyšį, pro jį patekdavo auksinis šviesos spindulys, kuris įkvėpė mane parašyti eilėraštį „Veidai liūne“.

Mano slėptuvės geležinis stogas, įkaitintas karštos liepos mėnesio saulės, degindavo kūną. Nekantriai laukdavau vakaro, kai karštis atlėgs ir bus galima tyliai išlįsti atlikti gamtinių reikalų. Sutemus kartais ateidavo žmona, kuri vaikščiojo be lopo, ir atnešdavo gabalėlį duonos. Savo „avietę“ bijojau atskleisti net artimiesiems, nes kiekvieną minutę galėjo užgriūti chapūnai.

* * *

Po manimi į tuščią butą (senutė motina mirė, o jos sūnūs – suimti) įsikraustė buvęs Vilniaus magistrato tarnautojas Nikolajus Ptašekas. Jis kėlė baimę kelioms likusioms name gyventi žydų šeimoms. Vakarais Ptašekas atsisėsdavo ant laiptų pakopos ir valydavo šautuvą. Kartą jis pradėjo girtis kaimynams ką tik grįžęs iš Pabradės, kur savo rankomis sušaudęs penkiasdešimt žydų. Tuo buvo galima patikėti. Kieme vėdinosi pagrobti daiktai. Mano „avietė“ buvo vos trys metrai virš jo lovos. Kažkas jam pasakė, kad matė Rainos sūnų, tai yra mane, besislapstantį netoliese. Ptašekas užėjo pas motiną patikrinti. Laimei, manęs ten nebuvo.

Visą laiką, kol slėpiausi savo „avietėje“, stengiausi iš jos neišeiti net naktį, išskyrus tuos momentus, kai nebuvo įmanoma iškęsti... Žinojau, jei mane sugaus, – galas. Kartą savo slėptuvėje susirgau, bet nusprendžiau vis vien iš jos neišlįsti. Tačiau vieną dieną pasidaviau motinos įkalbinėjimams ir užėjau į butą. Buvo penktadienio vakaras, degė maldai uždegtos žvakės. Aš nusivilkau baltinius ir pradėjau praustis suprakaitavusį kūną. Tuo metu į butą užėjo Ptašekas ir apsimetė, kad manęs nepastebėjo. Jis paklausė mamos, ar geras butas ir ar ji patenkinta juo. Kartu pranešė, kad greitai visus žydus perkels į getą ir jis užims mūsų butą. Mandagiai atsisveikinęs, išėjo uždarydamas duris. Iš karto suvokiau, kad Ptašekas nusprendė mane sulaikyti. Neužsivilkęs baltinių, puoliau bėgti, bet tuo metu pro duris įsiveržė gestapininkas ir Ptašekas. Kaip man pavyko pasprukti, iki šiol negaliu suvokti. Žaibu išlėkiau iš buto ir spėjau pasislėpti „avietėje“.

Fašistų „pramogos“

Supratau, kad mano slėptuvę netruks surasti. Čia gulėti nebebuvo jokios prasmės. Nutariau persikraustyti į kitą vietą. Žinojau, kad Šeškinės kalvose yra sandėlių, kuriuose dirba žydai. Sugalvojau nusigauti ten be geltono lopo, o iš ten, kaip ir visi dirbantieji, su rikiuote parmarširuoti atgal į miestą.

Parašiau testamentą (jei mane sugautų) ir palikau savo slėptuvėje, kurioje taip ilgai slapsčiausi. Penktadienio naktį išlindau į gretimą kiemą ir pasislėpiau ant namo aukšto, o dieną, be lopo, šaligatviu iškeliavau į Šeškinės kalvas. Tačiau žiauriai suklydau pamanęs, kad šiandien sekmadienis, kai žydų nevaro į darbus.

Ties plytų fabriku[17] mane sustabdė girtas gestapininkas ir pareikalavo leidimo. Supratęs, kad įkliuvau, prisipažinau esąs žydas ir užmiršęs prisisiūti lopą. „Gerai, kad man pakliuvai, kitas tau būtų ausis nupjovęs. Kaip matai, aš tau nieko blogo nedarau. Šiąnakt tave paleisiu, bet dabar eisi su manimi ir parodysi man „cirką“.“

Mąstau, kaip gelbėtis. Nusiimu laikrodį ir ištiesiu jam, kad paleistų. Vokietis nusijuokė. Įkišo ranką į kišenę, ištraukė saują laikrodžių ir prikišo man prie veido kalbėdamas: „Panevėžyje vienas žydas norėjo man atiduoti savo dviaukštį namą, kad greičiau jį sušaudyčiau. Kito paprašiau rankinio laikrodžio, tada būčiau dovanojęs jam gyvybę... Jam pagailo, – ir jis gyvybe sumokėjo. Bet tau, – purto laikrodžius man prieš akis, – nieko blogo nedarysiu, prisiekiu Hitleriu! Bet tu surengsi man „cirką“, ir nieko daugiau.“

Ką fašistas sumanė, taip ir nesupratau. Norėjau tik vieno: kad tik nenutemptų į Lukiškių kalėjimą. Buvau girdėjęs apie Švainenbergo, kalėjimo viršininko, žvėriškumą. Jo kankinimų bijojau labiau nei sušaudymo. Bandyti bėgti? Bet paskui gestapininką kaip šešėlis sekė didelis juodas šuo, – nuo jo nepaspruksi. Nusprendžiau: bėgsiu tik tuo atveju, jei matysiu, kad fašistas nori mane pribaigti.

Tuo metu priėjo dar du gestapininkai, vedini dviem žydais su geltonais antsiuvais. Pamatę, kad sugautas dar vienas, labai apsidžiaugė.

„Marš!“ – sukomandavo vienas iš priėjusiųjų ir parodė, kur eiti.

---

[17] Liudijime Niurnbergo procese nurodyta sulaikymo vieta – Dominikonų gatvė.

Vokietis mus, tris suimtuosius, nuvarė kaip paklusnias avis. Šuo, lyg mirties pranašas, bėgo priekyje. Taip mes ėjome Vilkomirskajos gatve senos maldyklos link.

Pakeliui apžiūrėjau savo bendrakeleivius. Pirmasis – aštuoniasdešimtmetis rabinas iš mūsų gatvės. *Kassel* – senelis, kaip jį vadino[18], žemo ūgio, man ligi pečių, baltas kaip obelis, juoda ilga *kapota* (viduramžių drabužis) darė jį dar mažesnį. Jis atrodė tartum vaikas, perrengtas ir nugrimuotas kaip senelis. Taip, bet kodėl jis be lazdos? Atsargiai pasuku galvą ir matau, kad rabino lazda gestapininko rankose. Užtaiso šautuvą.

Antrasis, jaunas vaikinas Moiškė[19], taip pat pažįstamas, iš mūsų gatvės. Eina, nuleidęs galvą, veide karštligiškos raudonos dėmės. Išgąsdintas berniukas – visiška šalia ramiai einančio senelio priešingybė. Su mirtimi jis negali susitaikyti. Kurgi mus veda? Berniukas žiūri tai į mane, tai į senelį tokia išraiška, lyg mes žinotume jo likimą.

Prie senos maldyklos mūsų laukė minia, kurią iš anksto čia suvarė vokiečiai. Gestapininkas, pirma žaidęs senelio lazda, pastatė mus tris prie maldyklos sienos ir įsakė nusirengti. Tuomet pastebėjau, kad išilgai visos gatvės išvynioti Toros ritinėliai; ant jų buvo matyti automobilio padangų pėdsakai. Greta gulėjo sudraskyti ir kruvini Toros aplankalai, išsiuvinėti spalvotais šilkiniais ir sidabriniais siūlais. Čia pat – malkų ir lentų krūva laužui kurti. „Vadinasi, mus rengiasi sudeginti“, – šmėkštelėjo mintis. Žvilgtelėjau į senelį, ir jo išvaizda mane išgąsdino. Berniukas verkė. „Mama“, – kartojo jis.

---

18 „Seną rabiną Kaselį“ (žr. liudijimą Niurnbergo procese).

19 Hebr. *Mošė* – Mozė.

Vokietis išsitraukė revolverį ir vėl įsakė nusirengti, riktelėdamas taip, kad vienas „žiūrovas“ iš baimės nukrito nuo tvoros. Kiti gestapininkai tuo metu kūrė laužą.

Pirmasis nusirengė rabinas. Jo liesas, išdžiūvęs kūnas buvo panašus į vaškinę gedulingą žvakę. Po jo nusirengiau aš. Rankos drebėjo, neklausė, bet šiaip taip nusiplėšiau lengvus vasarinius drabužius. Paskutinis nusirengė berniukas. Savo drabužius jis laikė rankose ir nežinojo, ką su jais daryti. Vokietis įsakė visus daiktus sukrauti į vieną krūvą.

Mes turėjome šokti apie laužą ir dainuoti. Dainuoti rusiškai. Rabinas nemokėjo rusiškai, jis tylėjo. Pribėgo antrasis gestapininkas ir pastūmė senelį į ugnį, dūmai jį apgobė, pakvipo degėsiais. Pirmą kartą iš jo lūpų pasigirdo „oi“.

Mus mušė, vertė plėšyti Toros ritinėlius ir mesti juos į ugnį. Vieną ritinėlį fašistai apvyniojo nuogam rabinui apie galvą.

Kitas ritinėlis iškrito vokiečiui iš rankų ir uždengė liepsną, ugnis akimirksnį prislopo, paskui išsiveržė su nauja jėga... Berniukas verkė ir rankomis dangstėsi plaukus, kad liepsna jų pagailėtų.

Pasimėgavę „cirku“, spektaklio statytojai įsakė apsirengti. Saulė jau leidosi. Gestapininkai nuėjo. Rabinas žengė į maldyklą ir pradėjo melstis. Berniukas nubėgo. Aš taip pat įėjau į maldyklą, atsisėdau tamsiame kampe laukti rytojaus.

Nukirstos galvos

Keletą savaičių slėpiausi Saltoniškėse – Vilniaus priemiestyje, pažįstamo kario internacionalisto Bastackio, 1936 metais žuvusio Ispanijoje, šeimoje. Su kitais tos šeimos vyrais vaikščiojau į Šeškinės kalvose esantį sandėlį dirbti. Jei šie geraširdžiai žmonės

nebūtų priglaudę, manęs jau seniai nebūtų pasaulyje. Reikėjo dirbti, kad galėtum gauti Vilniaus darbo biržos pažymėjimą, kuris saugojo nuo chapūnų. Bastackaja dėl manęs rizikavo gyvybe, nes neregistruotus buvo draudžiama įleisti net per slenkstį. Nė vienas žydas, bandęs pakeisti savo butą, iš policijos nuovados namo negrįžo.

Darbas sandėlyje buvo rūšiuoti šovinius, granatas ir bombas, kurių atsitraukdama Raudonoji armija nespėjo susprogdinti. Kartu su manimi dirbo Levas Šriftzeceris, garsus ir mylimas žydų teatro aktorius. Jis sulyso, susmuko ir atrodė kaip persirgęs šiltine. Mes neleidome jam dirbti sunkių darbų, atnešdavome vadinamosios sriubos ir nupirkdavome obuolių. Jam buvo gaila valgyti obuolius. Išsiimdavo iš kišenės sulankstomą peiliuką, supjaustydavo obuolį plonomis skiltelėmis ir paslėpdavo po švarko pamušalu, kad tikrinantis žandaras nepamatytų. Obuolį jis nešdavo namo sergančiai dukrelei.

„Vaidinu savo paskutinį vaidmenį, – pasakė man. – Aktorius Šriftzeceris, visą gyvenimą vaidinęs Šolom Aleichemą, dabar vaidina komediją „Menachem Mendl“ kabant svastikai virš galvos.“

Kartu su manimi dirbo Hofmekleris, Vilniaus radijo simfoninio orkestro dirigentas. Kai jis rikiuotėje kartu su visais žydais ėjo namo, vienas niekšas, anksčiau dirbęs radijuje, jį įskundė, ir Hofmekleris tuoj pat iškeliavo į kalėjimą.

Vokiečiai, tuo metu blokavę Leningradą, savo laikraščiuose gyrėsi, kad rytoj ar poryt miestas bus paimtas. Vilniaus gatvėmis vedžiojo kolonas belaisvių, alkanų ir apiplyšusių raudonarmiečių, demonstruodami vokiečių armijos nenugalimumą. Skaudu ir liūdna buvo į tai žiūrėti.

* * *

Likus dviem savaitėms iki žydų suvarymo į getą, dirbome Burbiškėse, už spygliuotos tvoros. Pro šalį ėjusi valstietė pasakė, kad ten, kur matyti geltonas smėlis, palaidota penkiasdešimt žydų. Ji pati mačiusi, kaip fašistai ten atvežė surištus jaunus žydus ir kirviu nukapojo jiems galvas. Tuo metu moteris netoliese ganiusi savo ožką, kurią gano ir dabar. Aš tai papasakojau mūsų brigadininkui Kaplanui Kaplanskiui, bet jis nepatikėjo. „Bobos visuomet mėgsta paplepėti", – pasakė jis ir mostelėjo ranka.

Kai sargybiniai pasišalino, paėmiau kastuvą ir nuėjau pakasinėti smėlio. Neiškasiau nė pusės metro – kastuvas įsirėmė į kažką kieta... Kastuvo kotas tarsi prišalo prie rankų. Kūnas be galvos buvo permestas per kitą kūną, kaklai dar rausvi. Daugiau nekasiau, bet nuo vieno lavono nuplėšiau geltoną antsiuvą...

Karste

Saltoniškėse prasidėjo tikrinimai. Nėra kur slėptis. Mano popierius, kad dirbu, nieko nevertas. Keli žmonės iš Bastackių šeimos išėjo į darbą ir negrįžo.

Chapūnams nėra ko vaikščioti po butus ir gaudyti pavienius, pelningiau sugriebti visą grupę. Nusprendžiau su žydų kompanija pereiti į durpes kasančią brigadą. Anksčiau Baltojoje Vokėje ir kai kur kitur buvo tokių brigadų.

Pinchas Konas, tuometis Judenrato pirmininkas, patarė mano žmonai, kad man vertėtų įsidarbinti pas kokį nors dvarininką. Tada dvarininkai dar turėjo teisę darbams samdyti žydus. Viename tokiame dvare slėpėsi Vilniaus Pereso gimnazijos direktorius Josifas Teperis. Jis manė, kad toli nuo miesto, tarp ba-

lų ir miškų, žvėriški įstatymai neturi galios. Nuėjau į Strašūno gatvėje įsikūrusį Judenratą. Pinchas Konas, pamatęs mane pro atvirą langą, pasišaukė pas save. Jo veidas buvo liūdnas, geltonas, kaip ir antsiuvas ant krūtinės. Jis ką tik grįžo iš Murerio. „Viskas, ką mums teko patirti, tik pradžia, – pasakė Konas. – Bus susidorojimų, bus dar getas. Žydų kraujas užlies Vilniaus gatves. Esu įsitikinęs, kad Vokietijos laukia pralaimėjimas."

Nutariau pasakyti, kad esu pasirengęs pasinaudoti jo patarimu – dirbti užmiestyje. Negalėjau daugiau pakęsti bjaurių mūsų kankintojų veidų; matyti, kaip jie iš mūsų tyčiojasi, kaip trypia batais. Konas ramiai įspėjo, kad važiuoti man nėra kur. Prieš pusvalandį jis sužinojo, kad durpyno darbininkus kartu su brigadininku sušaudė. Bet to maža: Dovydą Umru sučiupo chapūnai, organizacijos „Jaunasis Vilnius" narius Moisejų Leviną, Samsoną Kaganą, Bencioną Michtomą taip pat suėmė – žmonės matė, kaip juos vežė į Panerius. Lodzės poetas Izrailis Rabonas buvo sušaudytas Vilniaus priemiestyje. Ir mano bičiulio Kozšeno, Varšuvos dailininko, jau nėra tarp gyvųjų. Ilgametį Vilniaus rašytojų susivienijimo pirmininką Moisiejų Šalitą suėmė gestapas. Aktorius Morisas Lampė, kuris kelios valandos iki karo vaidino Šolom Aleichemo komedijoje „Dydysis laimėjimas", slėpėsi viešbutyje. Kai chapūnai iššniukštinėjo, kur jis slepiasi, išsiuntė ten, iš kur niekas negrįžta.

Klausiu savęs: „Ką daryti toliau?" Konas pasakė, kad pagal nuostatus Judenrato kieme nuolat turi būti penkiasdešimt žydų; jei dabar jų yra keturiasdešimt devyni, aš galėsiu pasilikti. Suskaičiavome, pasirodė, kad yra lygiai penkiasdešimt. Konas ieško išeities iš susidariusios situacijos, jis nori mane išgelbėti, bet išsiųsti už kiemo ribų negali, nes tai reikštų atiduoti mane

chapūnams. Pastebiu, koks sutrikęs mano bičiulis, ir sakau jam: „Aš čia kur nors pasislėpsiu ir niekas manęs neras.“

Kieme tylu. Pro atvirą langą, iš „Mefice-Haskole“ bibliotekos pusės, girdėti maldos, apačioje, ant laiptų, sėdi daug žmonių. Pasirodo, kad greta esančioje mokykloje „Ješivebocher“ „priima“ chiromantas. Būriuojasi daug žydų, nori sužinoti, ką jis išpranašaus.

Pradėjo temti. Ieškau vietos, kur galėčiau pasislėpti. Kieme seniau buvo įsikūrusi „Laidojimo brolija“ ir stovėjo karstai. Įlindau į vieną jų, užsidengiau dangčiu. Taip, gulėdamas karste, ir sukūriau dainą „Guliu mirties patale“.

Kitą dieną anksti ryte, kai išlindau iš karsto, kieme buvo pilna žmonių. Čia rinkosi žydai, rikiavosi kolonomis ir, vedami brigadininkų, keliavo darban. Pirmą kartą per du mėnesius pamačiau pažįstamų veidų. Štai Jakovas Beregolskis, artistas iš Baku, kuris kelios dienos iki karo atvyko į gastroles Vilniuje. Geltonas lopas ant jo krūtinės truputį didesnis nei kitų ir krinta į akis. Jis džiaugiasi: žmona pagimdė jam sūnų. Jaudinasi artistas Bliacheris. Jis iš savo feldfebelio išprašė dešimt leidimų ir išdalijo pažįstamiems. Sutinku Chaimą Semiatickiną, pamaldų poetą iš organizacijos „Rasos lašai“. Kai jis pamatė pjaunant žydus, nustojo tikėti ir pradėjo rūkyti šeštadieniais (tikratikiams šeštadienį rūkyti draudžiama). Moisiejaus Šalito žmona atėjo į Judenratą pas Vilniaus literatūrinės sąjungos pirmininką sužinoti, koks suimto vyro likimas. Deja, niekas nieko nežino. Sutinku verkiančią sergančią Nojaus Priluckio žmoną Paulą, prašo išgelbėti jos vyrą. Ji net buvo nuėjusi į gestapą, pas patį Noigebojerną. Šis pažadėjo ir triskart pakartojo, kad vokiečiai gerbia mokslininkus. Paula tikisi, tačiau jau neturi jėgų laukti.

Tuo metu į Judenrato kiemą įvažiavo laidotuvių vežimas. Juodai apsirengęs vežikas su geltonu lopu papasakojo susirinkusiesiems:

„Zalmanas Beras, duobkasys, su šeima, pasislėpė ant kapinių namelio aukšto. Iš viso ten buvo dvylika žmonių. Juos įskundė. Vakar vakare atėjo gestapininkai ir juos rado. Apkaltino, kad naktį degino ugnį ir šitaip davė signalus priešo aviacijai. Zalmano Bero šeimoje buvo trys moterys ir keturi vaikai, du iš jų – kūdikiai. Šie žmonės bandė teisintis, kad neturi degtukų ir niekas nerūko... Nepadėjo. Vyrams įdavė kastuvus ir įsakė iškasti kapą. Fašistai motinų akyse paėmė kūdikius už kojų ir į medžių kamienus suknežino jiems galvas. Vyrus ir moteris suvarė į kapą ir gyvus užpylė žemėmis. Zalmanui Berui pasisekė išsigelbėti. Jis pabėgo, akmeniniai antkapiai apsaugojo jį nuo kulkų. Kapinėse jis išsikasė kapą ir jame gyvena."

Vežikas nespėjo baigti savo tragiško pasakojimo, kai į kiemą įbėgo žmogus ir su ašaromis akyse pradėjo pasakoti. Jis su žydų grupe ėjo rekomenduojamu Polocko keliu. Prie miško namelio pamatė baisų vaizdą. Penki jauni žydai buvo pririšti prie medžių kamienų, jų kūnai suraižyti. Jam pasirodė, kad dar esama gyvų. Jis norėjo juos išlaisvinti, atrišti, bet niekas iš draugų neturėjo peilio. Jis atėjo pasakyti: „Bėkite prie miško namelio, gelbėkite mūsų brolius!"

Mirties konvejeris

Tą pačią dieną mano pažįstamas Motia Gdudas papasakojo man:

„Tai buvo liepą, pirmomis okupacijos dienomis. Mes su tėvu nuėjome dirbti į aerodromą Kirtimuose. Gavome leidimus, nie-

kas neturėjo teisės mūsų sulaikyti, ir džiaugėmės, kad palikome savo „avietę“.

Kartą, kai su draugu ėjome iš darbo, mus pasivijo mašina. Trys vokiečių karininkai mus sustabdė ir įsakė lipti į kėbulą. Pakeliui jie sučiupo dar šešis žydus, ir visus nuvežė į Bernardinų parką – ten jau buvo apie penkis šimtus žydų.

Mus laikė iki nakties uoliai saugomus policijos. Pavargęs po karštos liepos mėnesio dienos ir sunkaus darbo užsnūdau žydų grupėje, o kai pramerkiau akis, prieš mane stovėjo blizganti juoda uždara mašina su uždengtais langais. Jos gale atsidarė durys, ir vokiečių karininkas nuleido geležines kopėtėles. Mums liepė lipti po vieną. Vokietis skaičiavo. Kai į mašiną sulipo trisdešimt penki žmonės, jis pakėlė ranką ir trisdešimt šeštąjį, kuris jau buvo ant kopėtėlių, nustūmė žemyn. Karininkas iš išorės uždarė duris, o pats atsisėdo į kabiną greta vairuotojo. Mašinoje tamsu, suolų nėra. Tiesa, šeši sargybiniai sėdėjo ant vienintelio suolelio. Kalbėti uždrausta, verkti – taip pat. Už menkiausią nusižengimą sargybiniai mušė, badė durtuvais.

Pavažiavusi dešimt minučių, mašina sustojo. Karininkas atidarė duris. Sargybiniai iššoko iš mašinos ir sustojo šone. Pamačiau spygliuotos vielos tvorą ir medinius vartus, ant kurių faneros lape buvo užrašas: „Atsargiai! Pavojinga gyvybei! Užminuota!“ Ir mašina įvažiavo pro tuos vartus.

Prie mašinos durų priėjo Švainenbergas. Į ką jis parodė pirštu, tas turėjo išlipti. Mane išlaipino septintą. Per atviras mašinos duris mačiau, kaip šaudė mano pažįstamus. Prie duobės, kuri buvo skirta dideliam kapui, reikėjo nusirengti. Švainenbergas nuogam žmogui liepdavo stotis į duobę ir iš revolverio šaudavo jam į pakaušį.

Aš norėjau mirti tuoj pat. Nuogas įbėgau į duobę ir girdėjau dar gyvų žmonių dejones. Išgirdęs šūvį, griuvau ant šono, kulka manęs pagailėjo. Girdėjau Švainenbergo pokalbį su kareiviais. Jis mokė, kaip reikia žudyti. Po kelių minučių pajutau šalia nukritusiojo drebantį kūną ir kraujo srovę, tekančią man į burną, – tą akimirką praradau sąmonę. Kai atsigavau ir pradėjau šį tą suvokti, saulė jau buvo aukštai. Ji apšvietė kraują, užliejusį man akis. Nešaudė. Vėjelis mane atgaivino. Supratau, kad esu sužeistas į ranką ir petį. Truputį vėliau išgirdau kulkosvaidžio kalenimą, tai sargybiniai „dėl garantijos“ šaudė į duobę, kad neliktų gyvų. Pakartoję keletą salvių, šios akcijos dalyviai, vokiečiai kartu su lietuvių fašistais, susėdo ant kapo krašto ir gausiai „aplaistė“ savo „sunkų darbą“. Girti, netoliese pastatę sargybą, jie kažkur nusvirduliavo.

Kai aplinkui viskas nutilo ir sutemo, išlindau iš duobės ir žole, per krūmus, nušliaužiau iki tvoros su spygliuota viela. Iš tolo pamačiau juodąjį „voronoką“, mašiną, atvežusią naujas aukas.

Vienas lenkas įsileido mane į namus. Jis aprišo žaizdas ir aprengė mane. Pernakvojau pas jį, išgėriau pieno ir ankstų rytą išėjau į miestą.

Kai papasakojau, ką išgyvenau Paneriuose, tikras tėvas manimi nepatikėjo.“

Paneriai

Paneriai – kurortinė vieta prie Vilniaus, septintajame Gardino kelio kilometre; dešinėje, tarp kalvų, vingiuoja Neris. Šitas kraštas žinomas dėl gražaus peizažo, jį apdainavo lenkų poetas Ado-

mas Mickevičius. Napoleonas, būdamas Vilniuje, pasakė, kad jis ant rankų perneštų Panerius į Prancūziją.

Paneriai yra dešimtajame Vilniaus–Varšuvos geležinkelio kilometre. Ten išliko didžiulės duobės, kurias naudojo karo tikslais, ir dvi mažesnės, apmūrytos akmenimis. Kai užėjo vokiečiai ir pamatė gatavus kapus, jie nusprendė Panerius panaudoti savo žvėriškiems naikinimo planams įgyvendinti. Dešinėje buvo kelias, kuriuo automobiliais lengva atvežti aukas, kairėje – geležinkelis Vilnius–Varšuva.

Kai mirties fabrikas buvo užbaigtas ir pradėjo veikti, o žodis „Paneriai“ tapo baisiu prakeiksmu, fašistai išleido įsakymą, kad šis žodis nebūtų minimas.

Pirmoji didelė akcija

Keturiasdešimt pirmųjų rugpjūčio 31-osios vakare specialus šaulių batalionas su gestapo karininku Švainenbergu priešakyje apsupo žydų kvartalą, kuriame buvo Mėsinių, Stiklių, Lydos, Vokiečių, Strašūno gatvės ir Dominikonų skersgatvis. Švainenbergas su rimbu rankoje blaškėsi po kiemus, reikalaudamas, kad gyventojai greičiau išeitų iš namų. Pasiimti buvo galima nedidelį ryšulį su pačiais būtiniausiais daiktais. Kas per dešimt minučių neišeis, bus sušaudytas vietoje.

Aš tuo metu miegojau. Smūgis rimbu nutraukė sapną. Pašokau iš lovos ir priešais pamačiau Švainenbergą su šunimi. Jis lakstė po namą, plakė rimbu žmones, varė juos lauk. Išėjau į kiemą. Vyrai su ryšuliais rankose stovėjo kartu su žmonomis ir vaikais niūriai laukdami, kas bus toliau. Visi kalbėjo, kad mus siunčia į kuriamą getą, bet niekas tuo netikėjo.

Pabandžiau bėgti. Įlindau į tuščią butą, išstūmiau langą ir iššokau į gatvę. Gestapininkas pastebėjo ir nukreipė į mane šautuvą. Atbulas atsitraukiau ir pasislėpiau minioje. Ieškojau žmonos, ji kažkur dingo. Gal išsigelbėjo? Nežinia.

Į kiemą sugužėjo dvidešimt gestapininkų. Vyresnysis įsakė išsirikiuoti po keturis eilėje. Švainenbergas kreipėsi į mus ir pasakė, kad visus veda į getą, tad privalome tylėti ir klausyti nurodymų. Mus išvedė pro vartus dvyliktą valandą nakties. Dvidešimt gestapininkų lydėjo koloną. Priekyje ir už mūsų mirgėjo minia žmonių iš įvairių gatvių ir kiemų. Pasiekę Pylimo gatvę, arčiau kalėjimo, pamatėme, kad mus ten ir veda. Moterys pradėjo verkti, rautis plaukus. Ant motinų rankų miegantys vaikai pabudo ir taip pat ėmė verkti. Ties Uosto gatvės kampu pavijome kitą koloną, kurioje pamačiau savo žmoną. Norėjau perbėgti pas ją, bet budrus sargybinis užtvėrė man kelią.

Jau netoli kalėjimas. Nesuprantu, kas paskatino mane bėgti. Gerai atsimenu, kaip galvoje lyg žaibas šmėstelėjo mintis. Kulkos prašvilpė pro šalį. Pabėgau neturėdamas jokio plano. Man atrodė, kad pralaužiau namų sienas.

Pabudau ant Neries kranto. Švito. Priešais, kitame krante, pažinau savo namą. Ten mano mama. Galbūt ji dabar pro langą mane mato, nori padėti...

* * *

Rytojaus dieną, rugsėjo 1-ąją, miesto gatvėse buvo iškabinti skelbimai su Vilniaus srities komisaro įsakymu:

„1941 m. rugpjūčio 31 d. buvo apšaudytas vokiečių kariškis. Imtasi priemonių nusikaltėliui sulaikyti. Tai žydo darbas. Žydai už tai skaudžiai sumokės.

Nuo šios dienos žydams pasirodyti gatvėse leidžiama tik iki trečios valandos. Vėliau visi žydai privalo būti namuose: ne kiemuose, ne ant aukšto ar kitose vietose.

Jei kas pažeis šį įsakymą, žydai privalės į policijos nuovadą atnešti visą savo auksą, sidabrą ir juvelyrinius dirbinius. Žydai neturi teisės laikyti daugiau kaip 300 tarybinių rublių, kas lygu 30 markių." Tai du kilogramai duonos, kurios neįmanoma nusipirkti.

Lukiškių kalėjime

Kai sulaikytuosius atvežė į kalėjimą, niekas nežinojo, kas bus toliau. Lyg juos būtų atvedę „užsirašyti į darbus". Daug žydų negalėjo pakęsti chapūnų pasityčiojimų ir patys savo noru atėjo prašytis darbo. „Geriau tampyti akmenis, – mąstė jie, – nei lėtai kančiose mirti." Bet registruotis reikėjo kalėjime.

Mano žmona, nelaimei, taip pat pateko į Lukiškių kalėjimą. Vėliau, jau išlaisvinta, ji papasakojo, ką matė.

„Kai tik mes atėjome į Lukiškių turgavietę, dar nepriėjusius kalėjimo mus perdavė žmogui civilio drabužiais, aiškiai persirengusiam karininkui esesininkui. Turėjome praeiti tarp dviejų eilių banditų, sutikusių mus „su pagarba".

Į mano galvą sulaužė lazdą. Daug vaikų ir senelių kalėjimo nepasiekė. Krito turgavietėje. Kiti žydai turėjo eiti mušami geležiniais strypais. Moterys trypė vaikus. Vaikai voliojosi šalia sutryptų motinų... Kai tik įėjome pro kalėjimo vartus, mums įsakė numesti į šoną ryšulius ir viršutinius drabužius. Paskui atidarė jau perpildytas kameras ir kojomis grūdo mus kaip silkes į statinę. Nebuvo kuo kvėpuoti, neįmanoma pasisukti, žingsnio žengti.

Kitą naktį atėjo rankoves pasiraitojęs Švainenbergas su rimbu rankose. Kameros viduryje atsistojo ant parkritusios apalpusios moters, įsakė visiems pasisukti į sieną ir komandavo: „Stot! Sėst! Stot! Sėst!“ Viena moteris pasismaugė savo kūdikio vystyklais. Žmonės alpo. Mirties laukė kaip natūralaus išsigelbėjimo iš šio košmaro.

Bet Švainenbergas lengvai mirti neleido. Kameroje jis tyčiojosi iš mūsų daugiau kaip savaitę. Kiekvieną naktį ateidavo ir surengdavo savo „gimnastiką“. Jei kas nespėdavo laiku atsisėsti ar atsistoti, tą pačią sekundę jam kirsdavo rimbu. Tarp suimtųjų pažinau artistus Chašą ir Kadišą. Šeštą dieną kalėjimo prižiūrėtojai geležiniais kabliais iš kamerų traukė uždusintus, nudurtus ir žuvusius žmones. Juos tempė išilgai iškruvintų koridorių ir metė į bendrą tualeto duobę.

Kad išleistų atlikti gamtinių reikalų, sargybiniai reikalavo didelio mokesčio, ne mažiau kaip tūkstančio rublių už vieną kartą. Vėliau kaina kilo. Net vandens nebeduodavo. Už jo gurkšnį reikėjo mokėti laikrodžiais ar auksiniais žiedais.

Kai kurie žydai iš kitų kvartalų, išvengę suėmimo šios pirmosios didelės akcijos metu, norėdami išgelbėti savo žmonas ir vaikus, bandė papirkti sargybinius.

Vyresnysis leitenantas Vagneris iš Burbiškių fortų, nešinas didelės vertės auksiniais daiktais, atėjo į kalėjimą gelbėti aštuonių žmonių. Jis įėjo į kamerą ir Švainenbergo pavedimu perskaitė suimtųjų vardus. Kai jis pašaukė 60 numerį – Goldberg, kuri jau buvo mirusi, greitai susivokusi, pasakiau: „Aš.“ Vyresnysis leitenantas suriko: „Schneller lauf!“ (Greičiau bėk!)

Švainenbergas pats mus išvedė iš kalėjimo. Jo rankoje buvo revolveris. „Aš viską sužinau, – pasakė jis. – Jei nors žodeliu

prasitarsite, ką čia matėte, pavydėsite savo broliams“, – parodė į kalėjimą.

Išeidama viena moteris šaliku užkliudė Švainenbergo mundurą. Jis ją sustabdė ir grąžino į kalėjimą.“

Vėl pas mamą

Kur eiti? Gulėjau prie Neries upės beveik nuogas kepinant saulei. Naktį persigavau per upę ir užėjau pas mamą. Ptašeko prisigrobti daiktai dar vėdinosi kieme. Iš toliau tos palaidinės, marškiniai ir sijonai atrodė lyg numirėliai. Mama jau buvo išverkusi visas ašaras. Ji buvo įsitikinusi, kad mane sušaudė.

Sužinojau naujienas apie kaimynus ir pažįstamus: tą suėmė, aną sušaudė. Senąjį kantorių iš Skapovkersko rūmų[20] sugriebė gestapininkai, įsakė iškasti gilią duobę, privertė jį nusileisti į ją ir iki kaklo užpylė žemėmis. Jo dukteris išrengė nuogai ir liepė šokti apie tėvo galvą...

Ankstų rytą atsisveikinau su motina. Palei Nerį nuėjau į Saltoniškes – vėl pas Bastackius.

Čigonai

Prie Saltoniškių daržų sutikau čigonų taborą. Vedlys ėjo priekyje su vaiku ant peties. Jis lengvai paragindavo arklius. Čigonė žaidė savo stikliniais karoliais ir dainavo. Susipažinau su kol kas dar laisva gentimi. Jie nenešioja atpažinti skirtų geltonų antsiuvų.

---

[20] Skapo g. iki 1939 m. buvo vadinama Skapuvka. Geto gyventojai Skapuvkos namus vadino rūmais. Galbūt šiuos „rūmus“ ir turi omeny knygos autorius.

Bet taip pat kaip ir aš nieko gero ateityje nelaukia. Staiga kažkas nušoko nuo vežimo ir pribėgo prie manęs: „Pažįsti mane?“

Apstulbau: pradžioje man pasirodė, kad tai čigonų dainininkės Marijos Kvik, su kuria kadaise buvau pažįstamas, brolis, bet kada jis spėjo išmokti jidiš? Netrukus čigonas prisistatė pats: „Aš Chaimas Gordonas, nepažįsti?“

Dabar pažinau. Prieš dvidešimt metų mes mokėmės vienoje draugijos „Beit-Jeguda“ mokykloje. Vaikystėje, prisimenu, jį vadino Chaimu čigonu.

Kaipgi jis atsidūrė čigonų tabore?

Kai vokiečiai okupavo Vilnių, Chaimas buvo ne mieste, o *Dolnije* kaime netoli Vilniaus. Šeštadienį vokiečiai apsupo kaimą ir visus žydus išsiuntė į Vėliučionis. Po dienos ten atvarė žydus iš Kenos, Andreliškių, Medininkų, Lavoriškių, Šumsko, Keturiasdešimties Totorių, *Dolnije* ir Naujosios Vilnios. Visiems vyrams įdavė kastuvus ir įsakė kasti apkasus. Moteris ir vaikus laikė atskirai. Dirbo visą dieną, iki saulėlydžio. Kai apkasai buvo iškasti, iš priešingoje pusėje esančio miškelio grupė lietuvių fašistų į žydus atidengė ugnį. Tai buvo taip netikėta, kad niekas nebandė bėgti. Su kastuvais rankose žmonės virto į apkasus, nesuspėję net pagalvoti apie mirtį.

Gordonas stovėjo po medžiu, ir kulkos prašvilpė jam pro pat ausį. Pradžioje jis sutriko, nesuprato, kas vyksta. Tik greta nukauto žydo kraujas pažadino sąmonę. Jis šoko bėgti ir pasislėpė rugių lauke, po varpomis.

Kitos dienos ankstų rytą iš savo slėptuvės jis pamatė gestapininką Veisą, atvykusį su čigonų taboru. Jie atvežė sušaudytųjų kūnus suversti į tuos pačius apkasus. Kai Veisas išvažiavo, Gordonas išlindo iš rugių ir paprašė čigonų paimti jį drauge. Taboro

vedlys Fiodoras, apsvarstęs situaciją, jį priėmė ir pasodino į vežimą. Botagu sukirto vaikams, bandžiusiems nutraukti drabužius nuo mirusiųjų. Chaimui jis pasakė: „Rytoj ar poryt taip gali atsitikti ir su manimi."

Chaimas pasiūlė man eiti kartu: „Fiodoras – auksinis žmogus, neprieštaraus." Mano baltą veidą ištepsią šuns taukais ir aš būsiąs panašus į jį – manęs niekas nepažins. Padėkojau čigonams ir džiaugiausi, kad Chaimui pasisekė. Bet negalėjau palikti savo artimųjų. Nežinojau, koks žmonos likimas. Vakar ją pamečiau prie kalėjimo vartų. Ieškosiu.

Chaimas atsisveikino su manimi. Jis pasivijo čigonų taborą, laukusį jo prie bažnyčios.

„Užtarėjas" Herderis

Aš vėl Bastackių šeimoje. Daugiau neturiu kur eiti. Per kelias dienas šeima sumažėjo trimis žmonėmis, – jie negrįžo iš darbo. Rytą likusieji šeimos nariai, du sūnūs ir jų pusbrolis, kaip visada, išėjo į darbą. Aš išėjau su jais. Namuose buvo lengva pakliūti į chapūnų nagus. Pažymėjimas, kad dirbi, jau nebuvo garantija, kad tavęs neturi teisės sulaikyti. Buvo atvejų, kad žmones tiesiog iš darbo išgabendavo į kalėjimą.

Darbo vietose trūko pusės žmonių. Dauguma jų gyveno žydų gatvelėse ir akcijų metu patekdavo į fašistų rankas. Likusieji tęsė darbą. Vėl prekiavo su aplinkiniais valstiečiais. Derėdavosi dėl rublio ir šitaip, rodos, atitolindavo mirtį.

Mes dirbome sandėlyje, kai apsuptas palaižūnų atėjo „naujas šeimininkas", buvęs aktorius, feldfebelis Herderis. Jis kalbėjo apie valandą, stengėsi įtikinti mus, koks esąs geras, garbingas bei

padorus. Norėjo patraukti savo pusėn. Su artistišku entuziazmu pasakojo, kad jaunystėje jo geriausias draugas ir bičiulis buvęs žydas; kad Niurnbergo įstatymus vykdąs ne taip griežtai, nors ir esąs nacistų partijos narys nuo 1926 metų. Baigdamas Herderis pasiūlė, kad pakeltų rankas tie žydai, kurių broliai, seserys ar giminaičiai atsidūrė Lukiškių kalėjime: jis juos išlaisvinsiąs, nors karo meto įstatymai ir griežti. Jis, feldfebelis Herderis, nepakęsiąs neteisybės, jis turįs teisę raportuoti Berlynui. Visi pakėlė rankas. Ten sėdėjo vieno brolis, antro – žmona, trečio – giminaitis, kiti rankas pakėlė dėl visa ko, nes jų artimieji jau kelios paros nenakvojo namuose. Kas žino, kur yra dingusieji?

Kai brigadininkas Kaplanas Kaplanskis sudarė visų kalinių sąrašą, feldfebelis kažką pašnibždėjo jam į ausį, sėdo į mašiną ir išvažiavo. Kaplanskis mums pranešė, kad už savo paslaugas feldfebelis norįs trijų auksinių firmos „Cima“ laikrodžių, karakulio apsiausto žmonai, penkių porų batų, poros aulinių batų, šampano ir aliejaus, nes jam nėra kada tuo užsiimti. Kuo skubiau jis tas dovanas gausiąs, tuo greičiau nuvažiuosiąs į kalėjimą gelbėti suimtųjų.

Kitą dieną dovanos buvo surinktos. Fedfebelis Herderis atvažiavo su savo mašina ir maloniai priėmė daiktus. Kaip vėliau sužinojome, po valandos jis su dovanomis išvažiavo į Kauną.

Pirmojo Judenrato pabaiga

Darbininkai, atvykę iš miesto, papasakojo: rugsėjo 1-ąją į Judenratą atėjo Burakas, vienas iš organizacijos „Ypatinga“ šefų, ir įsakė rytoj, 9 valandą, atsiųsti į Vilniaus g. 12, organizacijos „Ypatinga“ kiemą, dešimt pakinkytų vežimų. Jei šis potvarkis ne-

bus įvykdytas, Judenratas gailėsis. Galima buvo pamanyti, kad Burakas nežino, jog visi žydų arkliai ir vežimai konfiskuoti. Bet Judenratas suprato, kad Burakas tai žino, ir jo įsakymas negali būti įvykdytas. Pinchas Konas bandė padaryti viską, kad provokacija nepavyktų. Jis nupirko arklius ir vežimus iš vietinių vežikų nežydų ir nusiuntė nurodytu adresu.

Bet Burakas dovanos nepriėmė.

„Pavėlavote, – pasakė jis. – Jau dešimt minučių dešimtos."

Apie vienuoliktą valandą į Judenratą atėjo Švainenbergas su dviem pagalbininkais. Jis ten buvusius žmones sustatė prie sienų ir pradėjo šaukti: „Kas iš jūsų taip nusprendė?"

Atsistojo Konas ir pasakė: „Aš."

„Vadinasi, tu neįvykdei įsakymo? – Švainenbergas smogė rimbu. – Jūsų trumpa atmintis. Pasiimsiu su savimi, tuomet geriau prisiminsite."

Jis atrinko šešiolika žydų. Tarp jų – Pinchą Koną, rabiną Kacą, draugijos „Mefice-Haskole" atstovą Krasnerį, Saulą Trockį ir kitus, kurie atsitiktinai ten buvo. Surikiavo po du, ir Švainenbergo padėjėjai nuvedė juos į kalėjimą. Iš ten jie jau negrįžo.

Ant Judenrato durų fašistai pakabino spyną.

Grėsminga išdaiga

Rugsėjo 6-oji. Šeštą valandą ryto aš ir visa Bastackių šeima dar miegojome, kai gatvėje išgirdome švilpimą ir laukinį arklių kanopų kaukšėjimą. Pašokęs iš lovos, puoliau prie lango ir pamačiau, kad vietiniai policininkai kaip pamišę blaškosi gatvėse. Visi tuoj pat apsirengėme. Žiūrėjome pro langą laukdami nelaimės. Gatvės buvo užtvertos. Be dokumentų nieko nepralei-

do. Kas mūsų laukė, dar nežinojome. Tačiau visi supratome, kad kažkas atsitiko.

Staiga išgirdome dūžtančio stiklo skambesį. Į prieš mūsų langus esančio namo duris su kirviu rankose laužėsi policininkas, reikalaudamas greičiau atidaryti. Kai durys atsivėrė, jis prisakė visiems gyventojams išeiti į gatvę.

Kas mūsų laukė namuose? Juk policija tuoj pat įgrius ir pas mus. Kur jie mus temps, nežinojo niekas. Geriau bėgti, kažkas pasakė. Bėgti į darbų vietą, į Šeškinės kalvą, tai visai netoli, puskilometris. Gal ten rasime „savo vokietį" feldfebelį Herderį arba, kaip jį vadino, „džiūsną". Vakar jis gavo daug dovanų, žadėjo išgelbėti žydus kalėjime, gal dabar apgins mus.

Mes trys – aš, Šmerlas ir jo pusbrolis studentas – sugebėjome aplenkti pagrindinę gatvę ir kiemais bei laukais priartėjome prie kalvų. Policija mūsų nepamatė. Pralindome pro aukštus krūmus ir išėjome prie Šeškinės kalno.

Bet čia mus pavijo raitelis, jojęs šuoliais, ir įsakė sustoti. Kurčnebylio mostu paliepė sekti paskui jį ir prie upės mus perdavė kitam. Tas ant antpečių jau turėjo juosteles ir į mus nukreipė šautuvą.

„Atsisveikink su savo dainomis", – tariau sau, ir tuoj mano galvoje suskambo nauja melodija.

Bet žmogus su antpečiais mus varė pirmyn ir šypsojosi savo šautuvui. Prakaitas lašėjo nuo jo įkaitusio veido. Ant kalno sutikome jauną valstietę. Žmogus su antpečiais gnybtelėjo jai į skruostą ir pasakė: „Tau patinka jų daiktai? Eime, aš greitai tau juos atiduosiu." Mergina jam nieko neatsakė, lyg negirdėjo. Pakalnėje mūsų laukė kiti gestapininkai. Mums įsakė pasisukti į juos nugara ir rankomis užsidengti akis. Klausydamas,

kaip čiulba paukštelis, kaip užpakalyje tarška šautuvų spynos, akis uždengiau pirštais ir pro juos pamačiau blykstelėjusią ugnį, traškesys... dar traškesys... šakos. Virtau ant žolės. Pirmoji mintis, blykstelėjusi sąmonėje: aš miręs. Įsitikinau – ne, pažvelgiau į draugus. Vienas klūpojo, kitas net nesusilenkė.

Vadinasi, man lemta gyventi? Ir čia pat, už nugaros, išgirdau juoką, vokietis pasakė mums: „Tai buvo tik išdaiga, kelkitės, nuvesiu į getą."

Kelias į getą

Mes netikėjome, manėme, kad tai viena iš eilinių akcijų. Kai priartėjome prie Vilkomirskajos gatvės, kur mus vedė sargybiniai, pamačiau dar vieną minią.

Vilkomirskajos gatvės viršuje, kur kadaise buvo „didelis malūnas", žydų minią suvarė į kiemą. Nurodė laukti. Pirmą kartą per pastaruosius mėnesius pamačiau senus pažįstamus, kaimynus, senų laikų draugus. Visus juos privertė palikti butus, neleisdami pasiimti daiktų, ir iš karto, kai tik šeimininkai peržengdavo namų slenkstį, užantspauduodavo duris ir užklijuodavo raštelį „Vokiečių nuosavybė!".

Kiemas buvo perpildytas žydų. Kūdikiai, nėščios moterys, garbaus amžiaus seneliai – visi susimaišė „verdančiame katile". Varomieji neverkė. Geto perspektyva išdegino ašaras, suakmenėjo jausmai, tvyrojo nesuvokiamas košmaras to, kas vyksta, bendras kažkokios didelės bėdos laukimas.

Prisimenu moterį blyškiu ištįsusiu veidu. Su kūdikiu ant nugaros ji stovėjo prie tvoros ir žiūrėjo į savo namą. Vaikas verkė, jis tiesė ranką į belaisvius saugantį kareivį. Sargybinis valgė

obuolį. Jis iš kišenės išėmė dar vieną ir padavė vaikui. Kūdikis nustojo verkti ir obuolį pridėjo prie burnos. Moteris išplėšė šią dovaną kūdikiui iš rankų ir metė atgal sargybiniui sakydama: „Man nereikia banditų gailestingumo!“

Vienas senukas susikūprinęs sėdėjo ant akmens. Jo pirštai tarsi priaugo prie barzdos, ir visame kieme buvo girdėti jo malda.

Pasigirdo švilpimas. Du karininkai, vokietis ir vietinis, įėjo į kiemą ir įsakė visiems išsirikiuoti po keturis. Karininkas, lietuvis, pranešė, kad dabar mus ves į getą.

Pradėjome rikiuotis, iš šonų mus saugojo policininkai.

Pakeliui prisijungė žmonės iš gretimų gatvių. Mus lydintys policininkai užbėgdavo priekin ir išvarydavo tuos, kurie dar buvo savo butuose. Daug žydų, kurie vis dar slapstėsi savo „avietėse“, sužinoję, kad mus veda į getą, pabijojo pasilikti vieni. Pasklido gandas, kad po to, kai mus suvarys į getą, visus žydų namus sudegins, todėl jų gyventojai liejosi į mūsų gretas. Jie atrodė kaip vaikščiojantys lavonai.

Iš miesto atėjęs žmogus minutei įšoko į mūsų minią ir spėjo pasakyti: „Yra du getai: Rūdninkų ir Žydų gatvėse, bet ne visi ten paklius. Ištisas gatves – šimtus ir tūkstančius žydų veda ne į getą, o į Lukiškių kalėjimą.“

Praeidamas pro mūsų namą Vilkomirskajos g. 14, pamačiau mamą. Ji stovėjo balkone, atsirėmusi į turėklus, šalia pasidėjusi ryšulį, ir nežinojo, ką daryti: leistis žemys ir prisijungti prie minios ar laukti, kol policija ją išvarys. Ji nieko nesuvokė, išverktomis akimis tūkstantinėje minioje ieškojo manęs. Mes pamatėme vienas kitą, bet sargybinis neleido sustoti.

Kai minia pasiekė Žaliąjį tiltą, išvydau, kad iš Kalvarijų gatvės juda kita minia, didesnė nei mūsų, taip pat apsupta policininkų.

Ant Žaliojo tilto visi suprato, kad čia bus sprendžiamas mūsų likimas. Jei nuves tiesiai, Vilniaus gatve Mickevičiaus gatvės (Gedimino pr.) link, vadinasi, veda į getą. Jei pasuks į dešinę, Lukiškių kalėjimo link, vadinasi, bus susidorota.

Žaliojo tilto viduryje akimirką širdis lyg sustojo. Kur ves? Dar penkiasdešimt žingsnių... Mus nuvedė tiesiai. Visi suskubo, galinės eilės stūmė priekines, norėjo greičiau pereiti kelią, tolyn nuo nelaimę lemiančio kalėjimo.

Atsisukau norėdamas sužinoti, kas darosi už mūsų, ir pamačiau, kad kelių šimtų žmonių kolona pasuko dešinėn, Lukiškių kalėjimo kryptimi...

* * *

Į getą mus vedė lyg pagal iš anksto suderintą planą. Žydai iš daugelio gatvių vietoj geto buvo nuvaryti į mirtį. Tokia lemtis teko gyvenusiems Mickevičiaus, Lentpjūvių, Uosto, abiejų Pogulianku[21], Kalvarijų, Piromonto[22], iš dalies Žvėryno, Anglių[23], Antakalnio ir kai kuriose kitose gatvėse – iš viso apie dešimt tūkstančių žmonių.

Kai pasiekėme Mickevičiaus gatvę, pamačiau sukrečiantį vaizdą: dvidešimt žmonių, kai kurie pusiau nuogi, kiti ligoninės drabužiais, laukiniais veidais žygiavo grindiniu, o iš šono juos lydėjo vokiečių karininkas su medaliais ant krūtinės. Tai buvo Antakalnio ligoninės pamišėliai.

Fašistai, norėdami nežydams parodyti žydų rasės menkumą, specialiai vedžiojo juos miesto gatvėmis, o paskui bepro-

21 Buvo Didžioji Poguliankos g. (dabar J. Basanavičiaus) ir Mažoji Poguliankos g. (dabar K. Kalinausko).

22 Dabar prasideda A. Juozapavičiaus ir baigiasi Sporto gatve.

23 Dabar – Šaltinių g.

čius pastatė prieš mūsų koloną. Priekyje važiavo automobilis su didele svastika, ir kino operatorius viską filmavo, įamžindamas šį reginį.

Eidama vis kitomis gatvėmis, mūsų kolona didėjo. Jaunų žmonių buvo mažai, chapūnai juos buvo išgaudę anksčiau. Daugiausia į koloną įsiliejo moterų, vaikų ir senių. Paskui mus vilkosi iš ligoninių išvaryti sergantieji ir luošieji. Vilkėdami ligoninių chalatais, jie procesijoje atrodė juokingai, o kartu tai buvo skaudus reginys.

Vokiečių gatvėje, netoli knygyno, pamatėme porą baltų vartų: vieni – kairėje, Vokiečių ir Žydų gatvių kampe, kiti – Gitki-Toibi[24] skersgatvyje. Vartai buvo uždaryti. Aplinkui stovėjo policija. Svarbiausias prie vartų buvo Heringas, Švainenbergo adjutantas, rusvaplaukis pasitempęs vokietis. Jis nervingai vaikščiojo pirmyn atgal, rodydamas, kur kam eiti – per pirmuosius ar antruosius vartus.

Pro atplėštas nebaigtų statyti medinių vartų lentas kažkieno koja įstūmė mane į Gitki-Toibi skersgatvį – į pirmojo geto prieangį.

---

[24] Tai buvo neoficialus Šv. Mikalojaus g. pavadinimas.

UŽ VARTŲ

Geto veidas

Plaukiau kunkuliuojančioje žmonių upėje ir negalėjau sustoti. Kur eiti?.. Žydai su ryšuliais ir manta bėgiojo po kiemus ieškodami būsto. Butai buvo tušti. Tai Švainenbergas prieš savaitę iškraustė čia gyvenusius žydus ir suvarė juos į kalėjimą. Nežydai, gyvenę šiame rajone, turėjo iš anksto palikti namus.

Sutikau poetę Liją Rudnieką. Ją, kaip ir mane, nešė ši tėkmė. Dviese, atsiskyrę nuo minios, pasukome į „Mejerio kiemą", kur seniau gyveno Motka Chabadas.

Pirmieji jos ištarti žodžiai buvo: „Jie niekada neužims Leningrado!"

Lydos skersgatvyje mes radome būstą. Buvome naivūs – manėme, kad čia pailsėsime. Butas buvo tuščias. Kažkokie daiktai mėtėsi ant žemės, ant taburetės gulėjo virtuvinė lenta su mėsos gabalu. Ant stalo – duonos kepalas su įsmeigtu peiliu ir neišgerta stiklinė arbatos, – namų šeimininkui sutrukdė Švainenbergas.

Atsisėdau ant šiaudų gulto ir susimąsčiau. Kur aš? Kur mano žmona? Kur mama? Diena tęsėsi ilgai kaip jūroje – nebuvo matyti krantų. Dar tik trys valandos, galva dega, jaučiuosi tartum apnuodytas. Radau ąsotį su vandeniu, užsipyliau ant galvos, palengvėjo. Griuvau ant gulto ir tuoj pat užmigau.

Vakare grįžusi Lija Rudnicka pažadino mane. Perdavė linkėjimų nuo mamos. Ji gyva. Pažįstamas ją matė gete. Mes išėjome į gatvę, sutikome aktorius Beregolskį ir Bliacherį. Jie papasakojo, kad visas getas atskirtas vartais ir neįmanoma pereiti iš vienos

gatvės į kitą. Geto vartai mums visai nepatiko. Aš nutariau nueiti į Rūdninkų – pagrindinę geto gatvę. Per palėpes ir skyles tvorose iš Lydos gatvelės patekau į Didžiąją gatvę. Vis nauji žmonės įsiliedavo į minią, traukusią iš miesto į getą. Tarp jų pamačiau savo draugą Kalmanovičių – žymų mokslininką, JIVO (Žydų mokslinio instituto) darbuotoją. Jis buvo užsiauginęs retą barzdelę. Jo raukšlės tarsi atspindėjo žydų tautos likimą. Įsibroviau į minią ir tvirtai įsikibau jam į parankę.

– Salam Aleikum, žyde, kaip gyveni?

Kalmanovičius apsidžiaugė, paplekšnojo man per nugarą.

– Jeigu tarp žydų, – tai jau gerai.

* * *

Rūdninkų gatvės 6, kur stovėjo pagrindinės gimnazijos pastatas, daugybė žmonių. Kiekvienas čia norėtų užimti butą. Kalbama, kad čia bus Judenratas. O dabar negali prasibrauti. Pastebiu seną porą. Abu paralyžiuoti. Abu guli dviračiame vežimėlyje ir žiūri į getą. Jiems paralyžiavo rankas ir kojas, kai policija atėjo išvaryti jų iš namų. Giminaitis paguldė juos į vežimėlį ir atvežė. Panorau jiems padėti, paklausiau, ar ko nors pageidautų. Senukas pakrutino lūpas ir tyliai, bet aiškiai pasakė:

– Duokite man nuodų!

Sužinojau, kad jų pavardė Baranovskiai.

Aktorė Vitalina patraukė mane už rankovės.

– Eime su manimi. Ar butą jau turite?

– Vieną būstą, regis, radau, bet nepagalvojau išmesti ten inkaro. Tikriausiai jis jau bus užimtas.

– Tada eime su manimi. Yra dar viena laisva vieta, ją gali užgrobti.

Taip ir radau sau kampelį viename šio kiemo bute. Buto šeimininkas, apsigyvenęs čia anksčiau, buvo nepatenkintas naujais neprašytais nuomininkais. Jo žvilgsnis akivaizdžiai bylojo, kad jis dar šeimininkas, ir niekas neturi teisės pretenduoti į jo nuosavybę. Ant sienos kabo jo portretas su užriestais į viršų ūsais. Į pasaulį jis žiūri su pasidygėjimu, pasipūtęs.

Pradėjo temti. Bėgu per kiemus ir gatveles norėdamas surasti savo artimuosius. Getas yra didesnis nei maniau. Rūdninkų, Ašmenos, Ligoninės, Šiaulių, Lydos, Strašūno ir trys Karmelitų g. kiemai – visa tai mūsų gyvenamoji aplinka. Bet ne visur galima praeiti. Strašūno gatvė atitverta vartais. Lydos gatvele nepraeisi, čia įmanoma patekti tik per palėpes. Buvo prakirstos Rūdninkų gatvės 6, 14 ir 16 namų sienos, kad būtų galima patekti į tris Karmelitų gatvės namus.

Ligoninės gatvėje sutikau Liubą Gradė, poeto Chaimo Gradė žmoną. Ji dirba gailestingąja seserimi žydų ligoninėje, priklausančioje getui. Liuba atsivedė mane į ligoninės kiemą ir atnešė man puodelį pieno. Pamačiau neštuvais išnešamą nusižudžiusį žmogų. Tai žymusis senasis daktaras Geršuni. Išgeriu puodelį pieno ir nežinia ko laukiu.

Vartai, atitvėrę Strašūno gatvę, jau daug rankovių suplėšė. Einu ten. Kieme, kuriame dar neseniai buvo pirmasis Judenratas, prie akmenų krūvos sėdi mokytojas Turbovičius ir kažką rašo į savo bloknotą. Jis rašo dienoraštį. Strašūno gatvės 1 name įsikūrusiame bendrabutyje randu savo mamą. Leidžiantis saulei, ji stovi ir meldžiasi. Virtuvėje pasišildome arbatos, kaimynai ruošia vakarienę. Mergina, laikydama rankose veidrodėlį, dažosi lūpas. Žmonės juokiasi, verkia, ado kojines, namas gyvas, ir laikas eina pirmyn.

* * *

Buvo šviesi naktis. Negalėjau užmigti. Teisi buvo moteris, sakiusi savo kaimynui: „Pirmoji naktis gete – tai kaip pirmoji naktis kape.“ Nusileidau į kiemą. Gatvėje gulėjo būreliai žmonių. Ne visiems užteko būstų. Gulėjo ant žemės kaip išmestos žuvys ant smėlėto kranto.

Prie Jogichoiskos šventyklos sutikau Kalmanovičių. Jis taip pat negalėjo užmigti. Kaip ir aš, išėjo pasižiūrėti į vargą ir suirutę. Mes ėjome kartu. Bijojau pratarti žodį, kad nepažeisčiau tvyrančios tylos. Rūdninkų gatvėje, prie medinių vartų, mėtėsi kažkoks skuduras, ant kurio pusnuogė moteris tampėsi, ištikta epilepsijos priepuolio. Mėnulis apšvietė jos garbanotus plaukus ir keista žalsva spalva nudažė skruostus.

Antroji akcija ir antrasis Judenratas

Ryte sužinojome naujieną. Visus suvarytus į Lydos gatvę žmones apsupo Švainenbergo chapūnai ir naktį išsiuntė į Panerius. Nedidelė žydų saujelė rytą buvo sugrąžinta ir sukišta į abi geto dalis. Tai buvo padaryta norint nuraminti ir apgauti žmones, kad niekas nesužinotų tiesos apie savo artimuosius – grįžo jie ar ne. Pereiti iš vieno geto į kitą buvo griežtai draudžiama.

Žydų iš Lydos gatvės sunaikinimas buvo pavadintas antrąja akcija. Į Panerius jų buvo išsiųsta apie du tūkstančius. Atgal grįžti pavyko tik kokiam šimtui žmonių.

Tą pačią dieną Mureris sušaukė geto Judenratą. Jam vadovavo žydas iš Kauno, buvęs Lietuvos armijos karininkas Jakovas Gensas. Judenratą sudarė Anatolijus Fridas, inžinierius Buchmanas, advokatas Milkonovickis, Fišmanas ir Grigorijus Jašunskis.

Judenratas buvo atsakingas už tvarką gete, už vietinės administracijos ir policijos organizavimą, už pamišėlių priežiūrą. Į policijos tarnybą buvo išrinkti jauni vaikinai, kurie turėjo ant rankos ryšėti mėlyną raištį su šešiakampe Dovydo žvaigžde. Buvo privaloma jų klausyti ir vykdyti jų nurodymus. Lydos gatvėje buvo įkurtas kalėjimas su trimis policijos komisariatais: kriminalinių reikalų, įstatymų ir tvarkos pažeidimų. Pastarasis komisariatas prižiūrėjo, kad žmonės nesirodytų gatvėje po draudžiamos valandos, nepažeistų tvarkos ir ramybės. Už nurodymų nesilaikymą buvo baudžiama suėmimu arba bauda. Gete buvo įkurtas net teismas su baudžiamuoju kodeksu ir ypatinga teisėjų bei prokurorų apranga.

* * *

Judenrate suprato, kad žaidimas artėja prie pabaigos. Žinojo, kad pjautynės jau persikėlė į Baltarusiją ir kad fašistų tikslas – išnaikinti mus visus iki paskutinio. Tik Gensas, atrodo, laukė ir tikėjosi, kad, frontui priartėjus, vokiečiai nedrįs įgyvendinti savo žvėriškų sumanymų. Greičiausiai, jis tikėjo Mureriu ir Veisu. Šis netgi buvo atėjęs pas Gensą papietauti. Abu budeliai tikino Gensą, kad Vilniaus getas nebus sunaikintas. Gensas įkalbinėjo žydus gerai dirbti, kadangi getas gyvuoja tik dėl jų darbo. Jis kūrė darbo vietas, stebėjo, kad mokyklose vyktų pamokos, kad jaunimas stropiai mokytųsi.

Žydų policijos taip pat negalima minėti geru žodžiu: ji darė kratas, ieškojo ir atimdavo auksą bei kitus vertingus daiktus. Tokiu būdu Gensas papirkinėjo savuosius vokiečius. Tačiau ne kartą jis gelbėjo iš kalėjimo suimtuosius, dažnai prieš pat akciją. Gensas nesuprato, kad pakliuvo į gestapo rankas ir padėdamas atskiriems žydams iš tikrųjų talkina vokiečiams numatytu laiku sunaikinti getą.

Įsakymų lavina

Pirmasis nurodymas, kurį Mureris pasiuntė į getą Judenratui, skambėjo taip: „Rytoj ryte ant geto vartų privalo kabėti plakatas: „Dėmesio! *Juden Firtel*[25], labai pavojinga! Įėjimas nežydams draudžiamas!“ Antrasis skelbimas ant vartų nurodė, kad nuo šiol žydams draudžiama įsinešti produktų ir malkų.

Per šią naktį buvo privalu pateikti Mureriui tokius duomenis: geto gyventojų skaičių, jų amžių, adresą, ar turi darbo pažymėjimus. Žmonės nežinojo, kaip elgtis: registruotis ar ne. Turintieji pažymėjimus buvo užsiregistravę jau anksčiau, neturinčius dokumentų rytą pervedė į antrąjį getą. Bet kai išsirikiavusių moterų su vaikais kolona išėjo iš pirmojo geto antrojo pusėn, juos apsupo policija, ir niekas niekada jų nebematė. Tiesa, norėdami apgauti, nedidelę grupelę įleido į antrąjį getą. Taip supainiojo kalinius: neaišku, kas gyvas, o kas ne.

Po kiek laiko saujelė žmonių iš antrojo geto „buvo pervesta į pirmąjį“. Bet ten jie nepakliuvo, ir niekas jų daugiau nematė...

Neįmanoma suskaičiuoti, kiek nurodymų, įsakymų, potvarkių gaudavo getas. Štai, kai kurie iš jų:

- *Žydai neturi teisės žiūrėti pro langus, išeinančius ne į geto pusę. Todėl šie langai turi būti užklijuoti arba užtepti tamsiais dažais.*
- *Žydams draudžiama kalbėti apie politiką.*
- *Žydams draudžiama kalbėti vokiškai.*
- *Už prekybą arba pokalbį su nežydu žydas bus sušaudytas.*

---

25 Žydų kvartalas *(vok.)*.

- *Žydams draudžiama auginti ūsus (kad būtų lengviau atpažinti gatvėje).*
- *Draudžiama valgyti riebų maistą.*
- *Moterims žydėms draudžiama dažytis plaukus ir lūpas.*
- *Visi žydai, pradedant šešiamečiais ir baigiant seniais, privalo nešioti ant drabužių geltonus antsiuvus – ir gete, ir už jo ribų. Šie antsiuvai turi būti prisiūti kairėje krūtinės pusėje ir ant nugaros.*
- *Jeigu į getą užeitų vokietis, privaloma prieš jį nusiimti galvos apdangalą, tačiau draudžiama nusilenkti ir sveikintis žodžiais „Guten Morgen".*
- *Draudžiama į getą įnešti gėlių.*
- *Žydėms draudžiama gimdyti. Jei moteris pagimdys, tai kartu su kūdikiu bus numarinta.*

Kai gestapas oficialiai pranešė ligoninės direktoriui daktarui Sedliui, kad iš Berlyno gautas įsakymas, draudžiantis gimdyti, per getą tartum praūžė viesulas. Ką daryti su besilaukiančiomis moterimis, su naujagimiais? Jaunos moterys su siaubu laukė, kad jų kūdikiai bus nunuodyti, o jos pačios nužudytos. Pagimdžiusios naujagimius slėpė visokiose slėptuvėse. Naktį jaunos mamos slapčia ateidavo krūtimi pamaitinti savo kūdikių. Truputį paaugusius vaikus geto administracijoje registruodavo atgaline data, kad pagal dokumentus jie būtų vyresni.

Žydžių moterų didvyriškumas ir ryžtas išgelbėti gete gimusio kūdikio gyvybę išties vertas pagarbos. Reikėjo būti nepaprastai stiprioms, kad su mažais kūdikiais ant rankų iškentėtų visas tautą užgriuvusias kančias bei negandas ir išgyventų gete iki paskutinių dienų. Neįmanoma jų pamiršti: išbalusių, besi-

slapstančių su kūdikiais duobėse, rūsiuose, palėpėse, pasmerktų mirti geto mamų...

Antrajame gete

Visi suprato, kad du getai Vilniuje ilgai neegzistuos. Bet kuris – pirmasis ar antrasis – išliks, niekas tiksliai nežinojo. Tiesa, pirmajame buvo daugiau dirbančių žmonių, antrajame – daugiau valgytojų... Šeimos išskirtos. Vieni šeimos nariai gaudavo varganą maisto davinį pirmajame gete, kiti – antrajame. Jeigu naikins vieną getą, tai nors pusė šeimos išliks. Aš sužinojau, kad visi kiemo, kuriame gyvena mano mama, gyventojai – antrajame gete. Nutariau patekti ten ir parsivesti mamą pas save. Buvo Jom Kipuro[26] išvakarės. Išėjau į darbą mieste su viena kolona, o grįžau nakvoti į antrąjį getą su kita kolona.

Mano motina ruošėsi šventei. Ji vilkėjo juoda suknele, išryškinančia žilą galvą. Plaukai švietė tartum karūna.

Mama nenorėjo eiti su manimi, ji neturėjo jėgų. Be to, greitai šventė. Ji man siūlė grįžti į pirmąjį getą. Ten, kaip ji manė, patikimiau. Čia daugiau senukų ir vaikų. Ji uždegė žvakes, palaimino mane ir nuėjo į sinagogą pasimelsti.

* * *

Ėjau gatvelėmis. Žydai, nešini maldos reikmenimis aksominiuose maišeliuose, ėjo į sinagogą. Visuose languose degė žvakės. Daug besimeldžiančiųjų buvo chasidų sinagogoje, Didžiojoje sinagogoje ir kituose maldos namuose, lyg ten būtų saugiau.

---

[26] Religinė Teismo dienos šventė.

Kieme išgirdau dainuojant žydiškai, nuėjau į tą pusę... Šie garsai atvedė mane prie kažkokio namo, laiptinės, laiptų... Siaurame ilgame kambaryje be langų būryje vaikų sėdėjo mokytojas Jakovas Geršteinas ir dainavo su jais dainelę „Štai jau netoli pavasaris“. Geršteinas baigė dainuoti ir širdingai mane apkabino.

– Jūs čia?

– Atėjau paklausyti jūsų choro, – atsakiau.

Jakovas pakvietė vaikus arčiau, suskirstė juos pagal balsus, ir jie vėl uždainavo. Atrodė, kad daina skrenda palėpėmis, per getą, visą pasaulį:

Ir dabar,
Kaip visada,
Į pasaulį tekina,
Meilės rankos vedina,
Įžengia į žemę meilė.

Ar anksčiau, ar vėliau
Ir ne sapno paslėpty
Džiugins savo lemtimi.

* * *

Vėliau sužinojau: netrukus po to, kai ištrūkau iš antrojo geto, ten atvyko Švainenbergas su savo budeliais iš „Ypatingos“. Šį kartą akcija buvo surengta pagal ypatingą planą. Sinagogos kieme daugelį suėmė, paskui keletą paleido. Tuo jis nepasitenkino – per mažai aukų. Švainenbergas įsiveržė į maldos namus ir

ten besimeldžiančius žydus su taliais išvarė iš patalpų ir įsakė rikiuotis. Tai reiškė viena – mirtį.

Švainenbergas sugalvojo dar vieną „pramogą“: atnešė mandolinų ir, kolonai pajudėjus, liepė skambinti. Pakeliui į kalėjimą Moisiejus Frumkinas, aštuoniolikos metų vaikinas, šūktelėjo: „Neikite ten, išsibėgiokite po gatves!“ Kolona sumišo. Kai kurios moterys, sakydamos, kad neturi jėgų eiti, gulėsi ant grindinio. Seniai sustojo, kažkas bandė bėgti. Švainenbergas su savo parankiniais ėmė šaudyti. Daugelis buvo nužudyti. Gyvieji kėlė mirusiuosius ir privalėjo juos neštis su savimi. Daugelis pakeliui vis dėlto sugebėjo pabėgti, tarp jų – ir Moisiejus Frumkinas.

Įvairiaspalviai leidimai

Kai vokiečiai įžengė į Vilnių, prasidėjo žydų vyrų medžioklė. Juos varė dirbti įvairių darbų. Kad turinčių darbą nesuimtų gatvėje, darbdaviai jiems išdavė pažymėjimus su nuotraukomis. Šie buvo vertingesni nei be nuotraukų.

Vėliau ėmė dalyti „baltus bilietus“, patvirtinančius, kad juos išdavė Vilniaus darbo birža. Šie bilietai garantavo žydams gyvybę. Visi kiti vyrai, neturėję „balto bilieto“, tapo chapūnų aukomis. Vėliau ir šie bilietai nebegarantavo neliečiamybės. Dažnai darbininkų, turinčių tokius bilietus, grupes išsiųsdavo tiesiai į Panerius.

Taip buvo iki geto įkūrimo. Kai žydus ten suvarė, „baltas bilietas“ turėjo būti su antspaudu „Fach-Arbaiter“ (specialusis darbuotojas). Žmonės mokėjo tūkstančius, kad gautų tokius antspaudus... Tačiau daugelis žydų ir su jais buvo apgauti ir pateko į Lukiškių kalėjimą...

Vėliau prasidėjo kita istorija su pažymėjimais. Atėjo naujas Himlerio įsakas, tariamai skelbiantis, kad Vilniaus getas nebus naikinamas. Vokiečių darbo birža išdavė Judenratui geltonus pažymėjimus ir liepė padalyti trims tūkstančiams žmonių iš pirmojo geto. Šie trys tūkstančiai laimingųjų turėjo teisę įrašyti į savo pasus visą šeimą. Pasisekė tam, kas gavo geltoną pažymėjimą. Tai „Lebns-šain" (leidimas gyventi), – taip sakė vokiečiai.

Vėl laukėme akcijos. Žydai brazdėjo, nerimavo... Tikėjosi: „Gal kaip nors išsisuksiu?" Už geltoną popierėlį mokėjo auksinėmis caro laikų dešimties rublių monetomis. Padirbinėjo juos, kad patektų į „laimingųjų" gretas. Merginos, turinčios geltonus popierėlius, ištekėdavo. Tai buvo kaip kraitis. „Aš saugau jį kaip geltoną bilietą", – taip nereta motina išsakydavo savo jausmus sūnui.

Spalio 24-osios naktį gete prasidėjo neturinčiųjų geltono popierėlio medžioklė. Turintiems tuos pažymėjimus buvo įsakyta pereiti į kitus laisvus namus ir pralaukti gaudynes.

Norėdama išeiti pro geto vartus, šeima privalėjo turėti kitą kortelę – mėlyną, panašią į vizitinę, su vokišku antspaudu. Vaikais buvo laikomi iki 16 metų, senių pro vartus neišleisdavo ir atimdavo leidimus. Po kelių dienų, pasibaigus geto „valymui" , turintieji geltonus leidimus grįžo atgal.

Bet, regis, vokiečiams tokio „valymo" pasirodė per maža. Saujelė žmonių išsigelbėjo slapstydamiesi palėpėse ir „avietėse". Lapkričio 3 dieną vėl gautas naujas nurodymas: „Visi, turintys geltonus pažymėjimus, privalo su šeimomis persikelti į antrąjį getą." Ten jie buvo iki lapkričio 5-osios. Per tas dvi dienas pirmajame gete sunaikino visus, kurie neturėjo geltono pažymėjimo ir patikimos „avietės". Šitos žvėriškos akcijos metu žuvo apie aštuonis tūkstančius žmonių.

Kai žydas, turintis geltoną pažymėjimą, išeidavo į darbą, pažymėjimo kopiją turėdavo palikti žmonai, kad „kontrolieriai“ neišsiųstų jos į Panerius. Netrukus buvo išleisti nauji, rausvi, pažymėjimai, pakeitę geltonuosius. Jie buvo dviejų rūšių: šeiminiai ir asmeniniai. Šeiminius pažymėjimus gaudavo tos šeimos, kurios turėjo geltonuosius, o saujelę asmeninių leidimų skirstė Judenratas.

Gruodžio 21 dieną gete prasidėjo gaudynės tų, kurie neturėjo rausvo pažymėjimo. Jos tęsėsi tris dienas. Gaudynėse dalyvavo lietuviai fašistai iš „Ypatingos“. Rūsiuose, palėpėse ir kitose slaptavietėse rado apie tūkstantį žmonių. Juos išsiuntė į Panerius.

Vėliau gautas nurodymas: „Kartu su rausvu pažymėjimu reikia turėti mėlyną kortelę.“ Be jos mieste neleidžiama dirbti. Netrukus pradėjo dalyti dar ir žalius popierėlius, buvo panaikinti visi anksčiau išduoti leidimai. Reikalingiems darbuotojams išdavė darbo knygeles ir skardinį numerėlį su skylute, kurį visi turėjo nešioti ant kaklo. Mano numeris buvo 475, jį išdavė kartu su darbo knygele. Bet jį man pasisekė gauti tik vėliau, o pirmųjų „valymų“ dienomis neturėjau net geltono pažymėjimo...

Visa ši sumaištis dėl spalvotų leidimų, darbo knygelių, numerių, visa ta dokumentų maišalynė ir vilkinimas buvo sumanyta ne vien tam, kad moraliai sužlugdytų, išmuštų iš vėžių geto kalinius. Tuo dar norėta sukurstyti nesantaiką tarp pasmerktųjų. Tai buvo panašu į pirmųjų karo dienų oro antskrydžius, kai vokiečių lėktuvai skraidė virš miestų ir kaimelių, o gyventojai, apimti siaubo, bėgo, daugelis net kraustėsi iš proto.

Geltonųjų leidimų naktis

O dabar grįžkime šiek tiek atgal. Taigi spalio 23 dieną dvyliktą nakties gete kilo panika. Iš gestapo gautas įsakymas: „Visi žydai, turintys geltonus leidimus, rytoj anksti ryte kartu su šeimomis privalo atvykti į darbą."

Tuo metu pirmajame gete gyveno apie 23 tūkstančius žmonių. Geltonus leidimus turėjo apie tris tūkstančius žydų, kartu su šeimomis – apie devynis tūkstančius. O kaipgi likusieji? Dauguma suprato, koks likimas laukia pasiliekančiųjų gete. Turėjusieji „avietes" spruko pasislėpti.

Praėjus valandai po įsakymo paskelbimo, lygiai pirmą valandą nakties, atėjo Mureris ir apsupo getą kulkosvaidžiais. Turėjusieji geltonus leidimus susirinko savo ryšulius ir laukė ryto.

Kaip jau minėjau, aš tokio leidimo neturėjau, nors žmona buvo jį gavusi. Nubėgau pas mamą – ji iki to laiko jau buvo persikrausčiusi iš antrojo geto. Jos užverktas veidas suteikė man jėgų. Paslėpiau ją rūsyje, kurio įėjimas buvo užverstas akmenimis, kad nerastų. O pats su kirviu rankoje puoliau prie vartų. Nutariau pamėginti prasiveržti per Rūdninkų gatvę. Prie vartų jau būriavosi minia, visi tetroško vieno: ištrūkti į miestą. Nors ir ten nebuvo kur pasislėpti...

Pasikišęs kirvį po paltu, prasigrūdau prie vartų. Išsitraukęs kirvį, pradėjau kapoti lentas. Tai išgirdęs, policininkas pravėrė vartus. Jei tuo metu prieš vartus jau būtų stovėję kulkosvaidžiai, man būtų galas. Bet Murerio kulkosvaidininkai dar nebuvo užėmę savo pozicijų. O policininkas truputį užgaišo ir jo pavėluotas šūvis nesustabdė bėglių. Akimirksniu aš ir dar keletas žmonių ištrūkome iš geto.

Perbėgęs kelis tamsoje skendinčius kvartalus, sustojau. Pirma valanda nakties.

Kad ir kur eičiau, mane sustabdytų patrulis. Vienintelė išeitis – statoma bažnyčia, kurios durys buvo atidarytos. Įėjęs vidun, privėriau jas. Pamačiau sraigtinius laiptus ir užlipau jais iki varpinės. Iš tokio aukščio getas, jau apsuptas glaudaus kulkosvaidžių žiedo, atrodė visai arti.

Per naktinį Vilnių

Kiek laiko galėsiu slėptis bažnyčioje? Ryte ateis statybininkai ir ras mane. Vienintelė išeitis – bėgti iš miesto. Nusiaviau batus, kirvį užsikišau už diržo ir pirštų galiukais išėjau į gatvę.

Pylimo gatvėje sutikau žydą, kuris tarytum suakmenėjęs tūnojo tarpuvartėje. Jo buto langas gete žvelgė į miestą. Virve per langą žmogus nusileido ant šaligatvio, bėgo, kur akys veda, o dabar jį sukaustė baimė ir ėmė gailėtis, kad pabėgo. Imu jį už parankės ir klausiu, ar turi mieste pažįstamų. „Neturiu pažįstamų. Aš iš Varšuvos“, – atsakė jis. Pasiūlau eiti drauge. Vyriškis sutinka. Jo pavardė Roznboimas, advokatas iš Varšuvos. Aš paprašau jo nusiauti batus, kad nekaukšėtų einant grindiniu. Nesutinka, esą bus šalta kojoms. Patikinau jį, kad kito varianto neturime. Tuomet nusileido ir nusiavė.

Pylimo gatvėje, prie sinagogos, mus ištiko nelaimė. Kelią pastojo du policininkai su automatais. Nieko nepadarysi, pasakiau jiems visą tiesą, kad pabėgome iš geto. Išsiėmiau visus pinigus ir įkišau vyresniajam į rankas. Advokatas lyg bandė spyriotis, bet matydamas, kad kitos išeities nėra, atidavė savo laikrodį. Mūsų likimas kabojo ant plauko, bet, laimei, dovanos patiko, ir poli-

cininkai patarė pasukti į Naugarduko gatvę, ten mažiausia tikimybė sutikti patrulių.

Per Naugarduko gatvę mes pasukome į Vivulskio, o iš jos – į Mažosios Poguliankos, kurios gale pamatėme policininką. Pasislėpėme už medžių, ir jis mūsų nepastebėjo.

Kai priėjome pamiškę, pamatėme prie savo būdelės sėdintį sargybinį. Advokatas, baimindamasis, kad sargybinis mus sulaikys ir perduos gestapui, pasiūlė grįžti į miestą. Sušnibždėjau jam, kad nebeturime ko prarasti. Išsitraukiau už nugaros, ant diržo, kabėjusį kirvį, ir greitais žingsniais pasukome į mišką. Kaip sargybinis mūsų nepastebėjo, nesuprantu iki šiol. Turbūt buvo visiškai girtas.

Kai tik įėjome į mišką, mus užpuolė šunys. Jie lojo taip įnirtingai, kad numirėliai iš kapų galėjo prisikelti. Bet sargas neprabudo. Apie kilometrą šunys neatsiliko nuo mūsų. Pagaliau nurimo ir nebesivijo. Kai tik jie nutolo, advokatas Roznboimas, netekęs paskutinių jėgų, griuvo ant žemės. Jo širdis nebeatlaikanti šunų persekiojimo, jis čia mirsiąs... Advokatas reikalavo tik vieno – kad aš jį deramai užkasčiau.

Truputį vėliau persigalvojo:

– Na, gerai, mums pavyko, o kas bus toliau? Kur mes dėsimės, kai patekės saulė?

– Iš pradžių pereikime tiltą, – pasiūliau.

Šiame miške prabėgo mano jaunystė. Mano pirmieji eilėraščiai gimė tarp šių medžių. Dabar viskas kitaip, neatpažįstama. Daugiau kaip valandą klaidžioju Neries pakrantėmis ir niekaip negaliu rasti tilto. Po velniais! Kur jis prapuolė?

Advokato paprašiau truputį palūkėti, niekur nesitraukti. Pats nuėjau palei upę ieškoti tilto. Pradėjo lynoti.

Staiga lyg šviesos spindulys pervėrė mane. Vieta, kur stovėjau, stebuklingai nušvito. Nieko nesupratau, tik jaučiausi tarsi užburtas stebuklingos šviesos. Medžiai tapo šešėliais, šešėliai – medžiais. Aš įšokau į vandenį. Vanduo atgaivino, truputį nuramino. Ir tik tada pamačiau, kad šviesą skleidžia prožektoriai, o aš vos nepakliuvau į karinio dalinio teritoriją. Tikrai būčiau prapuolęs... Keturpėsčias paršliaužiau iki miegančio advokato, prisėdau šalia pailsėti. Prašvitus pamatėme tiltą. Pasirodė, kad ieškoti nereikėjo, gulėjome netoli jo.

Janova Bartoševič

Kai perėjome tiltą, advokatas prisipažino, kad šiame rajone gyvena jo pažįstamas klientas, kurį jis kadaise gynė. Einąs pas jį, gal pavyksią pasislėpti, bet kartu paimti antro, t. y. manęs, negalįs. Didesnio nusivylimo nesu patyręs.

Priekyje driekėsi gatvelės priemiesčio gyvenvietės, kurioje aš nieko nepažinojau. Paprasčiausiai pabandęs eiti gatve, nepažįstamasis, tuo labiau mano išvaizdos, iš karto sukeltų įtarimų. Ir – buvę nebuvę! – pasibeldžiau į Jogailos gatvės 21 namo duris.

Tarpduryje stovėjo moteris basomis kojomis. Liežuvis užtirpo, negalėjau ištarti netgi „Laba diena“, atsisėdau ant suoliuko ir tyliu. Išsitraukiau kirvį ir padėjau jį ant grindų.

Senutė užkabino duris grandinėle. Atsipeikėjau ir pradėjau pasakoti: kas aš, iš kur pabėgau. Jos senos akys prisipildė ašarų.

– Nurimk, mielasis. Tu liksi pas mus, aš paslėpsiu tave. Rūsyje paruošiu tau guolį, ir ten gyvensi, kol baigsis karas.

Paskui nusivedė mane į palėpę, pavaišino šiltu pienu, apklojo dviem avikailiais ir paliko ilsėtis.

Kai pabudau, buvo jau vakaras. Senoji moteris užlipo į palėpę, prisėdo prie manęs, ir mes ilgai kalbėjomės. Papasakojau apie save. Pasakiau, kad mano motina gete, žmona – taip pat ten, ir aš nežinau, kas joms nutiko.

– Nusiramink, – guodė mane senutė, – pasistengsime viską sužinoti, o dabar eime su manimi. Aš nunešiau į rūsį šiaudų, paruošiau tau guolį, atnešiau spingsulę, kad naktį turėtum šviesos.

Nulipome. Įėjimas į rūsį buvo iš kiemo pusės. Senutė pirmoji išėjo į lauką pažiūrėti, ar nieko nėra kaimynų kieme, paskui pakvietė mane. Rūsyje buvo šilta, bulvių kvapas priminė namus. Įlindau į šiaudų guolį, dar ilgai negalėjau užmigti ir kalbėjausi su tamsa.

* * *

Rytą atėjo Janova – toks buvo gerosios moters vardas. Mano gelbėtoja atnešė maisto ir netgi knygą, kad atitrūkčiau nuo sunkių minčių. Perdavė linkėjimų nuo vyro. Jis dirbo kiemsargiu miesto elektrinėje. Vakar vakare, kai jis grįžo iš darbo, Janova papasakojo apie mane. Senukas išklausė ir pasakė: „Gerai, reikia gelbėti žmogų."

Jų sūnus Kazimieras taip pat informuotas, kad rūsyje slepiamas žydas. Motina pasiuntė jį sužinoti, kas dedasi gete.

Sūnui grįžus, ji man papasakojo, kad getą tebesupa kulkosvaidžiai. Viduje girdėti šūviai, bet artyn nieko neprileidžia. Iš sutiktos darbininkų kolonos Kazimieras sužinojo, kad visi, turėjusieji geltonus leidimus, kartu su šeimomis ryte išėjo į darbą. Kiti liko gete, kurį šukuoja vokiečių kareiviai. Kazimieras matė, kaip iš geto išvažiavo dengta mašina, iš kurios sklido dejonės.

* * *

Rūsyje buvo saugu, bet širdį spaudė nerimas. Kaip galiu čia slapstytis nieko nežinodamas apie artimųjų likimą? Aš išsakiau savo gelbėtojams viską, kas slėgė. Papasakojau, kur dirba žmonos tėvas. Kieme, šalia teismo pastato, jis tampo plytas ir akmenis statomam garažui. Mano laimei, į namus toje pačioje gatvėje Janovos sesuo iš kaimo turėjo atvežti bulvių. Žadėjo atvažiuoti jau rytoj. Tada Janova paims bulves ir pati pasistengs patekti į kiemą, kur dirba mano uošvis.

Kitą dieną atvažiavo jos sesuo. Janova apsirengė kaip kaimo boba, paėmė iš sesers įgaliojimą, bulves, duonos kepalą ir patraukė į miestą. Pavojų didino dar ir tai, kad teismo rūmuose buvo įsikūręs gestapas – kaip tik gretimame kieme, kur dirba uošvis. Šiaip ar taip, po trijų valandų Janova grįžo laiminga: rado mano uošvį, perdavė nuo manęs linkėjimų ir duonos kepaliuką. Iš jo sužinojo, kad mano žmona gyva ir kad jiems jau porą dienų neleidžiama grįžti į getą. Nakvoti veda į Lukiškių kalėjimą.

Janova nenuilstamai manimi rūpinosi, tapo man kaip tikra motina. Rytais ji išeidavo į miestą, kad sužinotų, kas vyksta gete. Saugodama mane, ji įkalbėjo pas juos gyvenančią vyro giminaitę persikelti gyventi kitur. Ta persona turėjo ilgą liežuvį ir galėjo mane išduoti.

Kartą Janova atnešė man kryželį, kad saugotų nuo bėdos. „Jis tau nepakenks, – šypsodamasi pasakė, – pasikabink jį, sūneli."

Per Janovą gavau žmonos raštelį. Ji rašė, kad mamos slaptavietės vokiečiai „nesuuodė". Gete badas, žmonės miršta. Rengiama nauja akcija. „Laimingieji", kurie turi geltonus leidimus, perkeliami į antrąjį getą. Šis jau perpus ištuštėjęs.

Perskaičiau Janovai šį raštelį, ir mes, kaip du strategai, aptarėme padėtį. „Pirma, – sako ji, – reikia pasistengti, kad tavo artimieji nebadautų. Tada pagalvosim, kaip jiems padėti.“ Ji išėjo į miestą, apskaičiavo laiką, kada mano uošvis kartu su kolona pajudės iš darbo. Susitiko su juo, susitarė, kad devintą valandą mano žmona lauks prie geto vartų. Ji, Janova, ateis ir nepastebimai prakiš duonos kepalėlį badaujančiai šeimai.

Kartą ją pagavo policininkas. Įspėjo, kad, jei dar kartą įklius, susipažins su Lukiškėmis. Tačiau kitą dieną ji vėl ten patraukė, prakišo duoną ir parnešė man laišką. Ji vis nerimo, ieškojo būdų, kaip išgelbėti mano šeimą. Susitarė su savo seserimi, kad ši mus tris paslėps kaime, jei tik pavyks iš geto išvesti mano žmoną ir mamą.

* * *

Prasidėjo šalčiai. Šaltis įsimetė ir į mano slėptuvę. Janova atnešė žibalinę lempą, kad būtų šilčiau ir šviesiau. Atnešė ir popieriaus, kad galėčiau rašyti.

Kartą, Naujųjų metų išvakarėse, Janovos vyras nusileido į rūsį ir paprašė, kad aš užlipčiau pas juos. Jis paruošęs degtinės ir geros užkandos, bet sėsti už stalo, žinodamas, kad aš rūsyje, negalįs. Nenorėjau, bet negalėjau įžeisti šių gerų žmonių. Turėjau užlipti pas juos ir kartu atšvęsti.

Prie stalo sėdėjo svečias, šeimininko giminaitis. Jis atvažiavo šventėms iš Viduklės[27] – nedidelio Lietuvos miestelio. Kai paklausiau, kas tenai vyksta, vyras papasakojo tokių dalykų, kurių geriau negirdėti.

---

[27] Lieka labai nedidelė tikimybė, kad tai kitas miestelis. Šio teksto originale, kuris taip pat verstas iš jidiš į rusų, ši vietovė pavadinta Vaidulė, Vaiduklė.

Viduklėje buvo du šimtai žydų. Ilgus metus jie gyveno kartu su lietuviais kaip geri kaimynai. Vokiečiai surinko visus žydus ir uždarė sinagogoje. Vietos kunigas nutarė išgelbėti nors vaikus. Jis vogčiomis išsivedė iš sinagogos keturiasdešimt vaikų ir paslėpė juos bažnyčioje. Rytą atėjo vietos vokiečių komisaras Ditrichas ir šiaudų sauja padegė sinagogą. Degančių žmonių aimanų neįmanoma apsakyti. Du lietuviai vos neišprotėjo, trečias, išbėgęs iš namų, sušuko: „Jūs žvėrys, o ne žmonės!“ Fašistai jį sušaudė ir įmetė į ugnį.

Dar lavonams teberūkstant pelenuose, Ditrichui buvo pranešta, kad kunigas bažnyčioje paslėpęs vaikus. Drauge su policininkais jis prisistatė į maldos namus. Kunigas atsistojo tarpduryje ir neįleido piktadarių. „Jeigu jūs norite sudeginti vaikus, – pasakė jis, – tai aš žūsiu drauge su jais.“ Šūvis į galvą paguldė jį ant slenksčio. Fašistai puolė prie vaikų, ir keturiasdešimt galvučių buvo ištaškyta į bažnyčios sienas.

* * *

Senoji Janova vis stengėsi padėti mano šeimai. Ji įsigudrino į getą perduoti ne tik duonos, bet ir bulvių, o kartą – net mėsos. Daug kartų teko su ja derėtis. Buvo sunku priimti jos atneštą maistą. Žinojau, kad šeima neturtinga ir dažnai atima iš savęs paskutinį kąsnį. Kartą Janova man papasakojo Katedros aikštėje mačiusi kartuves. Trys vokiečiai atvedė pagyvenusį žmogų ir pakorė. Ant jo krūtinės buvo pritvirtinta baltos medžiagos skiautė su užrašu: „Už paslėptą žydą“. „Bet mūsų jie neišgąsdins, – baigė savo pasakojimą senutė. – Spjaunu aš ant jų ir jų įstatymų. Vokiečių pykčiui, slėpsime tave.“

Susirgau. Janova pervedė mane iš rūsio į mažą galinį kambarėlį ir iškvietė daktarą. Ji apskaičiavo, kad, kai ateis daktaras, jau tems. Daktarui pasakė, kad aš – jos sūnus, pabėgęs iš vokiečių katorgos. Daktaras atidžiai apžiūrėjo mane, paklausė apie padėtį Berlyne ir apsidžiaugė išgirdęs, kad Vokietiją vis labiau bombarduoja. Jis pasakė, kad tai plaučių uždegimas, ir išrašė vaistų.

Vaistai man padėjo. Pasijutau geriau. Janova ginčijosi, ji nenorėjo, kad vėl leisčiausi į rūsį. Padalijo kambarį užuolaida ir nieko prie manęs neprileido. Bet aš vis dėlto nulipau į rūsį, bijojau skundikų. Gerai žinojau: jei mane aptiks, gelbėtoja ir visa jos šeima sumokės gyvybe.

Ir rūsyje širdį graužė vis didesnis nerimas. Mintis, kad motiną palikau likimo valiai, nedavė ramybės. Janova nenorėjo manęs išleisti.

– Pasilik, – įkalbinėjo ji mane. – Pakentėk dar, – gal pavyks išgelbėti tavo mamą iš geto ir atvežti čia.

Bet likimas susiklostė kitaip. Mane pamatė Bartoševičių kieme per kaimynų langą. Palikau savo slėptuvę ir jau ne pirmą kartą, rizikuodamas gyvybe, naktį grįžau į kruvinas geto gatveles.

Ir vėl gete

Geto nepažinau. Buvau nuo jo atpratęs. Viskas atrodė svetima. Visai kiti žmonės. Žvelgiau į jaunas moteris. Be raukšlių, bet jau pražilusios. Klausiausi pokalbių – pokalbių apie gyvenimą, virš kurio kasdien tvyrojo mirties grėsmė.

Sutinku pažįstamus. Aš jiems – maloni staigmena. Jie buvo įsitikinę, kad jau seniai esu žuvęs Paneriuose. Apie ką tik paklausiu, daugumos jau nebėra tarp gyvųjų. Levas Šriftzeceris ilgiau nega-

lėjo slėptis savo „avietėje“. Išlindo iš jos ir nusižudė. Redaktorių A. Grodzenskį dar anksčiau nužudė. Priluckio žmoną paskutinį kartą matė, kai ją grūdo į mašiną, vežančią į kalėjimą. O aktorę Vitaliną sušaudė antrajame gete. Kai ten neliko nė vieno žmogaus, laikraščiai pranešė, kad visi antrojo geto žydai išmirė nuo epidemijos ir namai laisvi apsigyventi. Dar pasakojo apie „laiminguosius“, kuriems pasisekė mirti savo lovoje. Mokytoja Malka Chaimson gulėjo geto ligoninėje dėl sunkios ligos. Ji neprisileido daktarų ir negėrė vaistų. Norėjo numirti ir savo pasiekė.

Iš 23 tūkstančių žmonių, gyvenusių pirmajame gete, liko tik pusė. Ant pirštų buvo galima suskaičiuoti pilnas šeimas. Kiekvienas ko nors neteko: kas vyro ar žmonos, kas motinos, kas vaiko, bet, nepaisydami bėdų, žmonės gyvena ir tikisi.

Apie geltonųjų leidimų naktį pasakojo siaubingų dalykų. Žmonės priešinosi, nenorėjo mirti. Rivą Galperiną atrado „avietėje“ su kūdikiu ant krūtinės. Ji išprotėjo pamačiusi fašistus. Pagriebė savo vaiką ir metė jį piktadariams.

Lakstydami su šunimis po getą, chapūnai atrado kitą „avietę“. Kirviu atlupo lentas ir įėjo į vidų. Ant šiaudų gulėjo moteris, ką tik pagimdžiusi kūdikį, dar nenukirpta virkštelė. Moteris prašė pasigailėti: „Nelieskite manęs, juk jūs žmonės, patys turite vaikų!“

Niekas negelbėjo, kūdikį atplėšė nuo motinos. Abu įmetė į mašiną ir išvežė į Panerius.

* * *

Mokinukė Chana Kac man papasakojo:

„Geltonųjų leidimų naktį chapūnai įsiveržė į namus ir įsakė eiti su jais. Visa mūsų šeima – tėvas, motina, sesuo – ir visi kai-

mynai buvo išsiųsti į Lukiškių kalėjimą. Ten mus išrengė iki apatinių drabužių ir geležiniais virbais daužė per nugarą. Taip praleidome visą naktį. Anksti ryte atėjo Veisas ir liepė rengtis. Kai pasakėme, kad apsauga išnešė visus drabužius, jis ėmė rėkti:

– Kas sugalvojo tai padaryti?! Kaip jūs galite pradėti dirbti? Aš dabar turėsiu jus vežti mašinomis!

Vaikus atskyrė į šalį. Vyrus – taip pat. Išrengtus mus susodino į dengtą mašiną ir išvežė. Prieš mašinai pajudant, Veisas įšoko į vidų ir išrėžė mums kalbą:

– Jūs turite žinoti, kad dabar aš jūsų tėvas. Vežu jus į fabriką dirbti. Koks tai darbas, netrukus sužinosite.

Jis ištraukė iš kišenės keletą saldainių ir kai kuriems išdalijo. Daugelis patikėjo pažadais. Nustojo verkti ir užsisvajojo apie naująjį darbą. Kiti tik nusišaipė. Aš nepatikėjau nė vienu jo žodžiu. Supratau, kad tai – galas. Turiu prisipažinti, kad saldainį paėmiau ir pagalvojau: jei jis užnuodytas, tai dar geriau, ilgiau nebesikankinsiu.

Kai atvažiavome į Panerius, mus rimbu nuvijo į duobę.

– Čia jūs dirbsite, – nusijuokė Veisas ir griežtai pasakė: – Kas nenusirengs, tam bus išdurtos akys.

Vienai moteriai savo grasinimą įvykdė.

Toje duobėje atsidūrė apie du šimtus moterų. Vaikų buvo mažai – kalėjime juos atskyrė nuo kitų. Kai kurioms mamoms pavyko savo vaikus paslėpti. Dabar vaikai glaudėsi ir bandė apkabinti mamas. Anksčiau jie verkė, bet pamažu nusiramino. Du šimtai žingsnių nuo mūsų vyko akcija. Pati savo akimis mačiau, kaip atvedė mano tėvą. Iš pradžių jam trenkė sunkiu geležies gabalu, o paskui sušaudė. Jis nukrito ant sušaudytųjų lavonų.

Šalia manęs gulėjo sesuo. Jos dvimetis sūnus Moišelė spurdėjo jai ant rankų ir zirzė. Minutėlę šaudymui pritilus, išgirdau, kad sesuo kažką šnibžda. Ji ramino sūnų niūniuodama liaudies dainelę:

Liūlia, mano paukšteli,
Liūlia, mano vaikeli,
Aš tave taip myliu,
Kaip mums gera kartu.

Mano kaimynė spėjo pasiimti maisto. Ji išsitraukė sviestu užteptą duonos riekę ir ėmė valgyti. Kiti pasekė jos pavyzdžiu.

Nusileidus saulei, atėjo mūsų eilė. Dešimtimis mus vedė tranšėja prie didžiulio kapo, kurio ilgis – apie trisdešimt keturiasdešimt metrų. Kuo toliau ėjome, tuo gilesnė ta tranšėja mums atrodė. Ten, kur mus atvedė, kapo duobė buvo maždaug septynių metrų gylio.

Dešimtukas, į kurį pakliuvau, buvo paskutinis. Vėl atlėkė Veisas ir įsakė rikiuotis. Jis atnešė antklodę, suplėšė ją į dešimt skiaučių ir liepė tuo skuduru užsirišti akis. Buvau pirmoji toje eilėje. Už manęs buvo mama ir sesuo. „Laikykitės vienas kito“, – įsakė Veisas ir padavė man pagalį, kuriuo tikrinau kelią ir ėjau pirmyn.

Aš užmindavau dar ant šiltų lavonų. Jie buvo minkšti kaip čiužinys. Kai koja paliesdavau kūną, pasigirsdavo kažkokie garsai, dejonės. Staiga išgirdau šūksnį: „Ugnis!“ ir už savęs sesers balsą: „Dieve!“ Pajutau, kad sesuo parkrito ant žemės... Aš taip pat parvirtau, bet likau gyva... Anksti rytą atsigavau. Aplinkui gulėjo numirėliai, apipilti skiedikliu. Pažinau seserį, negyvas

Moišelė buvo apsikabinęs ją. Išlindau iš sunkios lavonų masės, susiradau savo marškinėlius, apsivilkau. Tarp sušaudytųjų radau svetimų drabužių ir paltą. Kadangi neturėjau kur eiti, patraukiau į getą.

Geto ligoninėje pragulėjau mėnesį. Petyje buvo įstrigusios dvi kulkos. Kai papasakojau, kas man atsitiko, gydytojai negalėjo patikėti."

* * *

Strašūno gatvės 1, 2 ir 3 name gyveno apie devynis šimtus žmonių, kurie dirbo mieste, gestapo kieme. Šiuos darbininkus „globojo" pats Švainenbergas. Geltonųjų leidimų naktį jų nelietė. Po darbo dienos nakvoti juos nuvedė į Lukiškių kalėjimą. Akcijai pasibaigus, jie grįžo į savo blokus ir vėl ėjo į darbą gestapo kieme. Visi devyni šimtai turėjo geltonus leidimus.

1942 m. sausio pradžioje šiuos trijų blokų gyventojus naktį užgriuvo vokiečiai ir įsakė visiems, dirbusiems gestapo kieme, nusileisti į gatvę. Visi keliausią į Lukiškių kalėjimą. Devyni šimtai ramiai nužygiavo ten, galvodami, kad išvyksta laikinai, kaip ir geltonųjų leidimų naktį. Juos lydėjo tik du policininkai. Keletas kitų namų gyventojų, išgirdę apie tokią „laimę", įsitrynė į jų gretas.

Iš devynių šimtų išėjusiųjų grįžo tik trys šimtai žmonių. Likusiems kalėjime ir turėjusiems gerus viršutinius drabužius buvo įsakyta nusirengti ir viską atiduoti. Likę be drabužių, naktį jie sušalo kalėjimo kieme. Tarp sušalusiųjų buvo Judlas Iljaševičius, buvęs Vilniaus kepėjų sąjungos sekretorius, taip pat jaunas mokslininkas, žinomas „Javo" bendradarbis Chajesas.

Mirtis po mirties

Nuėjau pas mamą. Ji pranešė man džiaugsmingą žinią: mano žmona geto ligoninėje pagimdė kūdikį. Prisiminęs Murerio įsakymą, kad visi gete gimę kūdikiai turi būti nužudyti, aš, tik žvilgtelėjęs į naujagimį, nubėgau ieškoti, kur būtų galima jį paslėpti. Nespėjau. Rytojaus dieną kūdikio nebeliko: Murerio įsakymas buvo įvykdytas.

Tebekraujuojant žaizdai po šitos nelaimės, mane užklupo dar viena bėda. Einu pas mamą, – o ji dingusi. Sužinau, kad tai vokiečių agento Obergarto darbas. Naktį jis atėjo į Ligoninės gatvės 7 namą, kur gyveno mano motina, ir išsiuntė visus jo gyventojus į kalėjimą, paskui – į Panerius.

Miestas ir getas

Vokiečiai įsiveržė į Lietuvą kaip vaduotojai „nuo komunizmo“. Jie rašė straipsnius apie „istorinę vokiečių ir lietuvių tautos brolybę“, aprengė policiją senais ikikariniais mundurais. Padedami vadų iš „Ypatingojo būrio“, „Savisaugos“ ir „Šaulių“, vokiečiai Vilniuje organizavo lietuvišką „savivaldą“. Ši „savivalda“ turėjo tiksliai vykdyti rajono komisaro Hingsto įsakymus. Buvo sudaryta lietuviška Generalinių tarėjų institucija, pavaldi vokiečių generaliniam komisarui. Jai vadovavo generalinis tarėjas Kubiliūnas. Šios institucijos gyvavimo tikslas buvo padėti okupantams vykdyti savo politiką. Lietuvos „apskričių viršininkai“ buvo pavaldūs vokiečių apskričių komisarams. „Lietuviškajam“ gestapui ir visiems policijos skyriams vadovavo vokiečiai iš SD (saugumo tarnybos).

Norint įrodyti, kad lietuviai yra savo šalies šeimininkai, buvo išpūsta priešiškumo lenkams kampanija. Ant kavinės „Žaliasis spindulys“ pakabino plakatą „Žydams ir lenkams įeiti draudžiama“, bet lenkų laikraštis „Goniec codzienny“ apsimetė, kad nieko nepastebėjo, ir nereagavo į šį įžeidžiamą užrašą.

Martynas Veisas, lietuviškos „Ypatingos“ vadas, ir jo parankiniai apsirengė senąją lietuvišką uniformą. Jų „darbai“ Paneriuose būdavo filmuojami. Vėliau lietuvius gąsdindavo: jei jūs nevykdysite mūsų įsakymų, visam pasauliui papasakosime, kaip jūs naikinote žydus. Paskui tie filmai buvo rodomi Berlyne. Lietuvių inteligentija bandė protestuoti. Protestuotojus tuoj pat siųsdavo į koncentracijos lagerius.

Vilniaus gatves pervadino vokiškais pavadinimais. Daugelį viešbučių, restoranų, kavinių papuošė užrašai „Tik vokiečiams“. Iš didelių gražių namų Mickevičiaus, Pilies gatvėse, taip pat Poguliankoje[28] buvo iškraustyti visi nuolatiniai gyventojai, – butus užėmė „aukščiausios rasės“ asmenys.

Visus tarybinius vadovėlius, taip pat knygas lietuvių autorių, pasitraukusių į Rytus, sudegino. Cvirkos, Giros, Venclovos, Korsako ir Salomėjos Nėries kūriniai buvo paversti pelenais. Jų vietą užėmė Hitlerio knyga „Main Kamf“, išversta į lietuvių kalbą.

Namų sienos buvo apklijuotos plakatais su piešiniais, kaip žydai žudo lietuvius. Atsirado antisemitinis filmas. Garsus kino aktorius Emilis Janingsas suvaidino sukčių žydą. Už išduotą besislapstantį žydą buvo pažadėta premija.

Kaunas buvo pervadintas į Kaunburgą. Užgrobtas Pabaltijo respublikas imta vadinti Ostlandu, jos turėjo įeiti į rytinį vokiečių gynybos žiedą.

---

[28] Basanavičiaus g.

Užgrobtų žemių šeimininku buvo paskirtas reichsministras Alfredas Rozenbergas. 1942 metų vasarį Lietuva buvo paskelbta „nepriklausoma valstybe“, už tai ji įgijo prievolę užmokėti fašistinei Vokietijai 200 tūkstančių kareivių.

Lietuvos visuomenė suprato vokiečių politikos esmę. Prasidėjo protestų prieš mobilizaciją kampanija. Dėl šios mobilizacijos nesėkmės buvo apkaltinta lietuvių inteligentija. Lietuviškuose fašistiniuose laikraščiuose atsirado straipsnių, tvirtinančių, kad „dėl lietuvių inteligentų įtakos tapo sunku vykdyti mobilizaciją“. Parsidavę rašeivos ėjo dar toliau: „Tai išdavystė prieš naująją Europą ir savo liaudį. Registruojama į „darbo armiją“, kuriai teks ypatingi darbai. Lietuvių liaudis turi atsiskirti nuo politikuojančių inteligentų.“

Ir štai gaunamas oficialus potvarkis: „Universitetas su visais fakultetais uždaromas siekiant kurti tobulesnę visuomenę Lietuvoje. Tikimės, kad izoliavus inteligentus politikierius lietuviai sau atras vertesnių pavyzdžių.“

Net į „darbo armiją“ žmonės nenorėjo būti pašaukti. Šaukiamieji ėmė slapstytis „avietėse“.

* * *

1943 metų pavasarį, žlugus visuotinei mobilizacijai, prasidėjo lietuvių politinių veikėjų suėmimai. Neretai suimdavo ir legionierius, turėjusius kovoti su partizanais. Jie, vadovaujami generolo Plechavičiaus, nebuvo sėkminga kariauna. Dažnai kildavo tiesioginių susišaudymų tarp vokiečių ir lietuvių kareivių.

Vokiečiai pradėjo flirtuoti su lenkais. Davė jiems suprasti, kad, jei bus paklusnūs, grąžins jiems Vilnių. Kai šis sumanymas nepavyko, mieste prasidėjo masiniai suėmimai. Buvo apsupti lenkų gyvenamieji kvartalai, o suimtieji išvežti į Vokietiją.

* * *

Vokiečių propaganda nepadarė įtakos daugumos Vilniaus gyventojų ir žydų santykiams. Kad ir kaip siautėjo lietuviškieji fašistai ir jų padlaižiai, geriausioji miesto gyventojų dalis, įskaitant ir inteligentiją, nenorėjo pasiduoti hitlerizmui.

Jau pirmosiomis tamsiojo teroro dienomis, kai vien už pokalbį su žydu lietuviams grėsė didžiulė bauda, nemažai miesto žydų slėpėsi pas savo kaimynus – lietuvius ar lenkus. Laikraščiuose nuolat buvo spausdinami perspėjimai valstiečiams: „Jei pardavinėsite žydams savo produkciją, – nelaukite valdžios pasigailėjimo." Tačiau dauguma valstiečių, nekreipdami į tai dėmesio, važiuodavo į gūdžias gatveles ir parduodavo prekes pažįstamiems žydams.

Nemažai lietuvių ir lenkų savo namuose slėpė žydus. Su dėkingumu minėsime Julianą Jankauską, Janovą Bartoševič, Mariją Abramovič, Viktoriją Gžmilevską. Visų neišvardysi... Poliankos g. 16 buvo įkurta persekiojamųjų prieglauda. Žurnalistė Šimaitė organizavo mieste žydų gelbėjimo komitetą. Marija Fedecka išgelbėjo daktarą Sedlį su šeima, daktarą Kamaitą su dukra ir dešimtis kitų. Parūpindavo jiems lenkiškus dokumentus ir išsiųsdavo į kaimą pas savo pažįstamus. Profesorius Stakauskas išgelbėjo šešiolika žydų, tarp jų – ir gydytoją Libo su šeima; jis padėjo pasislėpti vienuolyne devynmečiam dailininkui Zalmanui Bakui su mama, o vėliau paslėpė juos miesto archyve. Profesorius Čežovskis išgelbėjo profesorių Feselį su žmona ir vaiku ir mokytoją Zlatą Kačerginskają. Nepriklausomi liko ir kai kurie dvasininkai. Vilniaus vyskupas Rainys bažnyčiose kvietė tikinčiuosius gelbėti persekiojamuosius. Taip pat elgėsi vyskupai Panevėžyje ir Kaune. Klebonas iš Viduklės, kaip minėjau, gelbėdamas žydų vaikus buvo sušaudytas ant bažnyčios slenksčio.

* * *

Pagal fašistų įstatymus žmona ir vyras privalėjo išsiskirti, jei vienas sutuoktinių buvo žydas, nors ir trečios kartos. Žydas privalėjo eiti į getą, o nežydas – pasilikti kur esąs mieste. Tokių šeimų, kuriose tėvas buvo žydas (ką jau kalbėti apie motiną), vaikai buvo laikomi žydais ir privalėjo eiti į getą.

Gydytojas Aksenas – lenkas. Vedė žydę mergaitę iš Michailiškių. Jo žmoną su vaikais gestapas suėmė ir vėliau išsiuntė į getą. Aksenas atėjo pas žmoną (jis gerai mokėjo jidiš), kad tik būtų kartu su ja ir geto gyventojais. Taip pat pasielgė ir vienas Dono kazokas, kurio vardas liko nežinomas, – jo žmona buvo žydė. Stasija, senoji Lipkovičių šeimos tarnaitė, kartu su šeimininkais iškeliavo į getą. Mirus šeimynos motinai, Stasija tapo mama našlaičiais likusiems vaikams.

Dainininką Ružinskį vedė sušaudyti. Lenkų armijoje Ružinskis tarnavo karininku, ir vienas kareivis jį pažino. Pamatęs, kad žmogų veda mirti, jis pradėjo prašyti vokiečių kareivio, kad paleistų jo karininką. Gavęs auksinį laikrodį, vokietis sutiko, bet įspėjo, kad gestapo pastatas netoli, per langus gali stebėti sušaudymą, todėl, vykdydamas sąmokslo sąlygas, jis nuves Ružinskį prie duobės, o šaudys virš galvos, taigi tas tegul griūva į duobę ir guli iki vakaro.

Vakare atėjo kareivis parsivesti išgelbėtojo į savo namus. Ružinskis išlipo iš kapo visiškai žilas.

Pas kareivį jis išgyveno mėnesį. Prasidėjus gaudynėms tose vietovėse, jis grįžo į Vilnių ir išėjo į getą. Jo rusė žmona atėjo pas jį, prisisiuvusi prie drabužių geltoną lopą, drauge sutikti lemties.

Žydų reikalų šefas

Mureris – žydų reikalų šefas, pavaldus rajono komisarui Hingstui. Jam apie 24 metus. Jis karininkas. Jo tėvas buvo budelis vokiečių provincijoje. Ir sūnus „nenuvylė“ tėvo. Jis buvo auklėtas jaunimo organizacijoje „Hitlerjugend“ Niurnberge. Ten jis studijavo „žydų“ klausimą.

Mureriui patekdavo visi Himlerio įsakymai ir nurodymai. Pas Himlerį, kaip pasakojo, gulėjo didžiulis plastikinis segtuvas ir ten ties kiekvienu „žydų paragrafu“ buvo žymos jo ranka. Kasdien Himleris varnele pažymėdavo vietoves, kuriose turėjo būti sunaikinti žydai. Įsakymai būdavo perduodami tokiems pat mureriams, o jie su savo parankiniais turėjo sugalvoti, kaip tai geriau atlikti. Savo ruožtu įsakymai būdavo perduodami švainenbergams arba veisams, o šie veikdavo pagal instrukcijas.

Mureris mėgo žaisti su savo žydais. Jam patikdavo netikėtai atvažiuoti prie geto vartų ir tikrinti visus, grįžtančius iš darbo. Jei rasdavo kokio nors maisto, pats sulaikydavo pažeidėją ir išsiųsdavo jį į kalėjimą. Dažnai tikrindavo, ar gerai prisiūti geltoni antsiuvai. Jei lopo kraštelis būdavo neprigludęs prie rankovės, Mureris savo aukos jau nebepaleisdavo. Jei rasdavo pinigų ar gėlių, liepdavo prie vartų budinčiam policininkui nuplakti pažeidėją. Ypač jam patikdavo stebėti, kaip plakamos jaunos merginos. Stovėdavo pašonėje ir šaukdavo: „Stipriau! Stipriau!“

Kartą prie vartų Mureris sutiko grupę iš darbo grįžtančių žydų ir, atlikdamas kratą, pas vieną aptiko kilogramą miltų. Visus dvidešimt žmonių suėmė ir asmeniškai palydėjo į Panerius mirti. Gete Mureris būdavo dažnas lankytojas. Jis turėjo nuosavą raktą nuo vartų, lankydavosi pas mus kada panorėjęs. Tikrinda-

mas darbo vietas, priversdavo žmones lįsti po varstotu ir staugti kaip šunis. Patikdavo jam leisti laiką pirtyje Strašūno g. 6. Ten jis atsistodavo sukryžiavęs rankas ir stebėdavo nuogus moterų kūnus. Vieną kartą neišlaikė ir suriko: „Jūs per storos, aš pasistengsiu, kad suplonėtumėte!“

Kai buvo sunaikinti keturi tūkstančiai aplinkinių miestelių žydų, kuriuos per Vilnių turėjo siųsti į Kauną, bet išsiuntė į Panerius, Mureris išsikvietė pas save Judenrato pirmininką Gensą ir „atsiprašė“: „Tai buvo klaida.“ Paskui pasakė, kad po karo jis padidins getą Stepono gatvės sąskaita.

1943 m. gegužę Mureris nušalino žydų brigadininkus nuo vadovavimo darbams, – brigadininkai privalėjo perduoti pareigas vokiečių darbdaviams. Iš pastarųjų reikėjo gauti dokumentą su antspaudu, kad vokiečiai tik laikinai žydams „paskolino“ tą ar kitą objektą, ir šie dirba čia tik laikinai. Vokietis visada privalo atsiminti, kad jo pikčiausias priešas – žydas.

Pasilinksmino...

Kaip jau minėjau, man vis dėlto pavyko gauti darbo knygelę ir metalinį numerėlį – kai jau buvau sugrįžęs į getą. Mes dirbdavome skirtingose vietose. Kartą nuvežė į kareivines Piromonto gatvėje, netoli senųjų žydų kapinių. Brigadoje, kurioje dirbau, buvo šeši žmonės. Du gestapininkai, dar visai berniūkščiai, atvedė mus prie sijų krūvos ir įsakė jas pernešti į artimiausią statybvietę. Dar pareiškė, kad kiekvienas žydas turi nešti po vieną siją, dviese negalima.

Sukaupęs visas jėgas, užsiverčiau siją ant pečių. Ėjau ir bijojau pažiūrėti, koks atstumas skiria mane nuo vietos, kur turėjau

padėti siją. Sulinkęs tempiau naštą, bet gestapininkas buvo nepatenkintas – jis tvojo man rimbu ir šūktelėjo: „Bėgte!“ Pajutau, kaip sutraškėjo kaulai.

Iš įtampos į kaktą mušė kraujas, tvino į akis. Pasaulį mačiau per raudoną kraują. Bėgau. Beprotiškas gyvenimo troškimas vijo mane į priekį.

Padėjęs siją į vietą, ėjau atgal. Vidury kiemo šlapiais maršk iniais pasitryniau kruvinas akis. Sargybiniai juokėsi. Išgirdome įsakymą: pakelti dvi – tai visai nesunku, jie dar išmokys mus dirbti. Pakelti dvi liepė ir Čibukui, kurio bute apsigyvenau įkūrus getą. Tada jis šaukė ant manęs, kad sudaužiau jo vazoną. Dabar maldavo sargybinių pasigailėti: jis juk esąs senis, per penkiasdešimt, kaip jis galįs pakelti tokią sunkenybę?

Pamatęs revolverį, įsitempė ir vis dėlto pakėlė sijas. Aš irgi užsikėliau abi sijas ant pečių ir, apglėbęs jas ranka, leidausi į kelią. „Kad tik neverstų bėgti“, – vos spėjau pagalvoti, kai gestapininkas kirto man rimbu ir sukomandavo: „Bėgte!“

Pajutau, kad daugiau nebeištversiu: nugara tuoj perlūš. Pats nesuprantu, kaip pavyko nunešti tą nepakeliamą naštą. Jei būtų tekę nešti ir trečią kartą – dar ir bėgte – dvi sijas, būčiau po jomis nugriuvęs.

Bet sargybiniai išsityčioję turbūt suprato, kad rizikuoja neįvykdyti užduoties. Ir mums „geraširdiškai“ buvo leista nešti po vieną siją. Ir vis tiek tai buvo ties galimybių riba. Kai pamaina baigėsi, vargais negalais įsiropščiau į sunkvežimio kėbulą. Čibuką teko įvilkti, – pats nebūtų įlipęs...

Fašistų „geraširdiškumas“

1942 m. liepos 17 d. Veisas iš geto išvežė aštuoniasdešimt šešis senukus į Pospiešką, penkis kilometrus už Vilniaus, į buvusios kolonijos „Toz“ pastatą.

Veisas įsakė ten nuvežti indų ir maisto seneliams. Seselės baltais chalatais privalėjo juos aptarnauti. Veisas ten nuvežė net sviesto. Tas pensionas Pospieškoje getui buvo mįslė. Niekas nežinojo, kas ten vyksta. Praėjo diena, antra, trečia, bet visi aštuoniasdešimt šeši žmonės buvo gyvi ir sveiki. Tarp senukų buvo devyniasdešimtmetė Tereza Kochanovskaja, kurią devynerių metų tėvai pakrikštijo. Veisas atrado ją lenkų prieglaudoje, nepraleido pro akis senolės žydiškos kilmės.

Šešias dienas Veisas senukus laikė pensione, septintąją atėjo su užsienio svečiais, kurie nufotografavo „prižiūrėtus“ senelius, paskui jis išsiuntė visus į Panerius.

* * *

Kartą gegužę mane pasiuntė dirbti į stotį. Ten atvežė eksponatus iš Smolensko muziejaus. Aš ir dar keletas žmonių turėjome pervežti juos į miesto archyvą.

Kartu su eksponatais atvyko dešimt vagonų su mažais vaikais (nuo 3 iki 10 metų). Prie kiekvieno vagono stovėjo sargybinis ir saugojo, kad jie neišsibėgiotų. Geležinkelininkai pasidomėjo ir sužinojo, kad visi vaikai iš Smolensko. Praeidamas mašinistas sušnibždėjo besidomintiems, kad juos veža į Panerius. Keletas geležinkelininkų kreipėsi į sargybą: „Gal jūs parduosite vaikus?..“

Iš pradžių vokiečiai (laimei, tarp jų nebuvo gestapininkų) atsisakė kalbėtis. Bet pamatę, kad pasiūlymas kvepia pinigais, pranešė

kainą: 5 markės už vaiką. Daugelis puolė prie vagonų ir ėmė išpirkinėti vaikus. Pamatę, kad prekė turi kainą, sargybiniai ją pakėlė iki 10 markių už vaiką. Bet ir tai neatbaidė pirkėjų. Tada kaina buvo padidinta iki 15, o vėliau – iki 30 markių už vaiką.

Beveik visi vaikai buvo išpirkti. Apsauginiukai, prisikišę pilnas kišenes pinigų, juokėsi iš „kvailų" žmonių. Tikriausiai vėliau jie su kai kuo pinigus pasidalijo ir galbūt oficialiai paskelbė, kad vaikai išsibėgiojo...

* * *

Laisvės aikštėje Kirtimuose, kur dirbo du šimtai žydų, vadovavo feldfebelis Hansas Degneris iš Hamburgo. Jis taip tyčiodavosi iš savo darbininkų, kad žydai jį praminė murerіu – dėl to pasityčiojimai pasidarė tik dar rafinuotesni.

Kartą Degneris išsirinko dvidešimt žmonių ir pranešė jiems: kadangi daugelis sabotuoja ir neina į darbą, dešimt iš jų jis sušaudysiąs. Kai jis sukomanduos „bėgte marš", visi dvidešimt žmonių privalo bėgti per aikštę numatytos vietos link. Dešimt tų, kurie atbėgs pirmi, liks gyvi, kiti bus sušaudyti.

Degneris sėdo ant motociklo ir sukomandavo: „Bėgte marš!" Visi dvidešimt pasileido bėgti. Degneris važiavo šalia ir, kaip teisėjas varžybose, stebėjo bėgančiuosius. Tarp jų buvo jaunų ir pagyvenusių, šalia bėgo sūnus su tėvu – Puzirivskiai. Tėvui neišlaikė širdis, – jis krito negyvas. Galiausiai Degneris paskelbė: „Pirmąjį atbėgusiųjų dešimtuką – sušaudyti, kitus palikti gyvus."

* * *

Keturiems tūkstančiams žydų iš Michailiškių, Švenčionių, Ašmenos, Svyrių buvo paskelbta, kad jie iš gimtųjų vietų perke-

liami į Kauną. Šiai akcijai asmeniškai vadovavo pats daktaras Vulfas – Vilniaus apskrities gebitskomisaras, buvęs Dachau koncentracijos lagerio viršininkas. Žinoma, traukinys pasuko į Panerius, kur laukė Veisas su savo gauja.

Šioje sunaikinimo akcijoje aktyviai dalyvavo Helena Degner, buvusi Hamburgo universiteto studentė, Veiso meilužė, aktyvi akcijų Paneriuose dalyvė. Pasibaigus akcijai, Veisas sužinojo, kad septyniems žydams pavyko išsigelbėti nuo mirties ir pabėgti į getą. Jis nuvažiavo ten ir pareikalavo, kad Judenratas išduotų šiuos bėglius. Jų negavęs, įsakė atvesti tiek pat kitų žmonių. Veisui atvedė septynis senus, sergančius žydus. Jis pasiuto, akys vos neiššoko iš orbitų.

– Man gėda su tokiais grįžti į Panerius, duokite man jaunų!

Jis nuėjo į geto kalėjimą ir pamatė ten Joškę Matikanskį, jauną sveiką devyniolikmetį vaikiną. Veisas šyptelėjo, jo pyktis išgaravo kaip dūmas.

– Tokie man reikalingi! – džiaugsmingai sušuko savo palydovams. – Tokie man reikalingi! – Jis paleido vieną klipatą ir pakeitė jį Joške Matikanskiu.

* * *

Solomonas Garbelis, geto policininkas, pasakojo:

„Rytojaus dieną, po susidorojimo su keturiais tūkstančiais apylinkių žydų, Veisas atvažiavo į getą, iškvietė žydų policininkus ir įsakė jiems užkasti sušaudytuosius. Mes, dešimt policininkų, išvykome vykdyti įsakymo. Veisas, rodydamas kelią, savo mašina važiavo priekyje.

Jau likus puskilometriui iki Panerių, netoli geležinkelio linijos, gulėjo lavonai. Tai buvo tie, kurie bandė bėgti nuo mirties, –

juos pasivijo fašistų kulkos. Ant vartų, pro kuriuos vedė į sušaudymo vietą, kabojo užrašas „Įeiti netgi vokiečių karininkams griežtai draudžiama“. Per šiuos vartus buvo nutiesti bėgiai: aukos vagonais buvo atvežamos tiesiai prie duobių, į mirties vietą. Kuo toliau ėjome, tuo baisiau buvo. Žolė visa kruvina, visas laukas nuklotas numirėliais. Medžių kamienai buvo aptaškyti smegenimis, prie jų gulėjo maži vaikai suskaldytomis kaukolėmis. Mačiau daugybę sudraskytų vaikų: čia kojytė, netoliese – kita. Aikštėje mėtėsi dokumentai, vizitinės kortelės, fotografijos, suplėšyti rubliai. Tarp nužudytųjų gulėjo vokiečių kareivio lavonas su perrėžta gerkle, turbūt jį papjovė iš vagono pabėgęs žydas. Veisas davė mums degtinės ir pasakė, kad dirbtume sąžiningai, nurengtume nužudytuosius ir palaidotume. Drabužius turime tvarkingai sudėti: vyriškus ir moteriškus atskirai. Rastą auksą dėti į atskirą kibirą, o jei kas pabandys jį nuslėpti, bus sušaudytas. Instruktavęs jis nuvedė mus ant artimiausio kalnelio, parodė atskiras išgrįstas aikšteles ir pasakė:

– Čia guli chapūnų laikų žydai (žodį „chapūnų“ ištarė žydiškai, su pašaipa). Čia guli čigonai ir tie, kurie sakė: „Nie damy się“ (lenkiškai „Mes nepasiduosim“), – lenkai, lietuviai, kurie prieš mus. Ten guli karo belaisviai iš visos Rusijos. O ten, – jis parodė tolyn, horizonto link, – žemė laisva, bet jau neilgai: pasaulyje dar daug mums pikta linkinčių žmonių!

Kai kurie sušaudytieji dar buvo gyvi. Mes nežinojome, kaip su jais pasielgti, nes, pakelti nuo žemės, jie mirdavo. Dauguma žydų buvo apsisiautę maldos taliais. Kai kurių kišenėse radome neišsiųstų laiškų, jie buvo rašyti vagonuose. Viename laiške buvo parašyta: „Mus veža mirti! Atkeršykite už mus. Flekseris iš Švenčionių.“

Kraudami iš vagonų kruvinus gniužulus, radome skuduruose pasislėpusį gyvą berniuką. Jo niekas nepastebėjo. Berniuko vardas buvo Berelė Goldšteinas. Iš Michailiškių. Jis suprato, kad mes žydai, ir paprašė jį išgelbėti. Paslėpėme berniuką nuo Veiso, o paskui nugabenome į getą.

Palaidojome apie penkis šimtus žydų: visi jie buvo išmėtyti po aikštę, apsirengę, bandę bėgti. Likusieji gulėjo krūvoje, ir juos teko apipilti chlorkalkėmis.

Buvome įsitikinę, kad čia mums teks likti amžinai – Veisas mus sušaudys. Netikėtai jis pasirodė girtas ir pasakė: „Jūs vieninteliai žydai, kurie pabuvote Paneriuose ir grįžtate namo – tai todėl, kad jūs sąžiningi žydai."

Prieš mums sugrįžtant į getą, pamačiau kraupų vaizdą: kapas, kuriame užkasėme žmones, pakilo, po penkių minučių tapo dar aukštesnis... Veisas nuramino: „Tai tinstantys kūnai kelia žemę."

* * *

Čekų žydai apie Panerius nieko nežinojo. Jie buvo įsitikinę, kad yra vežami į darbą. Jų tikėjimą sutvirtino tai, kad juos lydėjo penkiasdešimt čekų policininkų. Kai žydai sužinojo, kad jiems teks palikti namus, išsigando ir atsisakė važiuoti. Tada vokiečiai pasakė: „Kad neabejotumėte, jog jūs vežami į darbą, apsaugai skiriame čekų policininkus."

Vilniaus stotyje dirbę žydai pastebėjo ešeloną.

– Kur jūs važiuojate? – paklausė darbininkai iš geto.

– Į Panerių miestą, – atsakė iš vagonų. – Į darbą.

Čekų policininkai irgi taip manė... O rytojaus dieną iš Panerių atvežė drabužius su geltonais antsiuvais.

Drabužiai

Nužudytų žydų drabužius kruopščiai saugojo. Viename iš geto namų jie buvo perrenkami ir rūšiuojami. Šiam darbui vadovavo Majeris, vokietis iš Vienos. Sistema buvo paprasta: batai – atskirai, paltai – atskirai, visokios smulkmenos, rastos kišenėse, – taip pat. Geltoni antsiuvai nuplėšiami. Be to, Majeris pareiškė, kad gražiausius atrinktų jam, jis norįs surinkti geriausių antsiuvų kolekciją. Tarp jų – baltos keturkampės skepetaitės, kurių viduryje geltonas apskritimas su raide „J“ (jude – iš čekų žydų ešelono) arba mėlynos juostelės su balta Dovydo žvaigžde. Kolekcijai buvo atidedami geltoni, apjuosti juodais apvadais, su juodu užrašu „Jude“ vidury, ir paprasti geltoni lopai su Dovydo žvaigždėmis. Skardinius numerėlius, kuriuos, be geltonų lopų, žydų darbininkai privalėjo nešioti ant kaklo, visus įmanomus dokumentus ir įvairių spalvų leidimus – visa tai reikėjo atiduoti Majeriui, praktikuojančiam katalikui, atminčiai.

Gestapininkai dažnai pykdavosi dėl drabužių. Nors daugelis jau buvo suspėję prisikimšti lagaminus aukso, jiems buvo gaila praleisti galimybę atsirinkti geriausius drabužius.

Veisas atsisakė šito „gešefto“ – jis aptiko kitą aukso gyslą. Paneriuose susirado sau pagalbininką, kurio darbas buvo iškraustyti sušaudytųjų kišenes prieš išsiunčiant drabužius į gestapą. Laimikis buvo didžiulis.

Po kiekvieno sušaudymo fašistai parodydavo „gailestį“ likusiems gyviesiems. Prasčiausią avalynę, drabužius, paltus jie „dovanodavo“ getui. Kartą vežime su avalyne pažinau savo mamos batelius.

Panerių šeimininkas

Švainenbergą išsiuntė į frontą. Jo vietą užėmė Martynas Veisas – „Ypatingos“ viršininkas, Panerių šeimininkas.

Veisas daugiau nebe vykdytojas. Jis myli savo meną kaip smuikininkas – savo smuiką. Didžiausias jo džiaugsmas – savo rankomis uždusinti vaiką. Paneriuose, netoli duobių, jis pasistatė vasarnamį: kad pasitenkintų, jam reikalingas kraujas.

1941 m. liepos 17 d., kai dar buvo Švainenbergo pavaduotojas, Veisas surengė pirmąją „repeticiją“. Sakydamas kalbą, jis pareiškė, kad žydai nužudę vokiečių kareivį, todėl jis Naugarduko gatvėje sušaudęs 500 žydų. Keletą tūkstančių yra išsiuntęs į Lukiškių kalėjimą. Pakeliui į Lukiškes, norėdamas pasityčioti, jis įsakė vyrams išsitraukti iš kelnių diržus. Žydai negalėjo prilaikyti smunkančių kelnių, nes jų rankos buvo pakeltos virš galvos. Procesijos priekyje ėjo rabinas Segalis iš Naugarduko gatvės.

Rugsėjo 6 dieną, kai buvo įkurtas getas, Veisas per vartus atvedė už rankos mergaitę Gitą Perlovą, kuri neturėjo geltono antsiuvo. Vienuolikmetė mergaitė, buvusi Vilniaus realinės gimnazijos mokinė, tikriausiai manė, kad Veisas „geras vokietis“ ir nori ją išgelbėti nuo chapūnų, bet apsiriko. Jis pastatė ją prie sienos ir sušaudė.

* * *

Zelda Ainhorn, kuriai pavyko pabėgti iš Panerių, kai buvo sušaudyta jos šeima, papasakojo man, kaip žuvo Cerna Morgenštern, aštuoniolikmetė Vilniaus mokytojo duktė, nepaprastai graži mergina.

„Ji ėjo su mama ir mažu broliuku. Prie duobės jai liepė nusirengti, bet ji atsisakė. Jai išdūrė akis. Buvo vakaras, ką tik patekėjo mėnulis. Kai pusiau nuoga Cerna priėjo prie duobės, pribėgo Veisas, paėmė ją už rankos ir nuvedė į šalį. Cerna išsivadavo iš jo rankų, norėjo geriau žūti kartu su mama ir broliu, kurie jau buvo sušaudyti. Bet Veisas jos nenorėjo paleisti. „Tokia graži mergina kaip tu, – kalbėjo jis, – neturi mirti." Jis nutempė ją toliau nuo duobės. Cerna verkė, norėjo pabėgti, bet Veisas stipriai laikė ją už rankos.

„Koks nuostabus pasaulis, – parodė jis į medžius, kurių šakos buvo apšviestos mėnulio šviesos, – o tu, jauna mergina, mėnulio šviesoje tokia nuostabi", – kalbėjo jis kaip įsimylėjęs jaunuolis ir tuo pačiu metu, išsitraukęs pistoletą, paleido kulką jai į kaktą. Paskui nusijuokė ir greitai nuvilko ją prie duobės."

Veiso karjera klostėsi žaibiškai. Iš paprasto feldfebelio jis tapo „svarbiu vadovu", o vėliau – šturmfiureriu. Ant jo antpečių atsirado sidabrinės žvaigždutės, o ant krūtinės – svastika su kardais. Jo „galybei" trūko tik čigonų. Ir jis surengė gaudynes, miške sučiupo juos su arkliais ir palapinėmis ir atvežė į Panerius. „Išradingiausiai" jis nužudė penkis šimtus lenkų šventikų ir vienuolių, kuriuos atvežė į Lukiškių kalėjimą. Ten Veisas liepė jiems nusirengti ir apsivilkti nužudytų žydų drabužiais. Su geltonais antsiuvais ant krūtinių jis išsiuntė tuos žmones į Panerius ir visus sunaikino. Tai papasakojo žydas Brenaizenas, buvęs su jais kalėjime.

Dar reikia pridurti, kad Veisas buvo vokiečių viešnamio įkūrėjas Subačiaus gatvėje 9. Prekes šiai „įstaigai" pristatydavo tokiu būdu: Veisas su savo gauja apsupdavo kavinę „Žaliasis spindulys" ir visas moteris bei merginas, nesvarbu, ar jos buvo vienos,

ar su kavalieriais, išsiųsdavo į Subačiaus gatvę 9. Kad merginos nepabėgtų, joms ant kojų išdegindavo žymas.

Kai žydų likimas buvo patikėtas Kiteliui, Veisas persikraustė į Rasų gatvę 10, į gestapo daržus, kur, sako, susidomėjo gėlių auginimu. Bet tai jam netrukdė tęsti savo budeliško „darbo“, tiesa, tai nebebuvo pagrindinis vaidmuo.

Gestapo jėzuitai

Iki paskutinių Vilniaus geto dienų buvo tokių naivių ir užsispyrusių žydų, kurie kalbėjo, kad ne visus Paneriuose žudo. Ten, esą, žydus rūšiuoja ir sveikus išsiunčia darbams. Be to, kiekvienas, kuris taip sakė, norėjo tikėti, kad tarp tų išlikusiųjų yra jo sūnus ar tėvas.

O tuo metu Vilniaus gete, atskirame kabinete, tam tikslui atrinkti vokiečių specialistai kūrė vis naujus planus, kaip „geriau“ naikinti žmones. Profesorius Gothardas, buvęs Berlyno universiteto dėstytojas, Himlerio patikėtinis, parašė knygą, kurioje 500 paragrafų rekomendavo, kaip elgtis su atskiromis tautomis. Vilniaus žydas Kamermacheris, patvirtintas dvidešimties žydų, dirbusių gestapo kieme, seniūnu, man papasakojo, kad jam pavyko žvilgtelėti į Gothardo kūrinį. Keletą paragrafų jis įsiminė:

„Sušaudyti žydą – tai nereiškia įvykdyti Himlerio įsakymą. Žydą iš pradžių reikia kankinti.

Mirties bausmės procedūrą vykdyti slaptai, kad niekas nežinotų bausmės vykdymo vietos, kad likusieji nepabėgtų.“

Toje knygoje buvo specialus priedas Vilniaus miestui: „Vilniaus žydas – pats pavojingiausias pasaulyje. Jei mieste liks nors

dešimt žydų, vadinasi, mes nepasiekėme savo tikslo. Gailestis priešui pavojingas valstybei.“

Gestapas norėjo ne tik fiziškai sunaikinti žydus – norėjo sunaikinti jų moralę ir amžiams paniekinti žydų istoriją. Paskutinis punktas buvo labai svarbus programai vykdyti. Pateikti žydams faktą: likusiame Vilniaus lopinėlyje Judenratas ir žydų geto policija, vykdydami fašistų įsakymus, padėjo naikinti savo brolius.

* * *

Apie dvylika tūkstančių žydų vyrų dar iki geto įkūrimo chapūnų buvo suvaryti į kalėjimą. Šimtai buvo suimta už gebitskomisaro Hingsto įsakymo nevykdymą: geltoni antsiuvai buvo ne taip prisiūti; žydas neatidavė savo aukso ar sidabro; kažkas užsimiršo ir perėjo šaligatviu... Už tokius nedidelius nusižengimus žydus siuntė į Lukiškių kalėjimą. Jiems jau patekus nelaisvėn, artimieji neturėjo jokių žinių apie jų buvimo vietą. Žmonoms, kurios būriavosi prie kalėjimo vartų, sakydavo, kad po mėnesio suimtieji grįš namo. Pinigus ir maistą priimdavo.

Bet vyrams tie siuntinėliai jau buvo nebereikalingi, – juos visus sunaikino. Dauguma laisvėje esančių žydų tuo netikėjo. Tai ir buvo gestapo jėzuitų tikslas: apgauti, išmušti iš vėžių gyventojus.

Apie šimtą sulaikytų vyrų iš tiesų išsiuntė dirbti į Pskovą. Jie iš ten rašė laiškus. Džiaugsmas apėmė daugelį žydų. Kiekvienas iš jų vylėsi, kad jo sūnus gyvas, kad tėvas greitai grįš.

Mums jau gyvenant gete, nebūdavo nė vienos dienos, kad ko nors neišvežtų sušaudyti. Tačiau daug žydų netikėjo, tiksliau, nenorėjo tikėti, kad tie išvežtieji pas mus niekada nebegrįš. Jų negalėjo įtikinti netgi nuosprendžio vykdymą mačiusiųjų, tų,

kurie, per stebuklą išlikę gyvi, sugebėjo išsilaisvinti iš sušaudytųjų krūvos, pasakojimai.

„Visi Paneriuose sunaikinti. Niekas iš suimtųjų nesugrįš. Mus visus žudo“, – kalbėjo jie Judenrate, savo pažįstamiems, gydytojams geto ligoninėje, kur išimdavo kulkas iš jų kūnų. Bet dauguma, lyg akli, stengėsi nematyti akis badančios tiesos. Galvojo: netgi jei tai tiesa, gal man taip neatsitiks... Tik dalis jaunimo, iš pat pradžių supratusio, kad susidorojimas neišvengiamas, nuo pirmųjų geto dienų ėmė ruoštis pasipriešinimui fašistų budeliams.

Skaudu ir apmaudu prisiminti, kaip lengvatikiai „užkibo“ ant gudraus gestapininkų triuko. Vilniaus „Ypatingos“ galva Burakas pristatydavo produktus į getą. Žydas Trapido, dažnai ateinantis pas jį duonos getui, kartą pas Buraką ant stalo pamatė trijų getų produktų žiniaraščius. „Trečiasis getas“ buvo parašyta kabutėse (į Panerius). Tuo metu Vilniuje buvo du getai, – antrasis dar nebuvo ištuštėjęs. Apie tai, kad Paneriuose yra ir trečiasis getas, žydai sužinojo iš Trapido.

Ir gimė tragiška iliuzija: vadinasi, Paneriai – tai trečiasis getas! Vadinasi, ten gyvena. Vadinasi, ne visus nužudo... Taip budeliai „ramino“ lengvatikius.

Kaip mes išsisukinėjome

Žydui buvo draudžiama turėti daugiau kaip 300 rublių, tai maždaug 30 markių (mieste ir gete dar buvo naudojamos abi valiutos). Rugsėjo 6-ąją per vieną dieną fašistai „išlaisvino“ miestą nuo žydų gyventojų. Ne visiems pavyko pasiimti su savimi duonos kepalėlį ar rankšluostį. Paprastai butus užantspauduodavo ir prisegdavo raštelį: „Vokiečių nuosavybė“. Tiesa, laukdami

geto, kai kurie gyventojai paslėpė savo brangenybes – užkasė jas į žemę. Dauguma žydų paltus, kostiumus, avalynę ir kitus nešiojamus daiktus atidavė saugoti savo kaimynams nežydams. Bet tai neišsprendė drabužių ir maisto problemos gete.

Pirmajame gete atsidūrė apie 29 tūkstančius žmonių. Šiems žmonėms buvo išduotos duonos kortelės penkioms dienoms po 50 gramų per dieną. Mums „įvedė" badą.

Pagal Murerio įsakymą Judenratas pats iškabino ant geto vartų plakatą, kuriame buvo skelbiama, kad įnešti maisto ir malkų griežtai draudžiama.

Pirmomis geto dienomis žmonės išsisukinėjo, bėgiojo kaip išprotėję, kovojo dėl išgyvenimo, pamiršdami apie grėsmę gyvybei. Tarėsi su kaimynais nežydais, pro kurių butų langus buvo matyti getas. Užsimezgė prekyba, pavojinga abiem pusėms. Pradžioje ji buvo primityvi: iš nežydo lango būdavo nuleidžiama virvė, žmogus iš geto pririšdavo mainomą daiktą, ir virvė kildavo viršun. Ta pačia virve nuleisdavo duonos arba kitų produktų. Jom Kipuro šventės išvakarėse geto gyventojai sugebėjo gauti dešimtis vištų, reikalingų tradicinėms „Kapores" apeigoms. Vėliau prekyba ištobulėjo. Per Vokiečių g. 21 namo, kuris ribojosi su getu, palėpę, per „avietę" Strašūno g. 3 name kasnakt sugebėdavo pertempti tonas įvairių produktų. Tai kainavo daug pinigų ir baimės. Pinigų – žandarams, stovintiems prie vartų, ir Murerio baimės, kuris mus saugojo kaip šuo.

Judenratas, kad ir koks bailus, gete įrengė penkias tautines virtuves. Viena virtuvė buvo skirta vaikams, kita – tikintiems žydams, kurie vartojo tik košerinį maistą. 1941 metų spalį duris atvėrė Sveikatos skyriaus tarnyba, Strašūno g. 12 name greitai turėjo būti atidaryta pieno virtuvėlė vaikams ir ligoniams.

Per lapkritį – patį kruviniausią geto gyvavimo periodą – tautinė virtuvė išdavė 66 tūkstančius pietų porcijų.

Tuo metu gete buvo apie 18 tūkstančių žmonių, įskaitant ir grįžusius iš „aviečių", ir pabėgusius iš Panerių. 6 tūkstančiai žmonių buvo likę be maisto kortelių. Juos vadino „Vaisešainen" (turintys baltą bilietą). Buvo aišku, kad artimiausia akcija palies būtent juos.

Tuo laiku gete buvo sukurti trys kooperatyvai dviem tūkstančiams darbininkų, priklausiusių Judenratui ir dirbusių įvairiose įstaigose ir organizacijose geto viduje. Į tuos kooperatyvus nelegaliu keliu patekdavo nemažai produktų. Ir nors kooperatyvų vadovai, turintys geltonus leidimus, bijojo būti šalia baltųjų bilietų savininkų, jie vis tiek siekė pamaitinti alkstančiuosius. Organizavo pagalbos vargšams komitetą. Vėliau iš to komiteto išaugo trys svarbios organizacijos: socialinio aprūpinimo, savišalpos ir žiemos pagalbos.

Baisu ir keista prisiminti: kruvinos akcijos buvo vykdomos viena po kitos, o gyvenimas gete atkakliai tęsėsi. Savišalpos komitetas pinigais ir produktais padėjo visiems, kas į juos kreipėsi. Su šio komiteto siuntimais nemokamai gydė geto ligoninėje, nemokamai išduodavo vaistų, pieno nusilpusiems žmonėms.

Per 1942–1943 metus komitetas išdalijo geto gyventojams tik pinigais apie pusantro milijono rublių. Be to, jis skyrė pinigų ligoniams gydyti ir vaikų namams išlaikyti, padėti seneliams. Pinigų šioms išlaidoms pagalbos komitetas gaudavo iš Judenrato konfiskuotos valiutos, iš geto gyventojų, kurie buvo įsiskolinę administracijai, ir kitų šaltinių.

Socialinio aprūpinimo komitetas dar padėdavo Riešės, Bezdonių, Balstogės koncentracijos lageriams ir tuo metu dar nesunaikintiems getams Švenčionyse ir Ašmenoje.

Pagalbos komitetui priklausė įvairių gyventojų grupių atstovai. Komitetas, sužinojęs, kad mokytojas, rašytojas, aktorius ar visuomenės veikėjas pakliuvo į vargingą padėtį, į namus jam pristatydavo pinigų, duonos, drabužių arba pietų talonų.

Pinigų komitetas gaudavo ir oficialiu keliu. Žydų grupė, dirbusi mieste (maždaug 8 tūkstančiai žmonių), kas mėnesį turėjo atsiskaityti pagalbos komitetui. Mokestis priklausė nuo grupės uždarbio.

Kuo daugiau jie tempdavo iš vokiečių produktų (drabužių, avalynės), tuo daugiau privalėjo atiduoti pagalbos komitetui.

Komitetui, be šios grupės, mokesčius turėjo mokėti įvairios parduotuvėlės, vargani restoranėliai, kavinės, atsiradę pirmomis geto dienomis. Atėjo pagalba iš Varšuvos. Ją atsiuntė Icchakas Gitermanas – „Joint“[29] atstovas vietos gete.

Žiemos pagalbos komitetas stengėsi aprūpinti geto gyventojus drabužiais. Gete buvo likę 18-os tūkstančių žuvusiųjų drabužiai, – juos surinko ir išdalijo tiems, kam jie buvo reikalingi. Krūvą krauju aptekusių sušaudytųjų drabužių prieš mūsų valią atvežė į getą. Kitos išeities nebuvo, gyvieji apsirengė jais. Bet ir to neužteko. Žiemos pagalbos komitetas ėmė rinkti drabužius iš gyventojų. Tie, kurie turėjo po du kostiumus ar kelias poras batų, vieną porą privalėjo atiduoti komitetui. Gete išplito šūkis: „Alkanam – duonos, neapsirengusiam – drabužių!“

Tūkstančiai porų avalynės, paltų ir kostiumų buvo persiūti ir pataisyti geto dirbtuvėse. Per vieną mėnesį komitetas surinko milijoną rublių seniems drabužiams taisyti, persiūti ir naujiems

[29] The American Jewish Joint Distribution Committee – seniai veikianti žydų labdaros organizacija. 2008 m. ji finansavo šios knygos vertimą iš jidiš į rusų kalbą.

siūti. Medžiaga tam būdavo konfiskuojama iš apsukrių žmonių, sugebėjusių ją pavogti iš vokiečių parduotuvių.

Buvo netgi sukurta „argo“ (sutartinė kalba): slaptažodis „obuolys“ reiškė, kad eina vokietis ir reikia būti atsargiam; „imk roptą ir bėk“ – imk maišą, pilk kruopas arba cukrų – vokietis nieko nemato. „Kompresas“ reiškė specialiai pasiūtą korsetą, kurį vilkdavosi ant nuogo kūno, o po drabužiais prisipildavo miltų ir šitaip pernešdavo per saugomus vartus į getą pirktas arba vogtas prekes.

Apsauginiankai apčiupinėdavo praeinančius pro saugomus vartus, tačiau nieko nenutuokė apie „kompresus“. Miesto gyventojai prieš dešimt gatvių įspėdavo grįžtančius iš darbo žydus, kad prie vartų tikrina Mureris, ir žydai perduodavo vieni kitiems: „Mureris gete.“ Tada visa kolona (žinoma, jei saugodavo ne vokiečiai, o žydų policija) pasukdavo į kokį nors skersgatvį ir palaukdavo, kol tas piktadarys išvyks iš geto.

Bet apgauti Murerį buvo sunku. Jis suprato, kad jam esant kolonos užtrunka. Jis laukdavo jų iki šešių vakaro, kai dirbantys žydai grįžta namo. Tada sėsdavo į automobilį ir, važinėdamas gatvėmis, gaudydavo „nusikaltėlius“. Baudos buvo įvairios: už vaikščiojimą po šeštos valandos vakaro, už „kompreso“ nešiojimą.

Duonos davinys, kurį vokiečiai nustatė dirbančiam žydui, buvo 3,5 kilogramo mėnesiui. Geto maisto skyrius 1942 m. liepą legaliai išduodavo po 6 kg duonos kiekvienam geto gyventojui. Be to, dar skirdavo 550 g mėsos ir 350 g cukraus. Tą patį mėnesį liaudies virtuvės nemokamai arba už simbolinį mokestį išduodavo tūkstančius porcijų pietų ir vakarienės.

* * *

Už darbą mieste ir įstaigose žydai iš tiesų beveik nieko negaudavo. „Jūs gyvenate todėl, kad dirbate, ir kuo geriau dirbsite, tuo ilgiau gyvensite“, – taip sakė Mureris. Tą patį teigė vokiečių darbo komitetas ir gestapas.

Daugumos, kurie turėjo geltonus bilietus ir į juos panašius, kol kas nelietė. Žmonės tikėjo, kad darbas juos gelbės ir toliau. Dirbo ir tie, kurie netikėjo...

Pavergimo sistema buvo detaliai paruošta. 1942 m. pabaigoje Vilniaus spaudoje pasirodė gebitskomisaro Hingsto pranešimas: „Tarifinis atlygis dirbantiems žydams bus didinamas, todėl jų darbo diena pratęsiama dviem valandomis.“

Visus darbininkus suskirstė į penkias kategorijas:

- *Pirma kategorija: nekvalifikuoti, už darbo valandą gaudavo 30 pfenigų.*
- *Antra kategorija: pusiau kvalifikuoti – 34 pfenigai.*
- *Trečia kategorija – 38 pfenigai,*
- *Ketvirta – 44 pfenigai.*
- *Penkta kategorija: brigadininkai – 50 pfenigų.*

Tačiau iš tiesų nė viena kategorija negaudavo daugiau kaip 15 pfenigų už valandą. Tokiu būdu gebitskomisaras vidutiniškai nuo kiekvieno žydo darbininko uždirbdavo 25 pfenigus per valandą. Dirbo aštuoni tūkstančiai žydų, taigi Hingstas per mėnesį gaudavo pusę milijono markių, kurias įsidėdavo į kišenę.

Bet net šiuos 15 pfenigų žydas darbininkas ne visada gaudavo. Dažnai iš jo atlyginimo išskaičiuodavo visokias baudas, ir atsitikdavo, kad pačiam darbininkui tekdavo mokėti darbdaviui.

Be to, kildavo problemų parduoti pabaigtą produkciją. Gete buvo sukurta daug darbo vietų, pastatyta dešimtys varstotų; metalo apdirbėjai, šaltkalviai, tekintojai, staliai, baldininkai, elektrotechnikai, pjovėjai, siuvėjai, batsiuviai, dažytojai už savo darbą gaudavo niekinį atlygį. Atrodė, tarsi žmonės gyvi tik todėl, kad dirba.

* * *

Gete sumontavo malūną. Pusę įrenginių pavogė mieste. Trūkstamas detales pagamino geto mechaninėse dirbtuvėse. Malūnas dirbo dieną ir naktį. Per parą sumaldavo maždaug iki 3 tonų miltų. Malūno inžinieriumi paskyrė Poliaką. Jis pastatė dar ir grūdų malimo mašiną. Buvo įrengtas fabrikas sušalusioms bulvėms valyti. Iš lupenų išgaudavo krakmolą, o iš sušalusių bulvių – sirupą, kurį veždavo į kitą fabriką, gaminantį saldainius.

Įsigudrino į getą įvežti netgi malkų. Sužinoję, kad Mureris išvažiavo, žmonės įveždavo dešimtis vežimų su malkomis, išnaudodami kiekvieną minutę. Malkų atveždavo ir legaliai iš miškų, kur dar veikė (pamažu naikinami) žydų lageriai. Bet vietoje Murerio leistų dešimties vežimų su tuo leidimu įveždavo dar dešimt, paskui dar dešimt, kol tai buvo įmanoma. Be to, po malkomis būdavo ir įvairių produktų: miltų, bulvių maišas, o kartais – ir avis.

* * *

Svarbų vaidmenį gete atliko kaminkrėčiai. Gete buvo aštuoniolika žmonių, kurie vertėsi šiuo amatu dar iki karo. Kaminkrėčiais mieste dirbo tik žydai. Įkūrus getą, jie dirbo savo darbą ne tik gete, bet ir mieste. Mureris buvo priverstas naudotis jų paslaugomis. Šie kaminkrėčiai gavo geltonus leidimus ir ypatingų privilegijų.

Jie turėjo teisę išeiti ir grįžti į getą bet kuriuo metu, vaikščioti po vieną mieste, netgi įeiti į nežydų namus. Tokių privilegijų daugiau niekas neturėjo. Dėl jų kaminkrėčiai tapo jungiamąja grandimi tarp geto ir miesto gyventojų. Jie bėgiodavo šaligatviais su juodais kibirėliais ir savo ilgais „valikliais" per petį, perduodavo geto kalinių raštelius savo draugams nežydams ir atnešdavo į getą laiškus, daiktus, pinigus, žydų paliktus pas savo draugus ir kaimynus. Grįždami į getą, kaminkrėčiai savo kibirėliuose įnešdavo įvairių produktų, gerai paslėpę po juodaisiais „turtais".

Geto administracija, supratusi, kad kaminkrėčiai labai naudingi mums visiems, padidino jų skaičių. Judenratas surengė kursus, kuriuose per dvi savaites paruošė dvidešimt naujų kaminkrėčių. Pastarieji seniau buvo advokatai, gydytojai, prekybininkai, bet jie greitai prisitaikė prie suodinos aplinkos. Aš prisimenu, su kokiu pasididžiavimu, nešinas juodu kibirėliu, leidosi į darbą mano pažįstamas – Vilniaus advokatas Kaplanas. Jis atrodė kaip užgimęs kaminkrėtys.

Dabar jau turėjome beveik keturiasdešimt kaminkrėčių, o jie savo ruožtu – savo ypatingą statusą: kasdien kiekvienas iš jų triskart per dieną privalėdavo atnešti į getą ruginių miltų.

Bet dažnai vaikščioti pro geto vartus pirmyn ir atgal buvo pavojinga, tad kaminkrėčiai sugalvojo išeitį. Jie susitarė su pažįstamais, gyvenančiais netoli geto, kad šie atneštų produktus į artimiausių namų palėpes. Pagrindinė „avietė" buvo Lydos gatvėje, bažnyčioje. Kartais pasitaikydavo ir nesėkmių. Gestapo agentas kartą pamatė kaminkrėtį Gercą, su maišu bulvių besiropščiantį ant stogo. Agentas nusivijo jį su pistoletu rankoje, stipriai sumušė ir išsiuntė į gestapą. Dar prigriebė ir jo žmoną su trimete dukrele. Visą šeimą sušaudė Paneriuose.

Dvasios stiprybė

Dvasinis gyvenimas Vilniaus gete prasidėjo tą pačią dieną, kai tik mes jame atsidūrėme. Visi galvojome, kad pasmerktas mirti arba išmestas negyvenamoje saloje žmogus negali kurti meno kūrinių. Gyvenimas įrodė priešingai. Tarp kūrybingo žmogaus, gyvenančio puikiai įrengtame bute, ir tokių pačių nuostatų žmogaus, atsidūrusio dykumoje, smėlio ir šakalų draugijoje arba stovinčio ant kapo, kurį pats išsikasė, krašto, yra kažkas nesunaikinamai bendra: kūrybos dvasia.

Mokyklos

Mira Bernštein, buvusi Vilniaus pagrindinės gimnazijos direktorė, tą rugsėjo dieną žygiavo į getą drauge su savo mokiniais. Jos būrį uždarė antrajame gete. Tą patį vakarą Mira surinko savo mokinius ir perskaitė jiems Šolom Aleichemo apsakymą.

Nedideliuose maldos namuose, esančiuose sinagogos kieme, įkūrė pagrindinę gimnaziją. Iš pradžių gimnazijoje buvo 130 mokinių. Direktorė išskirstė juos į grupes pagal išsilavinimą. Kai viena grupė mokydavosi, kita valgydavo, taisydavo drabužius. Netrukus atsirado mokytojai: Malka Chaimson mokė literatūros, o sergantis Geršteinas – dainavimo. Mokiniai mylėjo savo mokytojus, daugumai jie atstojo žuvusius tėvus. Iš sugriautos ir išvogtos Strašūno bibliotekos mokytojai parinko knygų mokiniams. Kasdien Mira perskaičiuodavo savo mokinius, ir kas rytą jų būdavo vis mažiau. Naktį piktadarių rankos išplėšdavo eilinę auką, bet likusieji rytais vėl susirinkdavo mokytis.

Keturiasdešimt pirmųjų spalį Mira mane pakvietė aplankyti jos mokyklą. Buvusių maldos namų buvo neįmanoma pažinti. Pakyla, kur seniau skaitydavo Torą, buvo išpuošta žaluma, ant palangių stovėjo vazonai su gėlėmis, ant sienų kabėjo plakatai su citatomis iš žydų rašytojų kūrinių. Iš buvusių 130 mokinių tą dieną buvo likę tik 40. Ruošdamiesi susitikimui su rašytoju jie buvo apsirengę geriausiais marškiniais, raudonos gėlelės puošė jų krūtines.

Mūsų pokalbio metu gatvėje buvo girdėti triukšmas, bet kalbėjomės toliau. Kai nuo šūvio dužo lango stiklas, Mira išėjo į gatvę sužinoti, kas ten vyksta. Gatvėmis ir kiemais bėgiojo chapūnai. Jie gaudė žmones ir vedė juos prie mašinų, stovinčių greta geto vartų.

Mira grįžo į mokyklą, užlipo ant pakylos ir pasakė:

– Vaikai! Tie, kurie nori mus sunaikinti, dabar gete. Niekas nešaukite, nebėkite, tyliai, be panikos... Reikia pasislėpti po maldos užuolaida. Pirmieji tegul ten lenda jauniausieji, paskui – pagal amžių, visi iki vieno.

Visą naktį Mira stovėjo prie durų. Jei chapūnai pamėgins įsiveržti į maldos namus, ji pasiaukos už visus: chapūnai pagalvos, kad vaikų čia nebėra, ir pasitenkins viena auka.

Bet chapūnai į maldos namus neužsuko. Jie sugavo reikiamą žmonių skaičių ir išėjo iš geto.

Antrojo geto naikinimo metu iš 130 mokinių liko 7. Mirai pavyko juos pervesti į pirmąjį getą.

* * *

Iš 29 tūkstančių žmonių, patekusių į pirmąjį getą, mokytojai iš karto užregistravo 2712 vaikų. Iš karto pradėjo remontuoti ap-

leistus pastatus ir juose kurti mokyklas. Vaikai, kiek leido galimybės, buvo aprūpinti drabužiais ir maistu, vadovėliais ir popieriumi. Medikai stebėjo jų sveikatą. Bet nebuvo jėgos, galinčios išsaugoti vaikams gyvybę...

* * *

1942 metų žiemą gete mokėsi 1500 vaikų. Mokslas, aišku, buvo nemokamas. Nepasiturintiems ir pirmūnams buvo skirtos stipendijos. Vėliau Judenratas įvedė gete privalomą mokslą. Laikraštyje „Geto naujienos" (*Gettojedies*) buvo išspausdinta žinutė, skelbianti, kad už šio nurodymo nevykdymą kaltieji bus teisiami geto teisme.

Geto vaikas negali būti lyginamas su praėjusių dienų vaiku. Kas rado „avietę" – liko gyvas. Tėvai arba giminės, ryte išeidami į darbą, privalėjo ne tik palikti vaikui maisto, bet ir pasirūpinti, kad Mureris, tikrindamas butus, jo nerastų. Jei vaikas našlaitis, tai rūpintis juo reikia dar labiau. Jis turi mokytis siuvėjo, batsiuvio, staliaus, kepėjo amato ir kartu lankyti mokyklą. Judenrate buvo įkurtas specialus mokyklų reikalų skyrius. Jam vadovavo seniausias Vilniaus mokytojas Olickis ir mokytoja Rachelė Broido.

Geto gyvavimo pabaigoje mokyklų reikalų skyriui priklausė du ikimokykliniai darželiai, trys mokyklos vaikams nuo septynerių iki trylikos metų, vadovaujamos Borucho Lubockio, Leikino ir Bušelio; namų liaudies mokykla – tarytum mokyklų reikalų filialas Vilniaus koncentracijos lageryje „Kailis", kuriam vadovavo mokytojas Jankelis Kaplanas. Dar gete buvo gimnazija (direktorius Levas Turbovičius), muzikos mokykla – organizavo kompozitorius Abramas Sliepas ir Tamara Geršovič, taip pat technikumas, vadovaujamas inžinieriaus Šraiberio.

Gimnazija buvo įkurta 1942 metų pavasarį. Jos direktorius Levas Turbovičius, nuostabus pedagogas, kovojo su hebraistais, kurie norėjo dėstyti hebrajų kalba. Kova tęsėsi kelis mėnesius. Netgi didžiųjų pjautynių dienomis jis nenorėjo nusileisti hebraistams. Konfliktas taip išsiplėtė, kad teko įsikišti partizanų organizacijai (apie ją vėliau), paskui šalys susitaikė. Turbovičius laikėsi senosios pagrindinės gimnazijos programos. Jis buvo griežtas ir reiklus. Penkis savo mokinius paliko antriems metams. Bet buvo laimingas, kai gimnazistai gerai mokėsi. Kartą mane sutikęs su pasididžiavimu parodė savo penkiolikmečio mokinio Ratnerio rašinį. Tas rašinys mus visus taip sudomino, kad geto spaustuvė nutarė jį „išspausdinti".

Muzikos mokykla turėjo klavišinių instrumentų, smuiko ir vokalo skyrius. Joje mokėsi šimtas žmonių. Vykdavo moksleivių koncertai. Dvylikametis pianistas ir kompozitorius Alikas Volkoviskis (išgelbėtas iš mirties stovyklos Vokietijoje) visus nustebino savo kūriniais, kuriuos pats ir atliko. Išgarsėjo ir aštuonmetis pianistas Toibnhoizas, ir vienuolikmetė smuikininkė Dina Benjakonskaja.

Technikos mokykla – tai šešių mėnesių kursai, paruošę dešimtis elektrotechnikų ir šaltkalvių. Kursus baigusiųjų garbei buvo rengiamos šventinės išleistuvės. Absolventas gaudavo oficialų atestatą su palinkėjimais kuo greičiau išsivaduoti iš geto. Prie kiekvieno atestato direktorius pridėdavo rožę. Į šventę buvo kviečiami ir absolventų tėvai.

Gete veikė jaunimo klubas. Didžiuliame kambaryje su varstotais ir instrumentais jauni žmonės mokėsi viską daryti savo rankomis. Klubas buvo padalytas į atskiras sekcijas. Sekcijoms vadovavo mokytojai, rašytojai, mokslininkai. Jie mokė kalbų, li-

teratūros, istorijos, matematikos, fizikos. Jaunimas rinko folklorą ir medžiagą geto istorijai. Dramos sekcija rengė spektaklius.

* * *

Mokyklų reikalų skyriui priklausė septyniasdešimt mokytojų. Jie įkūrė savo sąjungą. Jos nariai vakarais susitikdavo ir aptardavo įvairius reikalus bei padėtį fronte. Kiekvieną penktadienį skaitydavo referatus. Užsimegzdavo įdomūs pokalbiai apie geto vaikų psichologiją. Mokytojų sąjunga dėstytojams organizuodavo seminarus. Boruchas Lubockis perskaitė paskaitą apie moderniąją psichologiją. Istorijos dėstytoja daktarė Liza Gordon – apie kapitalizmo vystymąsi.

Mokytojai tikėjo, kad išsilaisvinimas jau arti, ir siekė savo tikėjimą įskiepyti į vaikų širdeles. Jie labai stengėsi, kad vaikai išeitų iš geto ne prislėgti ir sužlugdyti, o pasitikintys, išmanantys, sugebantys visavertiškai gyventi.

Be minėtų mokyklų, buvo dar kitos mokymosi įstaigos: menų mokykla, ritmo ir plastikos (vadovė Nina Gerštein) bei dramos mokyklos. Buvo du internatai, dieninė prieglauda, chederis ir dvi ješivos (religinės mokyklos).

* * *

Murerio nurodymu, gete negalėjo būti rabino. Melstis buvo draudžiama, uždraustos ir religinės apeigos. Bet kaip maranai[30] ispanų inkvizicijos metais, taip ir religingi žydai neatsisakė savo tikėjimo.

[30] Maranai (isp. *marranos* – kiaulės) – viduramžių Ispanijos ir Portugalijos žydai, priėmę krikščionybę, kad išvengtų religinių persekiojimų, bet toliau praktikavę judaizmą. Maranais juos pravardžiuodavo žydų bendruomenės nariai.

Šolkovskos maldos namuose jie įkūrė ješivą, kurioje mokėsi trisdešimt jaunuolių. Jai vadovavo Isakas Kornik. Vėliau buvo atidaryta ješiva berniukams, vadovaujama Arje Bereko. Ješivos studentai mokėsi naktimis, dieną eidavo į darbą. Geto administracija dėjosi apie juos nieko nežinanti. Tik akcijų metu gatvelėse būdavo girdėti tylūs ješivos studentų balsai, kartojantys maldos žodžius, kad Dievas išgirstų ir pasigailėtų jų.

Teatras

Jaunas režisierius Viskindas įkalbėjo mane susitikti su žydų aktoriais. Jie sumanė įkurti teatrą. Buvau nustebęs:

– Teatrą gete?

– Taip, – įtikinėjo mane Viskindas, – mes turime pasipriešinti! Kovoti savo ginklais, nepasiduoti nė minutės. Būtent gete, su aktoriais, su kuriais praeityje vaidinome. Žydų teatro istorija tvirtai susijusi su getu. Mes turime įkurti teatrą, padrąsinti geto gyventojus.

Aš išėjau. Viskindas pastebėjo mano abejonę. Tačiau Strašūno gatvės 7 name, šaltoje aktoriaus Bliacherio palėpėje, susitikau su išlikusiais aktoriais. Visi jie buvo už teatro įkūrimą. Aš sutikau ir priėmiau režisieriaus pasiūlymą tapti literatūrinės dalies vadovu.

Pradėjome ruoštis pirmajam koncertui. Buvo sudėtinga parinkti kūrinius. Kokiais žodžiais kreiptis į žiūrovus, kad negilintume tautos liūdesio? Kokiu būdu nors valandai nukreipti dėmesį nuo minčių apie naujus kapus? Ir kokiais žodžiais įkvėpti žmones, atsidūrusius gete, kad jie visa širdimi vėl pajaustų savo tautos didvyriškumą? Kad jie, nepaisydami visų negandų, pajaustų pasaulio grožį ir patikėtų savo atgimimu?

Pirmojo koncerto programą sudarė poeto Bialiko „Gana mums verkti“ (chorinis deklamavimas), liaudies dainos, atliekamos Eidelsono ir Liubos Levickos, Jakovo Gordino „Mirelė Efros“ (fragmentai). Mirelės vaidmenį sukūrė Ester Lipovska. Klavišinių koncertas – Šopeno noktiurnas bemol, atliekamas Sonios Rechtik. Stefano Cvaigso inscenizacijoje – pasakojimai „Motina Rachelė“ ir I. L. Pereco „Auksinė grandinė“ (fragmentai).

Aktoriai visą dieną dirbdavo prižiūrimi gestapininkų, repeticijos vykdavo naktį. Bet koncertas turėjo didžiulį pasisekimą.

Vėliau, be draminių fragmentų, tokių kaip „Mazl Tov“, „Karalius Saliamonas“, „Auksinė grandinė“, „Goilem“ ir kitų, buvo pastatytos ir pjesės: Pereco Hiršbeino idilė „Auksiniai laukai“ ir Oto Indiko komedija „Žmogus po tiltu“ (ši pjesė gete buvo išversta iš vokiečių kalbos), Bergerio „Vėliau“ ir Davido Pinskio komedija „Der Oicer“. Šolom Aleichemo „Tevjė pienininką“ mes parengėme, bet taip ir neparodėme. Repeticijų metu žuvo kai kurie aktoriai, juos tuoj pat pakeitėme kitais ir repetavome toliau, – bet ne visi išgyveno iki premjeros...

Mylimiausi aktoriai buvo Jakovas Beregolskis, Markas Šadovskis, Ester Lipovska, Šabsajus Bliacheris, Kauno aktoriai Roitbaum, Ekusiel Rutenberg, Dora Rubin ir „geto žvaigždė“ Chajelė Rozental (tik dvi paskutinės liko gyvos).

Muzika

Vilniaus muzikantai žydai tomis dienomis, kai siautėjo chapūnai, ketindami išvyti juos iš namų, užkasė žemėn savo instrumentus. Vėliau jie išsikasė juos, ir įvairiais „takeliais“, jungiančiais užmūrytas geto gatveles su miestu, instrumentai grįžo pas

savo šeimininkus. Netrukus gete buvo sukurtas simfoninis orkestras, jam vadovavo Volfas Durmaškinas.

Muzikantai dirbo sunkius darbus mieste. Jiems pavyko iš miesto į getą atgabenti pianiną. Rado jį tuščiame žydų bute. Žinoma, instrumentą išardė. Kiekvienas muzikantas pasistengė į getą įnešti nors vieną instrumento dalį, atsirado meistras, kuris surinko ir suderino pianiną.

Pirmajame simfoninio orkestro koncerte, įvykusiame 1942 m. kovo 15 d., dalyvavo septyniolika muzikantų. Tai buvo tautinė šventė. Muzikantai atliko Ipolito Ivanovo Kaukazo siuitą, Marko Geigerio Žydišką popuri ir Franco Šuberto Nebaigtosios simfonijos dalis. Kaip kalnų oras į ligonio plaučius liejosi muzika į geto kalinių sielas. Orkestras kvietė į laisvę, į kovą ir pasipriešinimą.

Geto gyvavimo pabaigoje simfoninis orkestras turėjo jau keturiasdešimt muzikantų. Įvyko septynios premjeros (maždaug 35 koncertai). Buvo atlikta Čaikovskio penktoji simfonija, Mocarto „Figaro vedybų“ uvertiūra, Dvoržako penktoji simfonija, Šopeno koncertas klavišiniams, Bethoveno devintoji simfonija, kurią grojant buvo pasiektas aukščiausias meistriškumas, ir kiti kūriniai.

Gete taip pat būdavo rengiami estradiniai ir kamerinės muzikos koncertai.

Kūrybinis susivienijimas

1942 m. vasario 17 d. Vilniaus gete įvyko kūrybinio susivienijimo organizacinis susirinkimas. Susirinkime dalyvavo apie šimtą žmonių: rašytojų, muzikantų, aktorių, dailininkų. Z. Kalmano-

vičius buvo susirinkimo pirmininkas, jis ir numatė susivienijimo tikslus bei uždavinius.

Pirma, išvaduoti nors dalį geto kūrybinės inteligentijos iš visuotinės slegiančios aplinkos – nieko nepaisant, skatinti kūrybinį darbą, prikelti dvasią žadinant geresnės ateities viltis, prisimenant žydų tautos praeitį.

Antra, rasti galimybę kuriamos sąjungos nariams gauti leidimus ir materialinę paramą, surasti darbą per vietines organizacijas, padėti pinigais ir produktais.

Sąjungos nariais gali tapti visi buvę rašytojų, žurnalistų, aktorių, muzikantų, skulptorių sąjungų nariai. Jų šeimų nariai turi tokias pat teises kaip ir sąjungos nariai.

Pirmąją išrinktą sąjungos valdybą sudarė Z. Kalmanovičius, Jakovas Geršteinas, Gutgeštalt, Germanas Krukas, Šabsajus Bliacheris, Jakovas Šeras, M. Šadovskis, Josifas Glazmanas ir A. Suckeveris.

Valdyba nuolat padėdavo sąjungos nariams, siekė gauti jiems geltonus ir rausvus leidimus (tomis dienomis tai buvo gyvybės ir mirties klausimas). Valdybos nariai rinko žuvusių kolegų dokumentus, redagavo ir leido rašytojų, dailininkų, kraštotyrininkų, kuriuos nužudė vokiečiai, rinktinius darbus. Buvo numatyta išleisti gete parašytų kūrinių literatūrinį almanachą.

Paminėsiu kai kurių literatūros vakarų temas.

Vakaras Borucho Spinozos garbei – daktaro Cemacho Feldšteino referatas, „Žydų muzika“ – referentas Jakovas Geršteinas. Vienas vakaras buvo skirtas dailininkui Markui Šagalui, apie jį pasakojo Jakovas Šeras, „Šventi motyvai žydų literatūroje“ – referentas Boruchas Liubockis. Kolektyvinis vakaras buvo skirtas senojo Vilniaus ir Varšuvos kultūros istorijai.

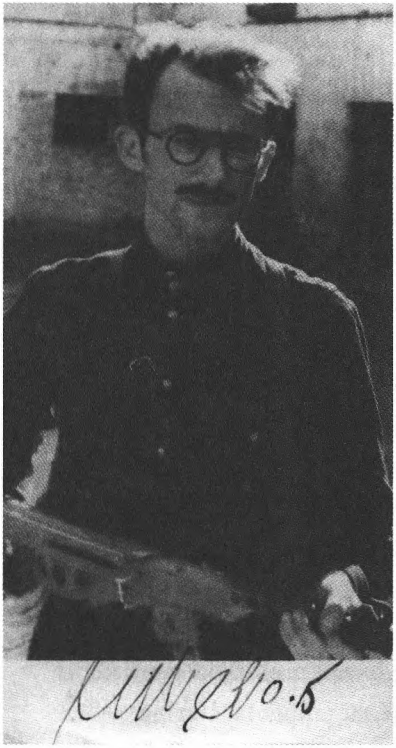

VŽMP 2260 F1.410 Abraomas Suckeveris

Per radiją sužinoję, kad Pietų Amerikoje nusižudė žymus vokiečių rašytojas Stefanas Cveigas (jo tautybė – žydas), surengėme didžiulį atminimo vakarą. Muzikantai atliko Šopeno gedulingąjį maršą, aktoriai perskaitė ištraukas iš Cveigo kūrinių.

Mūsų susivienijimas dažnai rengdavo susitikimus su geto rašytojais. Jie skaitė savo kūrinius, ir iki vėlyvos nakties užtrukdavo diskusijos bei svarstymai. Geto teatre vykdavo vakarai, skirti žydų literatūros klasikams Mendelei Moicher Sforimui, Šolom Aleichemui, Perecui ir Bialikui.

Norėdamas paskatinti autorius vaisingiau dirbti, literatūros ir meno skyrius įkūrė „geto leidyklą“ ir už pinigus, kuriuos pavykdavo gauti, pirkdavo iš rašytojų, dailininkų ir muzikantų jų kūrinius, žadėdamas juos publikuoti po karo. Darbai buvo įvertinami specialios komisijos ir, remiantis jos įvertinimu, autoriui buvo skiriamas honoraras. Net ir už kūrinius, kurie dar buvo nebaigti.

Kūrybinis susivienijimas įkūrė ir savotišką geto universitetą, pavadintą „Gamtos mokslų būreliu“. Jame veikė matematikos, fizikos, chemijos, lingvistikos, filosofijos ir sociologijos sekcijos. Jos dirbo savarankiškai, bendrai vadovaujamos Z. Kalmanovi-

čiaus. Chemijos sekcija įkūrė savo technologinę laboratoriją. Filosofijos – organizavo etnografijos, etnologijos ir folkloro būrelį visiems norintiems. Kiekvieną šeštadienį vykdavo įvairiausi seminarai sekcijų dalyviams ir kviestiniams svečiams.

* * *

Susivienijimas rengdavo trijų meno rūšių konkursus: literatūros, muzikos ir dailės. Į juos būdavo atsiunčiama dešimtys poemų, dramų, kompozicijų, paveikslų, piešinių, sukurtų geto pogrindyje. Man buvo suteikta garbė gauti pirmąją Vilniaus geto literatūrinę premiją už draminę poemą „Vaiko kapas".

1942 m. rugsėjį gete mirė visų mylimas kultūros veikėjas, kompozitorius ir pedagogas Jakovas Geršteinas. Mūsų susivienijimas organizavo laidotuves. Šimtai geto kalinių palydėjo Geršteiną į paskutinę kelionę.

Parodos

1943 metų kovą Vilniaus geto teatro fojė buvo surengta dailės paroda. Buvo eksponuojami išraiškingi Rachelės Suckever peizažai, Jakovo Šero grafika „Senasis getas", medžio graviūros, architektūros modeliai ir devynmečio Zalmano Bako piešiniai.

Jehoaš, žydų poeto ir Tanacho[31] vertėjo į jidiš, garbei, literatūros būrelis surengė gražią parodą jaunimo klube. Per pusmetį iš žydų bibliotekų, muziejų į getą pavyko pernešti poeto kūrinius, paveikslus, manuskriptus, taip pat poeto laiškus to meto garsiems žmonėms ir savo draugams – Perecui, Šolom Aleichemui, Bialikui. Ten pat gulėjo ankstesni Tanacho vertimai į ji-

[31] Senasis testamentas.

diš: Buksdorfo (16 a.), Bialico ir Vicnšteino (17 a.), Mendelio Lepino. Tačiau poetui skirtas stendas užėmė pagrindinę vietą. Jame buvo išdėliotos laikraščių iškarpos ir plakatai su jo dainų fragmentais. Prie įėjimo į parodą stovėjo poeto biustas, kurį nulipdė dešimtmetis geto skulptorius Volmarkas.

Paroda, kaip ir kiti geto renginiai, buvo nelegali. Dieną jos durys buvo užkalamos lentomis, kad vokiečiai tikrindami nieko nerastų. Parodą buvo galima aplankyti tik naktį.

Kultūros centras Strašūno g. 6

Vienas iš svarbiausių Vilniaus geto kultūros centrų buvo Kultūros namai Strašūno g. 6. Ten buvo biblioteka, skaitymo salė, archyvas, statistikos skyrius, adresų biuras ir muziejus.

Dar daug metų iki karo Strašūno gatvės 6-ame name buvo įsikūrusi biblioteka „Mefice-Haskole“. Kai žydai pateko į getą, jie pamatė šimtus vertingiausių knygų, besimėtančių gatvėse ir skersgatviuose. Hermanas Krukas, bibliotekininkas iš Varšuvos, įnirtingai ėmėsi atkurti biblioteką. Jau 1941 m. spalio 10 d. biblioteka pradėjo keisti knygas.

Daugybė žmonių, iki karo retai imdavusių knygą į rankas, dabar pradėjo dažnai lankytis bibliotekoje. Knyga tapo paguoda vienatvėje, „avietėse“, pogrindyje. Prie blankios žvakelės, mėnulio šviesoje, besiskverbiančioje pro „avietės“ plyšį, skaitydavo knygas.

1942 m. spalio 1 d. iš geto į mirtį buvo išsiųsta apie tris tūkstančius žmonių, o spalio 2-ąją biblioteka išdavė 390 knygų. Spalio 3-iąją ir 4-ąją – akcija antrajame gete, o spalio 5-ąją biblioteka išdavė 421 knygą. Lapkritį geto gyventojų skaičius sumažėjo 40

procentų, o perskaitytų knygų skaičius išaugo trečdaliu. Lapkričio pabaigoje nuo bibliotekos įkūrimo išduotų knygų skaičius perkopė per 100 tūkstančių. Šiam įvykiui pažymėti biblioteka surengė šventinį rytmetį, kurio metu knygomis apdovanoti pirmasis ir paskutinis bibliotekos skaitytojai.

* * *

Mūsų archyvas ir muziejus surinko ir išsaugojo daugybę dokumentų ir medžiagos apie miestą ir getą. Jie buvo sudėti į metalines dėžes ir užkasti iki geresnių laikų. Statistikos skyrius rinko medžiagą – viską apie getą. Apdorodavo duomenis ir leisdavo statistikos biuletenius.

* * *

Iš daugiau kaip 300 Vilniaus geto kultūros darbuotojų (mokytojų, rašytojų, artistų, dailininkų, muzikantų, mokslininkų) išgyveno viso labo apie dvi dešimtis. Tačiau žydų kultūra budeliams nepasidavė!

Ligoninė ir sveikatos apsaugos organizavimas

140 metų Vilniuje veikė ligoninė, senais laikais vadinama „Hegdeš“ (prieglauda).

Prieš įkurdami getą, fašistai pašalino iš ligoninės visus nežydus – tiek ligonius, tiek gydytojus. Atėmė visus medicininius įrankius, vaistus, produktus ir įkurdino ten pamišėlius – ir žydus, ir nežydus. Taip pat užkrečiamus ligonius iš miesto ligoninių. Be to, Heringas (vienas iš gestapo vadovų) Judenratui pareiškė: jei getas taps tymų ar kitokio užkrato židiniu, bus panaikintas.

Pirmomis dienomis į ligoninę atėjo Švainenbergas ir pradėjo kiekvieną ligonį tikrinti. Daugelį jis palaikė pasveikusiais ir nusprendė juos išsiųsti į „kitą miestą“. Švainenbergas išrinko beprotį Komberą ir paskyrė jį Judenrato vyresniuoju. Jis skyrė jam kabinetą ir keletą darbuotojų. Kaip vėliau paaiškėjo, neilgam. Po poros dienų Švainenbergas atėjo pas psichinius ligonius ir išrėžė jiems kalbą: „Čia, gete, jums blogai, eime su manimi, važiuosime į kitą miestą, ten bus gerai.“ Paskui išsitraukė iš maišo baltos duonos ir mėtė bepročiams.

Su džiaugsmu jie priėmė Švainenbergo nedideles dovanėles. Daugelis šokdami leidosi prie mašinų, tačiau kiti priešinosi chapūnams ir nesileido išvedami. Kai trys mašinos jau buvo pakrautos, Švainenbergas paklausė Kombero, ar šis nenorėtų važiuoti į kitą miestą? Jei sutiktų, taptų visų evakuojamųjų vadu. Komberas sutiko. Kartu su Švainenbergu sėdo į mašiną ir išvyko į „kitą miestą“.

* * *

Ypač sudėtingais atvejais konsultuoti į ligoninę buvo kviečiami ir nežydai profesoriai, pavyzdžiui, Januškevičius. Į getą jis įeidavo naktį, o į ligoninę – per juodąjį įėjimą. Miesto vaistinės taip pat padėdavo ligoninei. Žydų gydytojai dažnai būdavo priversti išrašyti receptus su išgalvotomis pavardėmis. Miesto vaistinės tai žinojo ir nė karto nedarė kliūčių vaistams įsigyti. Trūko pačių būtiniausių medikamentų. Miesto ligoninėse dirbo apie 20 gete gyvenančių žydų. Iš karo ligoninės Antakalnio gatvėje, iš lazareto[32] Ispanų ga-

[32] Tai arba nedidelė stacionari gydymo įstaiga, paprastai užkrečiamųjų ligų ligoninė, arba stacionari gydymo įstaiga prie kariuomenės dalies (karo ligoninė).

tvėje jie, rizikuodami gyvybėmis, atnešdavo į getą nemažai vaistų. Vėliau ir pačiame gete pradėjo gaminti medikamentus.

Be kitų skyrių, Judenrate buvo ir Sveikatos skyrius su įvairiais padaliniais: švaros palaikymo, sanitarinis-epidemiologinis, laidojimo padalinys. Gydytojų profsąjungoje buvo 150 medicinos darbuotojų. Jie leido gete savo laikraštį „Liaudies sveikata".

Pateiksiu laikraščio „Liaudies sveikata" turinį (Nr. 6, 1942 m. lapkričio 7 d.):

1. Gyd. Breitbart „Neišsigąskite, jei vaikas pagelto".
2. Gyd. Burak „Aukšta ligonio temperatūra – didelio pavojaus požymis".
3. Gyd. Peisachovič „Kai traukia pirštą".
4. Gyd. Antokolec „Prietarai medicinoje".

Alfredo Rozenbergo „karalystėje"

Rozenbergo štabas Vilniuje buvo įkurtas kelių amžių žydų kultūrai mieste ir visoje Lietuvoje naikinti, – ji turėjo būti nušluota nuo žemės paviršiaus.

* * *

Rugpjūčio 1-ąją buvo suimtas Nojach Priluckis. Jis, kaip ir pirmąją karo dieną, dirbo prie savo knygos „Jidiš kalbos fonetika". Priluckį įsodino į automobilį ir atvežė į gestapą Mickevičiaus gatvėje. Ten jo laukė vokietis profesorius, tyrinėjantis judaizmą, daktaras Gothardas. Iš Berlyno į Vilnių jis buvo atvykęs rinkti kultūrinių vertybių. Su Priluckiu Gothardas elgėsi lyg ir geranoriškai. Kalbėjosi su juo apie literatūrą. Pasiūlė jam sudaryti žydiškų inkunabulų (pirmųjų leidinių iki XVI a.), kurių buvo

įžymiojoje Vilniaus Strašūno bibliotekoje, sąrašą. (Strašūnas, bibliotekos savininkas, jos įkūrėjo anūkas, nepajėgė žiūrėti, kaip vokiečiai joje šeimininkauja, ir nusižudė ant savo filakterijų.)

Priluckis sėdėjo vienoje gestapo kameroje su senu žydų rašytoju A. I. Goldšmidtu. Kiekvieną rytą juos vesdavo į biblioteką sudarinėti inkunabulų sąrašo daktarui Goldhardui. Pastarasis grįžo į Berlyną, o Priluckis su Goldšmidtu taip ir liko gestape.

Kaip man vėliau papasakojo bibliotekininkas Chaiklas Lunskis, su jais sėdėjęs vienoje kameroje, vieną iš paskutiniųjų naktų jie kalbėjosi apie Maimonidą[33]. Po mėnesio Priluckį dar matė kalėjime. Jis gulėjo ant žemės beveik nuogas, jo marškiniai, raudoni nuo kraujo, buvo aprišti aplink galvą. Šalia jo, jau negyvas, – A. I. Goldšmidtas.

* * *

1942 m. sausį į Vilnių, norėdamas susipažinti su „rytų tautomis“, atvyko daktaras Polis, Frankfurto muziejaus direktorius. Atvyko ne vienas, lydimas grupės „mokslininkų“ – oberzacfiurerio daktaro Miulerio ir daktaro Vulfo (abu iš Berlyno). Vėliau atvažiavo Sporketas ir įžymusis Himpelis.

„Mokslininkai“ nuvyko į getą ir pareikalavo dvidešimties darbuotojų žydų kultūros vertybėms mieste ieškoti ir rinkti. „Dabar karo metas, – kalbėjo Miuleris. – Tokios vertybės bet kuriuo metu gali prapulti, to negalima leisti. Dėl to, kol vyksta karas, jas reikia išsiųsti į Vokietiją.“

Daktaras Miuleris pareikalavo, kad iš tų dvidešimties atrinktųjų penki mokėtų hebrajų, jidiš kalbas ir galėtų susigau-

[33] Mošė Maimonidas (1135–1204) – garsus judaizmo teologas, kurio mintys padarė didžiulę įtaką ateinančioms kartoms, įskaitant ir Vilniaus Gaoną.

dyti senose knygose bei rankraščiuose. Aš patekau į tą penketą. Mano tikslas buvo tik vienas: išgelbėti viską, kas įmanoma. Ką reiškia vokiečių „kultūros apsauga“, aš žinojau. Į getą jau patekdavo žinių, kad mieste ištisi butai buvo šildomi bibliotekų knygomis. Mane nusiuntė į Rozenbergo štabą, įsikūrusį Zigmundo[34] gatvėje, 18 name. Pirma, ką spėjo įsakyti Miuleris, – tai sudeginti turtingą universiteto ligoninės medicinos biblioteką, buvusią tame pačiame pastate.

VŽM 1866/1 F2.127
Sugriautas Žydų mokslinio instituto (JIVO) pastatas

Dr. Polis įsakė sudaryti žydiškų knygų „getą“ – 40 tūkstančių visame pasaulyje žinomos Strašūno bibliotekos knygų pervežti į Universiteto g. 3. Ten pat pervežti knygas iš daugiau nei šimto Vilniaus sinagogų ir maldyklų.

Žinoma, kad 1933 metais fašistų partija Polį specialiai pasiuntė į Jeruzalę. Iki 1936-ųjų Jeruzalės universitete jis mokėsi orientologijos ir žydų kultūros. Grįžęs į Vokietiją, Polis tapo Alfredo Rozenbergo, Niurnbergo antisemitinių įstatymų kūrėjo, patarėju. Tuo pat metu jis buvo Frankfurto muziejaus direktorius ir vienas iš pagrindinių fašistinio laikraščio „Štiurmer“ darbuotojų.

[34] Dabar Žygimantų g.

Su Vilniaus žydų muziejais Polis tvarkėsi ne mažiau uoliai nei jo kolega žudikas Švainenbergas su žydų tauta. Jis negailestingai „rūšiavo“, atidėdamas savo muziejui retus leidinius, knygas ir rankraščius. Iš 100 tūkstančių knygų į Vokietiją 84 dėžėse buvo išsiųsta maždaug 20 tūkstančių. Kitas knygas, taip pat gana vertingas, jis pardavė Vilniaus popieriaus fabrikui po 19 markių už toną. Liūdna dalia ištiko daugelį paveikslų ir skulptūrų.

* * *

Kai tik vokiečių kareiviai įžengė į Vilnių, jie užėmė JIVO institutą ir pavertė jį kareivinėmis. Visi archyvai, eksponatai, kolekcijos buvo išmesti į rūsį. Himlerio patarėjas Gothardas aplankė institutą tikėdamasis ten rasti vertingų daiktų ir aukso. Rūsyje radęs seifą, liepė atvesti šaltkalvį, kad jį atidarytų. Kai seifą atidarė, jam teko nusivilti, nes ten rado tik Šolom Aleichemo ir Pereco rankraščius. Gothardas taip įpyko, kad išmetė visą turinį ant žemės ir ėmė trypti kojomis bei plėšyti rankraščius.

Į Žydų mokslo tyrimų institutą suvežė knygas, senovinius rankraščius, paveikslus, skulptūras iš visų žydų bibliotekų, muziejų, privačių namų, išskyrus Strašūno biblioteką, kuri jau buvo panaikinta. Kai čia atvežė Antokolskio skulptūras iš Anski muziejaus, Polis daugelį jų iššveitė. Vertingiausios Talmudo matricos, sudarytos Romos leidykloje, pagal kurias daugelį metų spausdino Talmudą, buvo parduotos kaip metalo laužas, po 39 markes už toną. Šešios dėžės su senoviniais rankraščiais ir rečiausiais dirbiniais buvo išsiųstos į Berlyną. Valdininkas, atsakingas už šių dėžių išsiuntimą, buvęs prekeivis oda Sporketas, pakeliui išmetė šiuos dirbinius, o į dėžes prikrovė kiaulienos – norėjo gerai paspekuliuoti Vokietijoje.

Netrukus tas pats Sporketas tapo Rozenbergo štabo ūkio skyriaus viršininku. Penkis šimtus Toros ritinių jis pardavė avalynės fabrikui, kad iš jų gamintų aulų pamušalus karininkų batams. Nuo senoviškų retų įrištų knygų, išleistų Venecijos ir Amsterdamo leidyklose, jis įsakė nuplėšti kietus viršelius, kurie „gali praversti". Senuosius marmurinius antkapius iš žydų kapinių Sporketas įsakė vežti į Vokietiją keliams grįsti.

Rozenbergo štabas taip pat uoliai naikino žydišką žodį, kaip gestapas – besislapstančius žydus. Vilniaus universiteto rektorius man papasakojo, kad po to, kai buvo išmestos visos žydiškos ir žydų parašytos knygos, vokiečiai dar kelias dienas šniukštinėjo, ar kas nepaslėpta, o suradę viską naikino. Netgi nė vienos vaikiškos knygelės nepavyko išsaugoti.

Su ne mažesniu užsidegimu buvo naikinami lenkų muziejai ir leidyklos. Buvo nusiaubta „Towarzystwo przyjaciol nauki", įžymioji lenkiška leidykla „Jozef Zavadskij", Tomašo Zano ir Evangelikų bažnyčios bibliotekos.

Dukart per mėnesį Vilniaus štabas siuntė ataskaitas apie savo „veiklą" į pagrindinį Rozenbergo Baltijos štabą Rygoje. Ataskaitoje turėjo būti nurodyta: kiek knygų išvežta į Vokietiją, kiek atiduota į makulatūrą ir panašiai. Reikėjo pranešti vienos ar kitos knygos pavadinimą ir kokia kalba ji parašyta. Rygoje buvo renkami ir tvarkomi statistiniai duomenys pagal įvairius skyrius.

Pusantrų metų „išnaudojami" Rozenbergo štabe, mes su draugais iš geto kėlėme sau užduotį – išsaugoti bent dalį svarbiausių kultūros vertybių, užmūrijant jas į sienas ir rūsius, užkasant į žemę. Tikėjome, kad greitai ateis diena, kai laisvi žmonės iškas paslėptas vertybes ir grąžins jas tautai ir visai žmonijai.

Daugybę senųjų rankraščių slėpėme po drabužiais ir nešėme į getą. Kartą paprašiau Sporketo leidimo išsinešti makulatūros krosnims kūrenti. Sporketas maloningai sutiko. Parašė pažymą, kad žandarai prie geto vartų mane praleistų ir makulatūros neatimtų.

Tame „makulatūros" ryšulyje buvo Tolstojaus laiškai Šolom Aleichemui, Maksimui Gorkiui, Bialikui, Romenui Rolanui (radau juos sniege prie Strašūno bibliotekos), reti XV ir XVI a. leidiniai, Repino paveikslas, Teodoro Herzlio[35] dienoraštis, Marko Šagalo piešiniai ir daugybė kitų dokumentų, turinčių milžinišką kultūrinę vertę.

Su Sporketo leidimu buvo galima kasdien kartoti tą patį „fokusą". Žinoma, iš pastato galėjome išnešti tik nedidelę kultūros vertybių dalį. Radome išeitį: vienoje patalpoje įtaisėme „avietę" ir joje paslėpėme apie penkis tūkstančius vertingiausių knygų įvairiomis kalbomis.

Ypač sudėtinga buvo išgelbėti skulptūras. Tačiau daugelį jų mes jau anksčiau buvome išnešę iš pastato ir paslėpę kieme, o paskui buvo lengviau nugabenti skulptūras į getą.

Kai į Vilnių atvežė Smolensko muziejaus eksponatų – keletą dešimčių dėžių senųjų rankraščių ir paveikslų, mums pavyko visa tai tiesiai iš stoties nuvežti į miesto archyvą ir paslėpti po kažkokių aktų krūva. Dėžėse, kurias vėliau atidariau, buvo Petro Didžiojo auklėtojo dienoraštis, keletas XV ir XVI a. cerkvės kronikų, Repino tapyti paveikslai, Levitano peizažai ir dar daug kitų muziejinių eksponatų, kurių dalį vėliau atnešiau ir užkasiau gete. Taip padariau todėl, kad nebuvau tikras, jog jie išliks miesto archyve.

---

35 Teodoras Herzlis (1860–1904) – sionizmo ideologijos ir judėjimo pradininkas.

* * *

Tarp vieno Vilniaus muziejaus eksponatų, atgabentų į Rozenbergo štabą, radau lenkų kovotojo už laisvę T. Kosciuškos pasirašytą dokumentą. Buvo 1943 m. pavasaris – žiauriausių represijų dienos. Tą dokumentą perdaviau vienai lenkei, išgelbėjusiai 20 žydų. Kai moteris pamatė Kosciuškos raštą, puolė ant kelių ir ėmė bučiuoti popierių. Kitą dieną ji prie manęs priėjo ir papasakojo: „Kai parodžiau parašą pogrindinės organizacijos, kuriai priklausau, nariams, tai taip juos paveikė, kad jie prašė jums perduoti: ne tik jie, bet ir jų vaikai, ir anūkai jus atsimins ir jums dėkos."

Kultūros vertybes padėjo slėpti ir saugoti Z. Kalmanovičius, Hermanas Krukas, Š. Kačerginskis, Rachelė Krinskaja, U. Olkenickis, dr. Danielis Fainšteinas, Niuma Markels, taip pat Vilniaus universiteto docentė Marija Abramovič ir garsus lietuvių poetas Kazys Boruta.

Pačius vertingiausius žydų klasiko I. Pereco autografus perdaviau lietuvių žurnalistei Šimaitei. Ji ne kartą buvo atvykusi į vokiečių zoną, kurioje dirbau, ir išnešdavo mano paruoštus paketus.

* * *

Šimaitės jau nebėra. Už žydams suteiktą pagalbą ją įkalino koncentracijos lageryje, ten ji ir žuvo. Per stebuklą išlikusiame geto archyve radau jos laišką mokytojai Ninai Gerštein, rašytą po vienos iš akcijų gete. Puikiam žmogui atminti cituoju ištrauką iš jos: „Brangioji Nina, atleiskite man, kad taip į Jus kreipiuosi. Jūsų pasirodymas jaunimo klube (gete, kur dalyvavo Šimaitė) – Bialiko „Džiaugsmas", Reizeno „Siena", žydiškų dainų inscenizacija – uždegė ir sušildė mūsų sielas. Taip, tik geniali tauta šiais košmariškais laikais gali pasisemti tvirtybės iš tokių meninių

renginių. Kartu su nuostabiu žydų jaunimu aš tikiu ir viliuosi, kad galų gale siena grius ir mūsų nelaimingoje žemėje įsiviešpataus tautų draugystė."

Devynmetis dailininkas

Mano draugė Rachelė Sarabski, geto mokytoja, vieną šaltą 1943 m. sausio vakarą atėjo pas mane su talentingu mokinuku – devynmečiu Zalmanu Baku[36]. Norėjo parodyti jo piešinius.

Peržiūrėjau berniuko darbus, atidžiai įsižiūrėjau į jo vaikišką veidelį, šviesius šilkinius plaukus ir dideles mėlynas akis, žvelgiančias į trapius, beveik permatomus pirštus, vos pastebimas šypsnys priminė Madonos šypseną. Pagalvojau, kad šio berniuko bruožai ypač būdingi mūsų tautai.

Šiuose piešiniuose ir eskizuose, brūkštelėtuose ant popieriaus skiaučių, buvo kažkas man jau anksčiau matyta, tačiau, nepaisant šių vaizdų nebaigtumo, jaunojo dailininko neprilygstamai pagauta. Jaučiau, kad berniukas turi ypatingą talentą, kuris dar tik skleidžiasi. Tačiau kiek daug žada šios lengvos, tarsi skraidančios linijos!

– Kas yra ekspresionizmas? – tyliai, tačiau primygtinai jis manęs paklausė. Jaunojo dailininko klausimas privertė mane susimąstyti. Mokytoja pradėjo juoktis. – Aš vakar buvau skaityklos salėje Strašūno gatvėje 6, – kreipėsi jis į mane jidiš kalba. – Ten vienoje knygoje perskaičiau žodį *ekspresionizmas*, bet jo nesupratau. Paklausiau mokytojos, tačiau ji pasakė, kad pasiteirausime jūsų, ką tai reiškia.

---

[36] Samuelis Bakas (Samuel Bak), gimęs 1933 m. Šiuo metu gyvena JAV.

Mėginau jam paaiškinti, tačiau mano žodžių berniukas nesuprato.

– Tuomet, – nutraukė jis mano aiškinimą, – nupieškite tai.

– Negaliu to padaryti, bičiuli, – atsakiau jam.

– Kaipgi taip galima – nenupiešti to, ką išmanai? – gūžtelėjo petukais devynmetis vaikas, o jo akys tapo gilios ir tamsios kaip anglis.

Tą vakarą sužinojau, kad gete atsirado dar viena žvaigždė – Zalmanas Bakas.

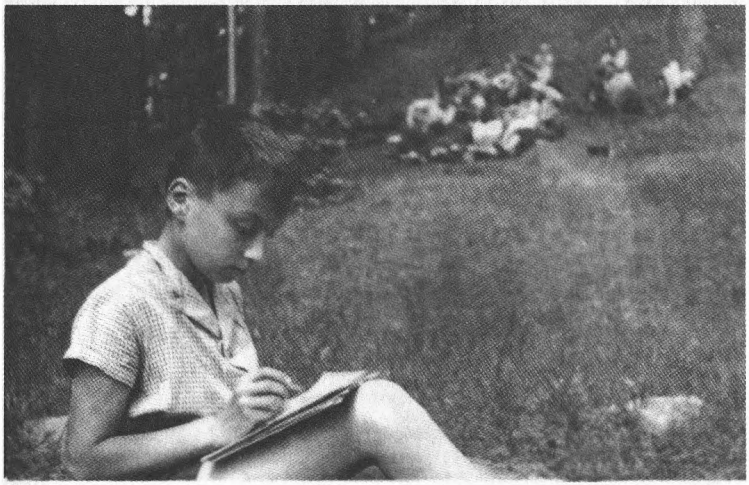

VŽM 1799 F1.258 Devynmetis dailininkas Zalmanas Bakas

Gete Zalmanas Bakas buvo keletą mėnesių. Pusantrų metų su mama slėpėsi vienuolyne, palėpėje. Vienuolyno prižiūrėtojas naktimis atnešdavo jiems maisto. Tikėjosi, kad taip ir pergyvens karą.

Zalmanas suvokė savo padėtį ne blogiau nei suaugusieji. Per palėpės plyšį berniukas matė, kaip veda sušaudyti žydus. Turėjo

pieštuką, popieriaus, tad ištisas dienas piešė. Piešė ir vasarą, ir žiemą, kai šaltis sukaustydavo jo trapius pirštukus. Sėdėjo ir piešė netgi tą dieną, kai lėktuvai bombardavo miestą ir padegė vienuolyno stogą, po kuriuo jie slėpėsi. Vos gyvi tada paliko savo slėptuvę ir, kadangi jiems daugiau nebuvo kur eiti, patraukė į getą.

Geto dailininkai buvo pakerėti Zalmano talento. Rachelė Suckever, pažįstama Vilniaus dailininkė, priglaudė jį pas save. Ji kolekcionavo jo piešinėlius kaip vertingus brangakmenius. Per 1943 m. Velykas geto teatro fojė buvo surengta dailės paroda. Ir ant grindų, ir ant lubų – visur buvo Z. Bako paveikslų, kuriuos jis atsinešė iš vienuolyno palėpės. Tačiau buvo eksponuojami ir naujausi berniuko darbai. Man įsiminė vienas paveikslas – kaip iš darbo veda žydus ir vokiečiai juos apieško prie geto vartų. Kitas paveikslas – getas naktį, pieštas rašalu. O trečiąjį autorius pavadino „Įkliuvau" – policininkai aptiko autorių „avietėje" ir vedasi jį sušaudyti.

Zalmano paveikslėlius atskyriau, nors parodoje jie buvo eksponuojami kartu su dešimčia Vilniaus dailininkų darbų. Tačiau geto dailės premiją gavo būtent jis.

* * *

Keturiasdešimt trečiųjų rugpjūtis. Artinasi geto naikinimo diena. Penktadienis. Gatvėje daug triukšmo ir riksmo, veidų, neramiai nušviestų saulėlydžio, ir visokio šlamšto. Tarsi bepročių minia. Žydė su dubenėliu trinasi tarp žmonių, ji skuba pas kepėją nusipirkti šeštadieniui duonos ir kartu rėkia: „Sušaudė mano vaikus!" Senelis mušasi sau į krūtinę ir šaukiasi mirties. Vaikai bėgioja gatvėmis ir skersgatviais. Gydytojai neša savižudį...

Atėjau į Ligoninės g. 7 namą, kur gyvena Zalmanas. Jis nuo pat ryto dirba. Pasiraitojęs rankoves, minko vandeniu suvilgytą

VŽM 3801 Zalmano piešinys gete

molį. Iš beformės masės atsiranda barzdota galva, kuri išdidžiai iškyla virš plačių galingų pečių.

– Tai bus Mozė, mūsų mokytojas, toks, koks jis atrodė, – sako menininkas.

Zalmano mama pasakojo: „Štai jau savaitė, kaip jis minko savo pirštelėliais molį ir kažką lipdo. Iš kur jis atkasė šio molio – nežinau. Vakar naktį švietė mėnulis. Jis pakilo, kai visi miegojo. Pasakė: „Turiu viską pamatyti ne taip, kaip visi įsivaizduoja.“ Pabėgo nuo manęs. Auštant grįžo namo ir kamputyje užmigo.“

* * *

Paskutinį kartą Zalmaną mačiau keletą valandų prieš mums išsiveržiant iš geto. 1943 m. rugsėjo 12-oji buvo ta diena, kai viskas turėjo išsispręsti. Žinojau, kad rytoj manęs čia jau nebus. Arba žūsiu su ginklu rankoje, veržsdamasis iš apsupties, arba miškais brausiuos pas partizanus. Ir nutariau nueiti atsisveikinti su jaunuoju dailininku.

Ligoninės gatvė kaip išmirusi. Namai išsprogdinti dinamitu, kiemai matyti kiaurai. Susitinku daktarą Feldšteiną, buvusį Kauno gimnazijos direktorių. Jis paseno ir pražilo, tarsi pelenais apibertas, lūpos dreba ir kažką šnibžda. Klausia manęs, ką daryti. Patariu jam jau šiandien pasitraukti į miestą pas savo draugus nežydus, kurie žadėjo jį paslėpti.

Mes abu užėjome pas Zalmaną. Leidosi saulė, tačiau kambarys atrodė ne taip kaip seniau. Kai nukabino paveikslus, kai kur atšoko tinkas. Sienos, anksčiau padabintos Zalmano darbais, dabar liko apnuogintos – matyti visi įtrūkimai. Kampe, šalia palangės, stovi truputį pažeista Mozės skulptūra. Tylus, nusimi-

nęs Zalmanas glaisto figūros kaklą. Vakar vyko susišaudymas, ir pralėkusi kulka truputį kliudė Mozės galvą.

Bėgdamas per miškus ir pelkes, pro vokiečių užkardas, aš nepamiršau dailininko Zalmano. Per ryšininkus, kurie iš miškų keliavo į Vilnių, sužinojau, kur jis. Per partizanų vadus mėginau jam padėti, ištraukti jį iš nelaisvės, tačiau visi bandymai buvo bevaisiai.

Ir štai Raudonoji armija išlaisvino Vilnių. Didžiausiam džiaugsmui, sužinojau, kad dailininkas gyvas! Jam pavyko išsigelbėti kartu su mama.

Daug košmarų Zalmanui teko išgyventi. Galų gale lietuvis profesorius Stakauskas, miesto archyvo vadovas, jį su motina paslėpė pačiame archyve Šv. Ignoto skersgatvyje. Ten Stakauskas įrengė slėptuvę, kur, be jaunojo dailininko ir jo motinos, paslėpė dar keturiolika žydų.

* * *

– Štai taip atrodė Mozė, – parodė man Zalmanas paveikslėlį, kurį čia pat prie manęs staigiai brūkštelėjo. – Viršutinius drabužius pažeidė, juos dar pataisysiu, pamatysite.

– O kur tavo paveikslėliai, nupiešti gete? – paklausiau ir tuoj pat pasigailėjau, kad ant žaizdos užpyliau druskos.

– Lageryje palikau visą albumą su paveikslais, gal kas nors ras, bet jis man vis tiek nepatinka...

Mes išėjome į Subačiaus gatvę, kur buvo koncentracijos lageris, – paskutinė geto liekana. Kai Raudonoji armija pasirodė Vilniaus prieigose, fašistų batalionas ėmė šaudyti likusius žydus. Dėl ginkluoto pasipriešinimo keletas šimtų išsigelbėjo, bet daugelis, nesugebėję išsiveržti iš apsupties, buvo iššudyti. Tarp sušaudytų-

jų radome ir Zalmano albumą. Atverstas voliojosi saulės spinduliuose, o kai kurie paveikslėliai buvo aplaistyti šventu krauju.

Dainininkė

Kas Vilniuje nepažinojo dainininkės Liubos Levickos? Baigusi Vienos konservatoriją, ji grįžo į savo gimtąjį miestą. Dainininkės koncertų, pasirodymų per radiją klausėsi visas Vilnius, o su ypatingais jausmais – Vilniaus žydai. Ji vadovavo Vilniaus konservatorijos vokalo klasei. Ją dažnai kviesdavo koncertuoti į Maskvą. Iš pradžių gete Levickos nesutikdavau. Ji slapstėsi pas savo draugus nežydus Žvėryno rajone. Kai mieste prasidėjo didelės akcijos, dainininkė persikraustė į getą. Jos išvaizda pasikeitė. Galva, atrodė, padidėjo, o ji pati suplonėjo. Plaukus nusidažė šviesiai – kad būtų sunkiau atpažinti jos žydišką kilmę. Tai ją darė dar labiau neįprastą.

1942 m. sausį, kai gete įkūrus partizaninę organizaciją suaktyvėjo ir kultūrinis gyvenimas, mes rengėme pirmą koncertą buvusioje gimnazijoje. Aš, kaip kuriamo teatro literatūrinės dalies vedėjas, paprašiau Liubos Levickos padainuoti žydų tautines dainas.

To koncerto neįmanoma pamiršti. Salėje buvo mirtinai tylu, taip susirinkusieji išreiškė šventą pagarbą aukoms. Kiekvienas garsas, kiekvienas žodis priminė žuvusiuosius. Ir tuo metu šie garsai mus tarsi išvadavo iš budeliškos aplinkos. Nešė iš niūrios tikrovės, kur mus kiekvieną akimirką galėjo sučiupti ir nusiųsti į Panerių duobes. Koncertas buvo nelegalus, be Murerio žinios. Žmonės stovėjo įsiklausę į Šopeno „Gedulingo maršo“ garsus, į I. L. Pereco „Karaliaus Saliamono“ ar „Auksinės grandinės“ monologus, į chorinę Bialiko deklamaciją „Gana mums verkti“, o

ypač į žydų liaudies dainų, atliekamų Liubos Levickos, žodžius. Tokiu šiltu liūdesiu skambėjo jos balsas...

* * *

Po šio koncerto praėjus metams, buvusio Žydų valstybinio teatro patalpose Arklių g. Durmaškino vadovaujamas simfoninis orkestras statė operą. Liuba norėjo ten suvaidinti pagrindinį vaidmenį. Dailininkės Uma Olkenicka ir Rachelė Suckever sukūrė specialias dekoracijas. Geto siuvykloje pasiuvo naujus kostiumus. Liuba ruošėsi šiam vaidmeniui. Ryte, eidama į vergišką darbą, ji sau dainavo. Tyliai, kad priešas neišgirstų. Liuba buvo pilna lūkesčių: kaip skambės jos balsas? Teko saugoti gerklę po to, kas jai nutiko. Per akciją antrajame gete ji savaitę pragulėjo lavoninėje, prisidengusi numirėliu. Paskutinės akcijos metu ją nutempė į gestapo rūsį, kur budelis Švainenbergas mindė ją kojomis, ginklu badė kūną. Pasitaikė proga pabėgti iš šio pragaro. Ji gydėsi geto ligoninėje, spjaudėsi krauju... Šiek tiek atsigavusi, vėl pradėjo dainuoti. Kai Abrašas Sliepas, buvusio Vilniaus choro dirigentas, ir profesorius Geršovičius gete atidarė dainavimo mokyklą, Liuba ėmė vadovauti vokalo klasei.

Ir štai ji pasiryžo imtis operos. Iki premjeros buvo likę nedaug laiko. Liuba nekantriai laukė darbo kareivinėse pabaigos. Ji pilna vilties išgirsti savo balsą... Viena pažįstama atnešė jai dovaną: maišelį kruopų sergančiai mamai. Atėjus vakarui, Liuba perėjo tiltą, vedantį į getą. Ji galvojo apie operą ir sergančią mamą. Ir kaip tik tuo metu į Rūdninkų gatvę atvyko Mureris ir sulaikė dainininkę. Jis patikrino skardinį numerėlį ant jos kaklo, pažiūrėjo, kaip prisiūti geltono ženklo kraštai, apčiupinėjo ją – ar neatsinešė kokio nors maisto. Rado kruopų maišelį, įsakė jai sėstis į jo automobilį ir nuvežė dainininkę į Lukiškių kalėjimą.

Kalėjime Liuba prabuvo mėnesį. Kasdien iš jos kameros išvesdavo žmones, sodindavo į juodus blizgančius automobilius, laukusius prie kalėjimo vartų. Ji žinojo – į operos premjerą gete jau niekada nebepateks. Jos dienos, o gal ir valandos, suskaičiuotos. Ir Liuba dainavo kameroje žydams, laukusiems mirties.

Veisas, tuometinis budelių vadas, pats asmeniškai nuvežė Liubą į Panerius. Nuo jo pilkos kareiviškos kepurės žvelgė sidabrinis erelis, tarsi jo veido kopija. Veisas vairavo automobilį, o greta sėdėjo jo meilužė, trisdešimtmetė gestapo darbuotoja iš Hamburgo Helena Degner, ir rūkė papirosą.

Prie spygliuotos tvoros, juosusios sušaudytųjų duobes, Helena sustojo ir liepė Liubai išsirengti nuogai. Kai dainininkė atsisakė vykdyti jos paliepimą, Helena išsitraukė kažkokį aštrų daiktą ir pareiškė: jei Liuba tuoj pat neišsirengsianti, išdursianti jai akis.

Liuba išsirengė ir patraukė nuoga. Ji nužengė į duobę, kur gulėjo negyvėliai, užpilti kalkėmis. Veisas ir Mureris per monoklius stebėjo, kas vyksta. Helena Degner, buvusi Hamburgo universiteto studentė, šypsodamasi paėmė automatą, nuspaudė gaiduką, ir kulkos suvarpė Liubos kūną.

Matematikas

Jaunasis Zalkindsonas – chirurgas. Jis žinomas kaip savo amato meistras, tačiau labiau domisi matematika, skaičių teorija. Geto ligoninėje jis jau atliko daugybę sudėtingų operacijų. Gydė ir operavo ligonius, kai gatvėse skerdė sveikus žmones. Gete jis pradėjo rašyti didelį darbą astronomijos tema, susijusį su matematika. Dirbti miesto ligoninėse, kur jį kvietė, chirurgas atsisakė – geriau žūti, nei padėti priešams. Jis atsisakė papildomų

duonos gramų, arklienos porcijos. Nešnekus buvo žydas Zalkindsonas, galėjo miegoti dieną ir bluosto nesudėti per budėjimą naktį, kai kiti gete miega. Tik tada jis imdavo rašyti kūrinius. Saulei tekant, mėgo groti smuiku. Jis buvo dar ir muzikantas.

Kai getą pradėjo naikinti, aš ėmiau ieškoti būdų, kaip išgelbėti matematiką. Bet tuo metu jokių variantų neturėjau. Asmeniškai su Zalkindsonu nebuvau pažįstamas. Tačiau apie jį buvau daug girdėjęs iš jo kaimyno, kuris buvo ir mano geras draugas.

Vienas mano draugų iš miesto, Julius Jankauskas, ryžosi išgelbėti specialiai įrengtoje „avietėje" šešis žmones iš geto. Planas buvo toks: policijoje tarnauja jo draugas, bet jis yra savas žmogus, padeda partizanams. Policininkas gyvena vienas, jo name yra vonios kambarys. Duris į šį kambarį užmūrys, apklijuos tapetais, o įėjimą į vonią įrengs iš išorės, užmaskuos ir įkurdins ten šešis žydus.

Ir štai vakare nuėjau pas Zalkindsoną, susipažinome ir išdėsčiau planą. Pasakiau, kad jis vienas iš šešių kandidatų išsigelbėti.

– Man mirtis neegzistuoja, – atsakė jis. – Aš niekada nesislėpiau, kai rašiau savo darbą. Mirtis man neturi jokios reikšmės. Kai baigsiu šį darbą, nebeliks dėl ko gyventi. – Jis išsitraukė iš kišenės sulankstytą popieriaus gniužulėlį ir pasakė: – Tai kalio cianidas – mano mirtis.

– Žinote ką, – kreipėsi jis į mane vėliau, – jei jūs iš tiesų manimi rūpinatės, prašau išpildyti vieną prašymą: perduokite profesoriui Rudnickiui Ranickiui mano užbaigtą darbą, tegul perskaito ir išsaugo.

Aš paėmiau neaiškiai prirašinėtus sąsiuvinius, apsijuosiau jais kūną ir nunešiau profesoriui. Po savaitės šis atėjo į Javų gatvę, kur dirbau, ir per pažįstamus paprašė manęs išeiti į kiemą. Pasislėpėme tarp medžių, kad mūsų niekas nematytų, ir profesorius pasakė:

– Kai jūs atnešėte Zalkindsono darbus, tai buvo džiaugsmingiausia mano diena. Esu laimingas ir didžiuojuosi savo žydais mokiniais! Perduokite Zalkindsonui, kad jį bučiuoju ir sveikinu su sėkme. Po karo, esu įsitikinęs, visas pasaulis skaitys ir žavėsis jo atradimais matematikos srityje.

Gete tuo metu, atrodė, žemė dreba iš baimės. Kitelis, pakeitęs Murerį, vis dažniau lankėsi gete ir visą laiką ko nors reikalaudavo. Tai domėdavosi ligoniais, tai senukais, tai užsimanydavo duomenų apie vaikus. Jauni bėgo į miškus. Pagyvenę kantriai kasė požemines „avietes".

Aš nuėjau pas Zalkindsoną reikalauti, kad jis persikeltų į miestą. Užmaskuotas kambarys jau buvo parengtas, maitinimas suorganizuotas, netgi radijas ten veikė.

Tris dienas aš jį įkalbinėjau, prašinėjau kaip vaiką. Galiausiai įkalbėjau, kad rugpjūčio 30 dieną, penktą valandą ryto, jis turi palikti getą. Už vartų jo lauks mūsų policininkas, kuris neva jį suims ir vesis į kalėjimą.

Lygiai penktą Zalkindsonas atėjo prie geto vartų, tačiau tą pačią akimirką atbėgo jo teta, kuri jį labai mylėjo, ir užtvėrė jam kelią. Ji pastebėjo, kad jo nėra namie, ir išbėgo ieškoti. Pasivijo jį prie vartų, neleido eiti, tikino, kad mieste pavojinga.

Rytojaus dieną, 1943-iųjų rugsėjo 1-ąją, Kitelis apsupo getą kulkosvaidžiais. Jaunasis Zalkindsonas tapo viena pirmųjų geto naikinimo aukų.

„Architektas" Geršonas

Kiekvieną dieną į getą atnešdavau kokių nors kultūros vertybių. Ir kiekvieną dieną nežinodavau, ką su jomis daryti. Mano būste

Strašūno g. 1 visi kampai buvo užversti rankraščiais ir knygomis, paveikslais ir skulptūromis, kuriuos, gelbėdamas nuo vokiečių, nešdavausi namo ir ieškodavau vietos, kur paslėpti.

Josifas Glazmanas, geto partizanų būrio narys, papasakojo apie vieną buvusį ješivos[37] studentą, kuris rengia neįtikėtinas slėptuves po žeme. Norintis mane su juo supažindinti. Tas žmogus galįs duoti dalykinį patarimą.

Nuėjau pas jį. Tai Geršonas Abramovičius. Visa jo šeima gyvena gete. Jis, du broliai ir paralyžiuota motina. Visi broliai mokėsi Ramailos ješivoje. Čia jie visi trys, uždėję ranką ant Toros, prisiekė, kad išgelbės savo paralyžiuotą mamą.

Broliai iškasė savo mamai požeminę slėptuvę, tačiau Geršonas suprato, kad fašistai gali čia ateiti su šunimis ir lengvai ją aptikti. Todėl jis po geto žeme dabar įrenginėja dar gilesnę ir saugesnę slėptuvę nei dabartinė. Ji jau pusiau baigta. Rasti šios slėptuvės neįmanoma, ugnis ar bombos jai nebaisios. Čia jis paslėps mamą, o į senąją galima perkelti išgelbėtas kultūros vertybes ir geto archyvą.

Jis mane vedėsi į kažkokio sugriauto namo požemį ir patarė laikytis jam už rankovės, kad nepasimestume. Priėjęs rūsio galą, uždegė lemputę, sugraibė dvi nedideles lentutes ir jas pakėlė. Penkias minutes mes šliaužėme siaura anga žemyn, jos gale jis vėl kilstelėjo dvi lenteles, ir staiga tapo šviesiau.

– Čia slepiu mamą, – pasakė ir parodė į moterį, kuri, kaip kaulų krūva, gulėjo ant plunksnų ir pagalvių. – Elektros laidą nutiesiau ne iš geto. Jei vokiečiai getą apsups ir išjungs elektrą, tebūna mamai šviesu. Čia ji tūno jau pusantrų metų, čia išgelbėjau ją nuo septynių akcijų ir tikiuosi, kad ji pergyvens Hitlerį.

---

[37] Žydų dvasininkų seminarija.

Išgirdusi mūsų pokalbį, moteris pasisuko veidu į sūnų ir paklausė:

– Geršonai, ar atnešei žvakių?

Geršonas ištraukė iš kišenės dvi žvakes ir padėjo jas ant taburetės. Buvo penktadienis. Jis privedė mane prie savo mamos ir tarė:

– Mama, šis jaunas žmogus atnešė tau naują maldaknygę „Korbn Minche".

Senutė nusijuokė. Ji ištiesė liesas senas rankas, paėmė maldaknygę ir pabruko po pagalve.

Slėptuvėje išgirdau kažkokį garsą. Išsigandau.

– Įjungiau ventiliatorių, – nuramino mane Geršonas ir pridūrė: – Bet šia slėptuve nesu labai patenkintas. Seniau čia buvo saugu, tačiau dabar reikia geresnės. Eime toliau, noriu parodyti slėptuvę jūsų knygoms. Ji yra 20 metrų po žeme.

Mes ilgai sukiojomės požemių labirinte. Pagaliau vėl sutvisko šviesos spindulys ir nušvietė gana didelę slėptuvę.

– Šis požemis, – nurodė Geršonas, – yra per šešis kiemus nuo pirmojo. Toliau įrengtas išėjimas į sinagogos kiemą, jis kai kur užverstas...

Jis man parodė į plytomis užtaisytą duobę ir tarstelėjo:

– Čia pakankamai vietos jūsų knygoms ir kitiems daiktams.

Ėjome atgal. Buvau ramus dėl knygų ateities. Netrukus Geršonas jas paslėpė taip pat patikimai, kaip ir savo mamą.

Tačiau, sužinojęs, kad vokiečių lėktuvai kartais bombarduoja naikinamus getus, Geršonas suabejojo savo požemine architektūra. Smarkiai bombarduojant, gali griūti namai ir užversti išėjimą iš slėptuvės. Todėl reikia kažką sumanyti. Ilgai galvojo – ir sugalvojo.

Nusiėmęs geltoną antsiuvą, su dviem broliais jis nusigavo į miestą, maždaug kilometras nuo geto, prie subombarduoto na-

mo griuvėsių. Niekam iš gestapininkų neatėjo į galvą mintis, kad kam nors šie griuvėsiai gali praversti.

Po sugriautu namu Geršonas pastatė patikimą slėptuvę. Bet kaip apsirūpinti vandeniu? Iškasęs maždaug 20 metrų tunelį, jis aptiko šaltinį. Taigi vandens problema išspręsta. O svarbiausia – naktį galima išeiti į miestą apsirūpinti produktais.

Bet čia nutiko nelaimė. Užvirtusi sija sulaužė broliui koją. Geršonas su kitu broliu atitempė nukentėjusįjį į geto ligoninę. Ten buvo nuspręsta koją amputuoti.

Geršonui kilo klausimas, kaip perkelti mamą ir luošį brolį į naująją slėptuvę. Tuo metu getas jau buvo apsuptas. Pakvipo nauju žiauriu susidorojimu, galbūt jau paskutiniu. Geršonas iš savo slėptuvės iškasė tunelį iki miesto kanalizacijos. Tokiu būdu atsivėrė kelias iš geto į miestą. Požeminiu koridoriumi jis išneš savo paralyžiuotą mamą, išves suluošintą brolį ir kitą, jauniausiąjį. Kanalizacija po žeme jie nusigaus į patikimesnę slėptuvę.

Tą dieną, kai su ginklais rankose išsiveržėme iš apsupties, viename skersgatvyje sutikau Geršoną. Buvo karšta diena, vasara atsisveikino su getu. Geršonas nešė rankose du apklotus. Sustabdžiau jį:

– Kur?

Jis valandėlę sustojo.

– Atsiprašau, skubu. Apklotus gavau iš draugo ir dabar turiu kuo greičiau nunešti juos į savo naująją slėptuvę. Greitai ruduo, o po žeme jau šalta. Paralyžiuota mama ir du broliai jau ten, naujoje slėptuvėje po sugriautu namu.

Požeminis miestas

Kadaise „avietėse“ slapstėsi vagys. „Sugavo vagį jo „avietėje“, – taip būdavo sakoma. Dabar žodis „avietė“ įgavo visai kitokią reikšmę, pavyzdžiui: „Gulėjau savo avietėje ir saugojausi banditų“ ir t. t. Kai mokytojo Stolickio žmona pagimdė vaiką, pavadino jį Aviete.

Iš pradžių „avietės“ gete buvo primityvios – rūsyje, krosnyje, tamsiajame kambarėlyje, palėpėje ir panašiose vietose. Tačiau paskutinėmis geto dienomis slėptuvių įrengimo menas pasiekė didžiausių aukštumų. Išaugo visas požeminis miestas.

Kai vokiečiai Vilniuje ėmė persekioti ne tik žydus, žodis „avietė“ mieste ėmė skambėti vis dažniau. Mačiau kažkieno parašytą kvietimą ant namo sienos: „Lenkai, slėpkitės „avietėse“!“

„Avietes“ įrenginėjo naktimis, kad svetima akis nepastebėtų. Jos kūrėsi rūsiuose, po šiukšlių dėžėmis – visur, kur tik leidžia žmogaus fantazija. Jei padarysi kur nors netoliese užmaskuotą įėjimą, vidury kambario išmūrysi sieną ir apklijuosi ją tapetais, įrengsi ten link atskirą landą ir taip apsirūpinsi „namine aviete“ – tuomet naktinių akcijų metu galėsi ramiau miegoti.

Rūdninkų g. 6 keturiasdešimt turtingų žydų įsitaisė neįtikėtiną „avietę“. Į ją buvo patenkama per krosnį. Atsidarydavo krosnies sklendė ir žmogus į „avietę“ įvažiuodavo tarsi metro eskalatoriumi. „Avietėje“ buvo radijas, pirtis ir netgi biblioteka.

Inžinierius Spokojnis, po žeme įrengęs ne vieną slaptą patalpą žmonėms gelbėti, kartą įėjimą į slėptuvę įrengė po šaltiniu.

Koncentracijos lageryje, kuris liko panaikinus getą, nuo skerdynių išsigelbėjo apie aštuoniasdešimt vaikų. Lageryje jie turėjo nesirodyti. Hitlerininkai juos buvo numatę kosmetinėms operacijoms. Vaikų tėvai, pasitarę tarpusavyje, pastatė mūrinę sieną

ir atribojo dalį tolimojo kambario, kuriame gyveno vaikai. Į tą „avietę“ įėjimas buvo įrengtas per specialiai tam reikalui pastatytą krosnį, kuri rėmėsi į sieną. Ištisą dieną šią krosnį kūrendavo, kad fašistai neįstų jos tikrinti.

Aštuoniasdešimčiai toje „avietėje“ užmūrytų vaikų atidarė mokyklą. Mokytojas Opeskinas anksti ryte per krosnį įlįsdavo į „avietę“ ir mokydavo vaikus. „Avietėje“ jie surengė vaidinimą. Siena buvo nukabinėta žalumynais, mažylius aprengė geriausiais drabužiais, kuriuos lageryje laikė šventiniais. Ten, užmūrytame koncentracijos lagerio kambarėlyje, Opeskinas kartu su vaikais traukė savo garsiąją dainą „Žydas iš avietės“.

* * *

Apdairūs žmonės nelabai pasitikėjo geto „avietėmis“. Fašistai labai greitai išmoko aptikti mūsų slėptuves. „Ypatingoje“ buvo įkurti specialūs chapūnų būriai, kurie gana greitai išmoko atrasti pačias slapčiausias „avietes“. Buvo ir kitas pavojus: kai fašistai ėmėsi naikinti getą, mūrinių namų sienos griūdavo ir užversdavo įėjimus į slėptuves. Todėl jas mėgino kurti mieste, o ne gete. Žinoma, keliai į „avietes“ vedė iš geto. Iš Ligoninės g. 6 iškasė požeminį tunelį į austrų ligoninę ir toliau iki Visų Šventųjų vienuolyno, žydų ligoninės gete, choralinės sinagogos Pylimo gatvėje. Iš Vokiečių g. 29 namo požeminė perėja vedė į antrojo geto – dabar jau buvusio – ligoninę.

„Avietės“ buvo prabangios ir skurdžios, didelės ir mažos, vienai šeimai ir šimtui žmonių.

„Avietę“ Vokiečių g. 21 pastatė Hercas Zusmanas. Ją sudarė trys slėptuvės. Paskutinę slėptuvę Zusmanas užmūrijo, nuo jos driekėsi prakasas iki kanalizacijos vamzdžių. Ši dalis buvo pa-

rengta kraštutinio pavojaus atvejui. Dviejose slėptuvėse slėpėsi šešiasdešimt trys žmonės. Zusmanas įtaisė ten radijo aparatą ir ant išorinės sienos pakabino mikrofoną – klausytis, kas vyksta gatvėje. Iš miesto tinklo atvedė vandenį ir šviesą – tam atvejui, jei gete būtų nutrauktas tiekimas. Zusmanas netgi iškasė šulinį ir pastatė krosnį, kuri baigėsi nežydo kaimyno kaminu, kad kūrenant dūmai „legaliai" išeitų į lauką.

Deja, ši „avietė" išbuvo ne ilgiau kaip dvi savaites. Namo sargas kažką pastebėjo ir pranešė, kur reikia. Atėjo gestapininkai ir visą dieną griovė slėptuvę. Tada Zusmanas su keturiais jaunais žmonėmis perėjo į paskutinę „avietę", kuri buvo sujungta su kanalizacijos vamzdžiais. „Požeminėmis gatvėmis" jie visiems išsiuntė perspėjimus. Penki žmonės buvo palikti slėptuvei maskuoti. Viršuje siautėjo gestapas. O tie penki skubėjo užtaisyti įėjimą į paskutinę slėptuvę ir pernešti maisto atsargas, kurias dėjo tarp kanalizacijos vamzdžių. Antroje slėptuvėje liko tik vienas žmogus, kuris turėjo užtaisyti skylę sienoje. Kai gestapininkai įsiveržė į „avietę", šis dar spėjo per dūmtraukį išlįsti į trečiąją slėptuvę, iš kurios atsivėrė kanalizacijos erdvė.

Tas pats Zusmanas po šio įvykio su savo šešių asmenų šeima pasislėpė po vamzdžiais Kaštonų gatvėje 3. Jis galvojo: vilko nasruose kartais netgi saugiau nei dėdės sūpuoklėse. Pas dėdę jis vienu metu slėpė savo šeimą. „Avietė" Kaštonų gatvėje buvo po laiptais, o įėjimas į ją užverstas malkomis. Šeima gulėjo slėptuvėje stipriai susiglaudusi, kartą per dieną visi sutartinai persiversdavo ant kito šono. Sunku patikėti, kad žmonės gali išgyventi tokiomis sąlygomis, tačiau išgyveno. Nes nebuvo kitos išeities...

Dažnai į rūsį akį užmesdavo Kitelis, kuris, kaip jau buvo minėta, pakeitė Murerį. Pro sukrautų malkų plyšius buvo gerai girdėti jo

balsas. Patys nemaloniausi buvo šeštadieniai. Tada gestapininkai, užėmę butus šiame name, maudydavosi. Malkų siena, slėpusi Zusmaną ir jo šeimą, kiekvieną savaitę darėsi vis plonesnė ir plonesnė.

Situacija pablogėjo artinantis vasarai, kai nustojo kūrenti krosnis. Kūrentojas neteko galimybės reguliariai atnešti maisto. O malkų siena vis plonėjo, nes jas naudodavo vonioms šildyti. Baigiantis ketvirtajam „gulėjimo" mėnesiui, iš malkų krūvos buvo likę tik keli siekiai, ir Zusmanui su šeima teko iš ten bėgti. Jis vėl įsikūrė savo ankstesnėje „avietėje" Vokiečių g. 21, kurią gestapas buvo anksčiau radęs. Ten šeima pragyveno iki Vilniaus išvadavimo iš vokiečių okupacijos. Į atrastas „avietes" žmonės neretai sugrįždavo, nes tikėdavosi, kad gestapininkams niekada nė į galvą nešaus mintis, kad jau vieną kartą rastoje „avietėje" kas nors vėl apsigyventų.

„Avietėse" dažnai įvykdavo baisių tragedijų. Žmonės ten neretai mirdavo iš bado ar dėl tyro oro stokos. Naikinant getą, dešimtys „aviečių" su gyvais žmonėmis buvo palaidotos po susprogdintų namų griuvėsiais. Daug „aviečių" atrasdavo per vaikus. Jie verkdavo, ir jų balsai išduodavo besislapstančiuosius.

Aš pats ne kartą esu gulėjęs „avietėje" ir žinau, ką reiškia smarkiai susispaudusių gulinčių žmonių baimė. Kiekvienas čiužesys, kiekvienas garsas versdavo apmirti širdį ir smegenis, atimdavo jėgas. Daug ką iš to, ką tuomet išgyvenau, pamiršau. Tačiau niekada nepamiršiu, kad „avietėje" nebuvo galima uždegti degtuko, nes ore jau beveik nebebuvo deguonies...

* * *

H. K. P. koncentracijos stovykloje, kaip jau minėta, tėvai įkūrė atskirą „avietę" vaikams. Jie nežinojo, kiek laiko vaikai galės

pratempti toje siauroje „avietėje“, todėl daugelis tėčių ir mamų, jei turėjo tokią galimybę, stengėsi išsiųsti savo vaikus iš lagerio į miestą ir ten paslėpti. Pas Davidą Gitelmaną „avietėje“ buvo dvimetė mergaitė. Kaip pernešti ir paslėpti ją mieste? Vaikelis gali pravirkti, ir sargybiniai sučiups ne tik mergaitę, bet ir jos tėtį su mama. Lageryje buvo gydytojas, kuris Gitelmanui patarė duoti mergytei pauostyti chloroformo ir, kai ji kietai užmigs, įsukti ją į maišą, o tada prie spygliuotos vielos aptvaro perduoti savo draugams į miestą. Taip tėvas ir padarė.

Tokių pavyzdžių, kai tėvai išnešdavo vaikus į miestą ir perduodavo juos pažįstamiems, būtų galima suskaičiuoti apie dešimtį.

* * *

Sunaikinus getą, chapūnų grupė, vadovaujama Linkišišo Bero, įsikėlė į atsilaisvinusias patalpas Rūdninkų gatvėje 6. Jų tikslas buvo rasti „avietėse“ besislapstančius žydus. Kartu jie atsivedė darbininkų, kuriems buvo pavesta išvežti iš geto likusias lovas, baldus ir įvairiausius dirbinius. Darbininkams buvo pasakyta: kas aptiks „avietę“, gaus premiją. Jos dydis priklausys nuo slėptuvėje rastų žydų skaičiaus.

Chapūnus specialiai apmokydavo. Kai grįžau į išvaduotą Vilnių, radau popierius, ištisus brėžinius, kuriuose pavaizduotos įvairiausios „aviečių“ schemos. Ten pat mėtėsi lapeliai, prirašyti žydiškų žodžių. Taigi, kad lengviau rastų „avietę“, chapūnai mokėsi ir žydų kalbos. Jie apeidavo kambarius žydiškai kalbėdami: „Gete nieko nėra! Galima išlįsti.“ Radę „avietę“, chapūnai apieškodavo žmones, atimdavo iš savo aukų viską, ką tik buvo galima, ir tada siųsdavo į gestapą. Jaunas merginas prievartaudavo, o paskui „tvirtai žadėdavo“: jei parodys, kur pasislėpę kiti, dovanos joms gyvybę.

Isakas Lurjė man pasakojo: „Kai gulėjau po grindimis kambaryje Ašmenos gatvėje 1, per plyšį mačiau, kaip chapūnai įvedė į patalpą pakaustytą arklį ir keletą kartų pervedė išilgai kambario. Iš arklio kanopų keliamo garso jie bandė atspėti, kur po grindimis yra tuštumos.“ Lurjė sutriko ir iš pradžių nesuprato, kas vyksta, tačiau, kai arklys sustojo virš jo „avietės“, išgirdo chapūno balsą: „Man regis, čia reikėtų pabandyti.“ Ir Lurjė virš savo galvos išgirdo kirvio smūgius. Iš „avietės“ jis pabėgo per antrąjį išėjimą.

Viena išradingiausių „aviečių“, taip ir nerasta iki Vilniaus išlaisvinimo, buvo Eli Kopanskio slėptuvė Rūdninkų gatvėje 23. Kopanskis labai „patikimai“ atitvėrė dalį savo kambario pertvara ir apklijavo ją laikraščiais. Kartu su šeima apsigyveno už tos pertvaros. Ši nedidelė kamaraitė turėjo tris išėjimus: per rūsį, per sieną (vienos plytos storio) ir per kiemą, kur landa buvo užpilta smėliu. Pirmame kambaryje, prieš įėjimą į „avietę“, Kopanskis išmėtė daiktus, sujaukė lovos patalus. Taip sudarė įspūdį, kad čia jau kažko būta ir nėra prasmės vėl apieškoti kambario. Jame paliko net sieninį laikrodį.

Mėnesį išbuvęs savo slėptuvėje, Kopanskis kartą nusprendė išeiti išsiaiškinti padėties. Jis pralindo į vieną iš tuščio namo kambarių ir pažvelgė pro langą. Pamatė gatve einančias dvi merginas. Jam pasirodė, kad tai žydės. Iškišęs galvą pro langą, jis paklausė jų, ar dar yra H. K. P. lageris. Merginos nieko neatsakė ir nuėjo toliau. Čia iš už kampo pasirodė chapūnas. Jis šūktelėjo merginoms: „Ar žinote, kas čia jūsų klausinėja? Tai žydas!“

Kopanskis sugebėjo greitai pasislėpti „avietėje“. Patekęs į savo slaptą kambarėlį, per ploną sieną stengėsi įsiklausyti, kas bus toliau. Po dviejų valandų atsidarė durys ir į kambarį įėjo tos pačios dvi merginos. Jos tarpusavyje pradėjo kalbėtis jidiš kalba. Įsiklau-

sęs į jų kalbą, Kopanskis išgirdo aiškų akcentą, o paskui – ir netaisyklingai tariamus žodžius. Tai „antytės vilioklės“. Tokiu būdu fašistai stengėsi išvilioti žydus iš jų „aviečių“. Tačiau Kopanskis perprato šią gudrybę ir nuo to karto tapo dar atidesnis.

Netrukus Kopanskio šeimai, besimaitinusiai tik žirniais, atėjo bado metas. Jis suskaičiavo, kiek jų dar liko. Visa šeima per dieną suvalgydavo penkiasdešimt žirnių. Paskutines dvi savaites slėptuvės gyventojai suvalgydavo ne daugiau kaip dvidešimt du žirnius per dieną. Kai bado daugiau nebebuvo įmanoma ištverti, Kopanskis išlindo iš „avietės“ ir sužinojo, kad miestas jau savaitė kaip išvaduotas.

* * *

Dauguma „aviečių“ tiek gete, tiek mieste ilgai neišsilaikė, nes provokatorių ir skundikų niekada netrūko. Ir tada likimas suvarė dešimtis žmonių dar giliau po žeme, į kanalizacijos trasas. Čia, purvo ir žiurkių karalystėje, žmonės jautėsi saugiau nei kur nors mieste. Kad ir labai nenorom, jie priprato prie vandens, nors buvo verčiami tvirtai kojomis ir rankomis laikytis vamzdžių, kad nenuneštų srovė. Daugelis išmoko gerai orientuotis „požeminiuose keliuose“, nusigaudavo į bet kurį kampelį ir vadino juos gatvių, po kuriomis jie buvo nutiesti, pavadinimais. Kalbėjo: „Aš esu Rūdninkų gatvėje, einu Didžiąją gatve“ ir t. t. Vaikštinėdavo požeminėmis „gatvėmis“ naktimis, išlįsdavo per kanalizacijos liukus tik apsirūpinti reikmenimis. Ir gyveno viltimi, kad greitai sulauks išvadavimo.

Kanalizacijos vamzdžiai būna skirtingi. Po pagrindinėmis gatvėmis nutiesti platūs vamzdžiai, jų skersmuo siekia iki 1,8 m. Po mažiau reikšmingomis gatvelėmis nutiestų vamzdžių plotis siekia 80, 50, 40 cm. Dar buvo ir labai sena lietaus kanalizacija

su mažais šulinėliais, kurie ir buvo pagrindinis trūkumas. Ten reikėdavo vaikščioti labai atsargiai, kad nenukristum ir nesusimuštum, o esant stipriai srovei – kas žino, galėjai ir nuskęsti.

Tačiau ilgai išbūti kanalizacijos trasoje buvo neįmanoma. Net vasarą ten būdavo šalta, ką jau kalbėti apie žiemą. Grupės ir šeimos susisiekdavo su savo draugais nežydais ir, šių padedami, kasdavo „avietes" po jų namais. Iš naujų „aviečių" į kanalizacijos trasas pasidarydavo landas, kurias sandariai uždengdavo dangčiais ir užmaskuodavo. Pavojaus atveju žmonės slėpdavosi prie kanalizacijos vamzdžių. Tokių „aviečių", sujungtų su kanalizacija ir išmėtytų po visą miestą – Stepono, Rūdninkų, Naugarduko, Stiklių gatvėse ir Ignoto gatvelėje, kaip vėliau sužinojau, buvo ne mažiau kaip penkiolika, jose slėpėsi apie šimtą keturiasdešimt žmonių.

Dieną dauguma šių „aviečių" gyventojų miegodavo. Kanalizacijos trasa jie nevaikščiodavo, nes dieną į kanalizaciją leisdavosi ją prižiūrintys darbininkai. Paprastai gyvenimas čia prasidėdavo naktį: atsidarydavo dangčiai ir liukai, ir žmonės eidavo vieni pas kitus „į svečius". Iš „avietės" Vilniaus gatvėje 22 nusigaudavo į Subačiaus g. 10, iš Stiklių g. 9 eidavo gerti arbatos į Vokiečių g. 19.

Vokiečių gatvėje 19 buvo viena geriausių (jei galima vartoti šį žodį) miesto „aviečių". Ji buvo įrengta, kaip sakoma, „kaip reikia". Įėjimas į „avietę" buvo iš Monikos Kolvaitės buto, kuri ir padėjo viską įrengti. Po jos kambario grindimis buvo tamsus ir drėgnas požemis. Jo kampe stovėjo dėžė su bulvėmis. Tačiau, jei ją atitrauktum, pakeltum už jos gulėjusias lentas, pamatytum landą, kuria reikėjo šliaužti keturiomis, kol atsitrenksi galva į dangtį. Šį atidarius, atsiverdavo išėjimas į kitą požemį. Čia viename iš kampų gulėjo akmuo, kurį reikėjo nuridenti į šoną ir, atsivėrus plyšiui, kilti apvaliomis kopėčiomis aukštyn, per siaurą

koridorių patekti į patalpą, kur buvo išdžiūvęs šulinys, iš kurio kyšojo du sulenkti išdžiūvusių medžių stuobriai. Ant jų atsistojus, labai siaura landa buvo galima įslinkti į „avietę".

„Avietė" darė normalaus būsto įspūdį. Ten buvo elektra, ant stalo stovėjo radijo imtuvas. Kambario sienos stropiai nuvalytos ir papuoštos. Paklotos dvi medinės lovos. Mane nustebino dėl grožio išilgai sienos prikaltos mėlynos medinės grindjuostės. Buvo netgi virtuvė, vonia, o joje – dušas. Iš jo vanduo subėgdavo ant cementinių grindų ir patekdavo į vamzdį, kuriuo nutekėdavo į kanalizaciją.

Naktį Vokiečių g. 19 „avietėje" svečiuodavosi žydai iš įvairių gatvių. Jie papasakodavo miesto naujienas.

Kanalizacijos trasoje žmonės skirdavo pasimatymus, įsimylėdavo. Tačiau buvo draudžiama uždegti žvakę, kad šviesa neprasiskverbtų į išorę. Vis dėlto įsiplieskusi meilė ir be degtukų apšviesdavo tamsą, šių naktinių pasimatymų šviesos nebuvo kaip užgesinti. Per tokią meilę kartą vos neprapuolė visa „avietė". Štai kaip viskas buvo. Jauna įsimylėjusi porelė susitiko vieno namo rūsyje. Iš didelės laimės pamiršo, kad viršuje šaligatviu vaikšto žmonės, garsiai kalbėjo ir juokėsi. Praeivis, išgirdęs žydų balsus, pranešė gestapui, ir ryte pasirodė fašistai.

Trisdešimt žmonių, išgirdę, kad laužiasi į jų „avietę", puolė bėgti kanalizacijos vamzdžių link. Gestapininkai ėmė šaudyti ir per atvirą liuką mėtyti granatas. Iš trisdešimties gyventojų išsigelbėjo beveik visi, išskyrus tris: paralyžiuotą moterį, senuką ir vaiką.

* * *

Produktus paprastai pirkdavo kaimynai, kurių rūsiuose buvo įrengtos „avietės". Kartais pasitaikydavo ir pačiam iššokti į gatvę

ir šio to nusipirkti. Sunku buvo po žeme gyventi, todėl tikintieji įrengė požeminę sinagogą melstis ir kapines. „Avietėje“ Stiklių g. 9 buvo palaidoti šeši žmonės. Slėptuvėse buvo rengiamos netgi šventės. Pavyzdžiui, per Chanuką iškilmingai uždegdavo žvakes ir, jei buvo galimybė, valgydavo tradicinius bulvinius blynus.

Menas po žeme taip pat gyvavo. Kanalizacijos „platybėse“, kol rado sau kampelį nebaigtoje įrengti „avietėje“, pusę metų gyveno kompozitorė Bernštein. Ji sėdėjo nedideliame šulinėlyje po „Europos“ viešbučiu. Kompozitorė dažnai girdėdavo, kaip pelytės vandenyje, kuriame plūduriavo smulkių atliekų, prausdavosi priekinėmis kojelėmis. Nenutylant beprotiškam cypsėjimui, kurį tarsi pagarsindavo kanalizacijos vamzdžiai, ji sukūrė kompoziciją.

* * *

Aš išsaugojau anksčiau minėto požeminio Vilniaus architekto Geršono Abramovičiaus dienoraštį. Štai kelios ištraukos iš jo.

„... Mendelis lenda pirmas. Dantyse įsikandęs sausuolių maišelį, kuris jau keletą kartų buvo įkritęs į vandenį, kai užsimiršęs jo neišsitraukdavo iš burnos ir pradėdavo šnekėti. Nuo maišelio varva purvinas dvokiantis vanduo. Mendeliui ant pečių, apsikabinusi rankutėmis jo kaklą, sėdi mažytė dukrelė. Mendelis išprakaitavo. Dėl maišelio burnoje jam tenka kvėpuoti per nosį. Toje vietoje kanalizacijos vamzdžiai platūs, bet jam tenka gerokai pasilenkti, tad nenubrozdintų dukrelei nugaros. Iš toliau jis atrodo kaip koks fantastinis požeminis padaras, kuris, raitydamasis kaip sliekas, neša savo vaiką. Vienu metu jis gerokai toliau ištiesia dešinę ranką, taigi tenka dešinę koją prilaikyti, todėl jo užpakalis pakyla, ir duktė slysta į priekį per jo galvą. Ji šaukia: „Tėti!“ ir prisidengia burną, nes žino, kad jos riksmą gali išgirsti fašistai.

Po Mendelio lendu aš. Maišas su daiktais spaudžia pečius, o duonos maišelis, kurį nešu įsikandęs, tikriausiai išraus priekinius dantis. Dar reikia judant prisilaikyti keliais sienų išsikišimų, kitaip nuneš vandens srovė.

Kelnės jau suplėšytos, keliai dega iš skausmo. Rankos kraujuoja. Po manęs lenda Chaika su mama ir grumiasi su vandens srove. Vandens keliamas triukšmas tarsi viršija tūkstančio gamyklų gausmą. Kanalizacijos vamzdžiuose – kaip šalia krioklio.

Lendame toliau. Krioklio garsas kiek aprimsta. Jau girdime ir automobilių signalus.

Staiga pasigirsta šauksmas. Girdime žydiškus žodžius. Niekas nesupranta, iš kur jie sklinda. Kanalizacijos vamzdžiai suka į dešinę. Iš ten skverbiasi blanki tamsiai pilka šviesa. Mes su Mendeliu lendame ten, į dešinę, ir sėdamės į vandenį pailsėti. Toliau nėra kur. Kiti sėdasi šalia. Riksmai artėja. Pro kažkokį plyšį matome žydro dangaus lopinėlį. Girdime žingsnius. Mes žiūrime į viršų ir matome virš mūsų einančiųjų batus, moteriškus batelius, o tarp jų – ir basas vaikų kojeles. Šios kojelės bėga, matyt, kažkas vejasi. Pasirodo, esame priešais geto vartus. Iš ten išvaro paskutinius žydus. Girdžiu vaikišką balselį: „Oi, mama, padėk! Mane muša!“ Mama iš visų jėgų veržiasi pas vaiką, tačiau gauna smūgį automato buože. Ji pargriūva, ir mes, nors nematome, jaučiame, kaip jos nugarą mindo varomieji...

Kareiviški batai, atrodo, dunksi man per galvą. Mane nuo jų skiria gal kokie dvidešimt centimetrų. Plyšys siauras, tačiau mano siela tą akimirką ten, viršuje, ir tarsi tampu aiškiaregiu... Štai eina moteris su didele manta ant nugaros. Šalia – maža mergaitė. Matau sukruvintą žilą barzdą ir, regis, atpažįstu šį žmogų. Jis buvo mano kaimynas gete. Už jo eina jaunuoliai surištomis rankomis.

Privažiuoja mašinos. Į jas sulaipina į mirtį siunčiamus geto gyventojus.

... Štai jau penkta diena, kai mes keliais šliaužiojame kanalizacijos trasa. Vakar būta lietaus, nes susiformavo stipri srovė. Pylimo gatvėje ji mus taip sugriebė, kad patekome į vandenį ir vos nenuskendome. Vienoje iš gatvių įsikibau į išsišakojusį vamzdį. Jei ne jis, nežinia kur būtų nunešę... Iš dantų iškrito ir maišelis su duona. Tik rytojaus dieną Mendelis jį rado toje vietoje, kur vamzdis išeina į upę...“

* * *

Kai Vilniuje Sovietų armija apsupo vokiečius ir dėl kiekvienos gatvės vyko nuožmūs mūšiai, po žeme besislapstantys žmonės bėgiojo išilgai vamzdžių ir stebėjo, kas vyksta mieste. Kur jie dabar? Pas sovietus ar pas vokiečius? Jei gatvėje matė raudonžvaigždžius kareivius – tai buvo šventė, gatvė išvaduota. Ir žmonės šaukė savo draugams požemiuose: „Mūsų gatvėje jau nebėra Hitlerio! Sulaukėme!“

Kitelis

Kitelis iš profesijos – aktorius. Dainininkas. Jis baigė teatro mokyklą Berlyne ir žudikų mokyklą Frankfurte. Abi šias mokyklas baigė su pagyrimu. Kiekvieną sekmadienį jis dainuodavo per Vilniaus radiją. Grodavo sidabriniu saksofonu ir dainuodavo įvairias daineles. Kitelis dar jaunas. Jis 1922 m. gimimo, pats jauniausias iš savo kolegų.

Kai buvo galutinai nutarta naikinti Vilniaus getą, Noigeboeris šią garbingą užduotį skyrė ne kam kitam, o Kiteliui. Veisu jis

bijojo pasikliauti. Šis drąsus tik prieš kiškius. Žinodamas, kad gete jau veikia partizanų organizacija, Noigeboęris viską pavedė Kiteliui, kurio susidorojimo su žydais šlovė sklido šimtus kilometrų: nuo Rygos ir Talino iki Lodzės ir Varšuvos.

Iš pirmo žvilgsnio nepasakytum, kad Kitelis yra budelis. Jis nuolat šypsosi, balti dantys švyti iš tolo, nuo jo sklinda gero vyno kvapas. Jis elegantiškas ir draugiškas. Kai vyksta kur nors į eilinę akciją, būtinai su savimi ima saksofoną.

Kai tik Kitelis pasirodė Vilniuje, gyventojai iš karto pajuto jo stilių. Veisui buvo gėda – jam dar reikėjo mokytis. Jis tuoj pat turėjo atiduoti raktus nuo Panerių Kiteliui ir tapti jo mokiniu.

Per pirmąją akciją Kitelis su Veisu išvyko į žydų darbo stovyklą Bezdonyse. Įėjęs į kanceliariją, jis iškvietė žydą kirpėją, kad jį nuskustų.

Kai šis baigė, Kitelis padėkojo meistrui, padovanojo jam papirosą ir kartu rūpestingai paklausė:

– Ugnelės reikės?

– Taip, – atsakė žydas ir ištiesė papirosą Kitelio link.

Kitelis išsitraukė revolverį:

– Štai tau ugnelė!

Ir, paspaudęs gaiduką, čia pat jį nušovė.

Tas šūvis tapo signalu Veisui ir jo gaujai pradėti naikinti lagerį.

Naikinant getą, Kitelis įsakė savo parankiniams, kad rastų pianiną ir išneštų jį į lauką, – jis norįs pagroti. Instrumentas buvo pristatytas. Kaip tik tuo metu chapūnai rado „avietę“ ir ištempė jaunuolį. Jis verkė, prašė, kad paliktų gyvą, puolė Kiteliui po kojomis. Šis išsitraukė revolverį ir, viena ranka grodamas, kita iššovė.

* * *

Kai getas jau buvo sunaikintas, mieste liko du koncentracijos lageriai su trimis tūkstančiais žydų. Kitelis, kartą bevaikštinėdamas su mergina gatvėje, kitoje jos pusėje, ant šaligatvio, pastebėjo pagyvenusią porą su vaiku. Jis iš karto susigaudė, kad tai žydai. Sulaikė juos ir nusiuntė į H. K. B. koncentracijos lagerį Subačiaus gatvėje. Sužinojęs, kad jie su vaiku iki šiol slapstėsi „avietėje", Kitelis įsakė lageryje buvusiems žydams pastatyti kieme kartuves. O tuo tarpu paskambino į gestapą ir išsikvietė galvažudžių būrį.

Kai kartuvės buvo pastatytos ir kieman suvaryti kaliniai, kuriuos apsupo gestapininkai, Kitelis pakvietė moterį, jos vaikelį ir vyrą (jų pavardė buvo Zalkindai) prie kartuvių ir pareiškė:

– Už tai, kad nesilaikėte mano įsakymo ir pasislėpėte mieste, kai aš aiškiai sakiau, kad visi geto žydai turi važiuoti į Estiją, – jus pakars visų akyse.

Kitelis pats išmėgino virvę savo svoriu. Pirma pakorė vaiką, paskui – jo mamą. Kai kilpa užveržė Zalkindui kaklą, virvė trūko ir kariamasis parkrito ant žemės. Jis kreipėsi į Kitelį:

– Palik mane gyvą. Man sekasi, virvė neatlaikė. Palik savo auką ramybėje ir nekark manęs antrą kartą.

Kitelis nusijuokė ir liepė surišti virvę. Tačiau, kai Zalkindą korė antrą kartą, virvė vėl trūko. Kariamasis, mėgindamas pasinaudoti proga, vėl kreipėsi į Kitelį:

– Palik mane gyvą. Matai, virvė neatlaikė antrą kartą. Pati virvė nori, kad likčiau gyventi...

Tačiau Kitelio tai nepaveikė.

– Gali ištrūkti iš kilpos kad ir šimtą kartų! – sušuko aukai ir metė budeliui naują virvę.

Kai Zalkindas jau buvo negyvas, Kitelis įsakė visiems susirinkusiems žydams stoti į eilę – jie bus suskaičiuoti. Pirmus penkiasdešimt jis atskyrė nuo kitų, jo gauja juos apsupo, tada Kitelis į visus kreipėsi:

– Tai bus jums pamoka, kad niekas nesumanytų bėgti. Jei mieste sučiupsiu nors vieną žydą, jums tai brangiai kainuos.

Ir, jam davus ženklą, šiuos penkiasdešimt sugrūdo į sunkvežimį. Keturiasdešimt devintasis toje grupėje buvo mano geras pažįstamas žydų poetas Chaimas Semiatickis.

* * *

Jankelis Zalmanovičius, Žydų technikumo mokinys, man papasakojo:

„Nuo 1943 metų rugsėjo 1 dienos iki 1944-ųjų sausio 1-osios mes, trisdešimt žydų, slėpėmės „avietėje" Stiklių g. 6. Ši „avietė" buvo auksinė, niekas netikėjo, kad ją gali aptikti. Apmokėtą maistą gaudavome iš kaimynų. Esu tikras, kad šioje „avietėje" mes galėjome pragyventi visą karą. Tačiau nutinka netikėtas įvykis: mūsų „avietėje" miršta senas žydas Tevelis Aizenštatas, žymus Vilniaus prekeivis. Neturėjome jokios patirties, žemė buvo gana įšalusi, taigi nežinojome, kaip jį palaidoti. Dvi paras kasėme rankomis, tačiau nieko iš to neišėjo. Tada nutarėme, kad vienas iš mūsų išeis iš „avietės" ir atneš kastuvą.

Iš „avietės" išėjo Šteingolcas. Viršuje, atrodė, viskas buvo ramu. Tačiau, vos tik Šteingolcas pravėrė liuką, jį pamatė agentas. Greitai atvyko gestapas ir visus mus išvedė iš požemio, kuriame slėpėmės. Numirėlį buvo įsakyta pasiimti su savimi.

Nepraėjo ir dvidešimties minučių, kai atsidūrėme Paneriuose. „Čia man galas", – pagalvojau aš. Iš privažiavusio automo-

bilio iššoko Kitelis (aš jį iš pirmos dienos, kai tik pasirodė gete, įsidėmėjau) ir liepė mums išlipti iš mašinos.

Nebuvo pasirinkimo, įsakymą vykdėme. Kartu su dešimtimi gestapininkų jis nuvedė mus į kažkokią duobę ir įsakė nusirengti. Buvo šalta ir vėjuota diena, o kitoje duobės pusėje liepsnojo laužas (vėliau sužinojau, kad tame laužе degino mirusiuosius).

Kai mes jau buvome nuogi, Kitelis įsakė visiems gulti į sniegą ir rankomis užsidengti akis. Kiek laiko mes taip gulėjome, nežinau. Meldžiau Dievo, kad kuo greičiau mane pakirstų kulka. Tačiau niekas nešaudė. Aiškiai girdėjau, kaip Kitelis kalbasi su savo parankiniais, ir pro pirštus mačiau, kaip jie geria degtinę.

Kai pajutau, kad kojos baigia sušalti, apie nieką nebegalvodamas, viskam abejingas, pamėginau atsistoti. Kitelis pribėgo prie manęs su revolveriu ir šūktelėjo:

– Kur eini?

– Man šalta, – atsakiau nieko nesuvokdamas. – Man šalta, einu sušilti.

Kitelis pažvelgė į mane ir pasakė:

– Tau šalta? Na, gerai, apsirenk, aš tave paleidžiu...

Pagalvojau, kad tai eilinis budelio pokštas, kad jis tik norėjo iš manęs pasityčioti. Tačiau, kai apsirengiau, jis įsakė kareiviui išvesti mane iš duobės ir pro vartus... Iki šiol nesuprantu, kodėl žudikas taip pasielgė. Gal dėl to, kad buvo girtas?..

Kaip vėliau sužinojau, visus žydus iš mūsų „avietės“ Kitelis mirtinai sušaldė. Tarp sušalusiųjų buvo ir mano tėvas.“

PARTIZANINIS KARAS

Pirmasis šaukimas

Netrukus po geltonųjų antsiuvų nakties susitiko trys drąsūs žmonės: Icikas Vitenbergas, Berlas Šerešnevskis ir Chiena Borovskaja, ir nutarė gete įkurti pasipriešinimo organizaciją. Vėliau įkurtą komitetą sudarė: Berlas Šerešnevskis (sekretorius), Roza Šerešnevskaja, Chiena Borovskaja, Sonia Madeisker, Šeina Lunski ir Jankelis Kaplanas. Vėliau, kai Berlas Šerešnevskis pasitraukė į mišką, Kaplanas užėmė sekretoriaus vietą.

Šis komitetas gete tapo jungtinės partizanų organizacijos pagrindu. Jį sudarė skirtingų partijų ir judėjimų atstovai, kurie suprato viena – nėra kur trauktis, vienintelis kelias – pasipriešinimas. Štai pirmasis FPO[38] (Jungtinės partizanų organizacijos) kreipimasis:

„Neisim kaip avys į mirtį!

Žydų jaunime, netikėk tais, kurie tau perša netikras viltis! Mūsų akyse buvo sučiupti ir išvežti mūsų tėvai, broliai ir seserys. Kur dabar negalinčios apsiginti mamos ir jų vaikai, išvežti tą baisią akcijos naktį? Kur kiti žydai, sučiupti prakeiktą Teismo dienos naktį? Ir kur mūsų broliai iš antrojo geto? Visi, kuriuos išvežė iš geto, negrįžo ir nebegrįš, nes gestapas visus veža į Panerius, o Paneriai – tai mirtis!

Atsikratykite iliuzijų: mūsų vaikų, moterų ir vyrų jau nebėra! Paneriai – tai ne lageris, juos visus ten sušaudė. Hitleris

[38] FPO – Fareinigte Partizaner Organizacije.

sukūrė visų Europos žydų naikinimo sistemą. Burtai pirmiausia krito mums.

Tačiau neisime kaip avys į mirtį! Tiesa, mes silpni ir negalime tikėtis pagalbos, tačiau vienintelis tinkamas atsakas mūsų priešams – tai pasipriešinimas!

Broliai! Geriau kristi kaip kovotojams, negu laukti savo eilės, kada ateis susidoroti. Pasipriešinimas iki paskutinio atodūsio!

1942 m. sausio 1 d. Getas. Vilnius"

Į susirinkimą, kuriame skaitė kreipimąsi į žydus, atvedė Chaną Kac, kuri stebuklingai išsikapstė iš Panerių duobės. Suvarpyta kulkų, naktį ji pusnuogė iššliaužė iš kapo ir nusigavo iki geto. Žinoma, tiems, kurie nusprendė pasirengti pasipriešinimui, liudininkų nė nereikėjo. Jie žinojo apie Panerius. Atsivesdavo visą sužalotą Chaną, kad lengvatikiai atsikratytų tuščių iliuzijų, kad įžiebtų neapykantą, kerštо troškimą ir valią nugalėti.

Tačiau stichinis pasipriešinimas prasidėjo dar neįkūrus FPO. Pradžia buvo 1941 m. gruodžio 24 d. akcija.

Ligoninės g. 11 namo rūsyje pasislėpė dvidešimt žmonių. Policija, radusi „avietę", atbėgo su kirviais ir šunimis, visiems įsakė kuo greičiausiai palikti slėptuvę. Tačiau esantieji požemyje atsisakė vykdyti įsakymą. Švainenbergas su savo policininkų gauja įsiveržė į požemį. Nukreipę automatus į besipriešinančiuosius, įsakė jiems išeiti į kiemą.

Tuo metu du jauni žydai Hoizas ir Goldšteinas beginkliai puolė piktadarius. Hoizas šūktelėjo: „Žydai, neikite į viršų! Muškite išgamas!" Rūsio tamsumoje pasipylė automatų serija. Žmonių kūnai stojo prieš ginklo ugnį. Švainenbergas iššoko už vartų kviestis pagalbos. Dvidešimt žmonių didvyriškai žuvo, tačiau apgynė savo garbę: keli policininkai buvo sužeisti, vienas suluošintas.

Kitą dieną, kai žydų kolonos grįžo į getą iš darbo, matė ant sienų užrašus: „Šlovė ir garbė Hoizui ir Goldšteinui! Šlovė žuvusiesiems!“

* * *

1942 m. sausio 23 d. Rūdninkų g. 6, palėpėje, susirinko šeši žmonės: Icikas Vitenbergas, Abas Kovneris, Josifas Glazmanas, Chiena Borovskaja, Nisanas Reznikas ir buvęs lenkų armijos majoras Fruchtas. Apsvarsčius bendrąją padėtį, buvo išrinktas organizacijos štabas, kurį sudarė trys asmenys: Icikas Vitenbergas (turėjęs slapyvardį Leonas), Abas Kovneris (pasivadinęs Uri), Josifas Glazmanas (slapyvardžiu Abramas). Vėliau štabo nariais tapo Nisanas Reznikas, Abramas Chvoinikas, Jakovas Kaplanas ir Ziskovičius.

Jungtinės partizanų organizacijos tikslas buvo surengti gete ginkluotą sukilimą, ginti likusių žydų gyvybę ir garbę, rengti sabotažus ir diversijas vokiečių įmonėse, susisiekti su partizanais miškuose.

Pradėjo labai atsargiai verbuoti karius – tuos, kuriais buvo galima pasikliauti. Buvo nutarta: mažiausia kovinė grupė – penketas. Tai yra keturi kariai ir jų vadas. Keturios grupės sudaro padalinį, jam vadovauja padalinio vadas. Visa partizanų organizacija buvo padalyta į du batalionus.

Pirmieji grupių vadai buvo Edekas Boraksas (vėliau FPO organizatorius Balstogėje, kur mūšyje žuvo) ir Isakas Mackevičius (žuvo mėgindamas išsiveržti iš geto su ginklu rankose). Borisas Goldšteinas, Sonia Madeisker ir Šmuelis[39] Kaplinskis – vieni iš

[39] Hebrajiškas Samuelio vardo variantas.

pirmųjų padalinių vadų, Aba Kovneris ir Josifas Glazmanas – batalionų vadai.

Organizacijoje išskirtos atskiros kovinės grupės: kulkosvaidininkai, diversantai, granatsvaidininkai, žvalgai.

Slaptažodis „Liza šaukia“ – šaukimas nedelsiant mobilizuotis – pasirodė vėliau. Apie jo kilmę, apie Lizą dar papasakosiu.

Gete, Karmelitų g. 3, organizacija patikimai paslėpė savadarbį radijo imtuvą. Kas vakarą spausdino partizanams politinį biuletenį – apie karo eigą, apie padėtį frontuose. Pabandė sumontuoti radijo stotį, kad papasakotų pasauliui apie fašistų žiaurumus. Kol kas nepavyko...

Buvo pasiryžę kautis iki galo. Tik trūko svarbiausio – ginklų.

Ginklai

Borisas Goldšteinas – žmogus, įnešęs į getą pirmąjį pistoletą. Buvo 1942 m. sausio pabaiga. Borisą ir dar aštuoniasdešimt žydų išsiuntė priverstiniams darbams į vokiečių sandėlį Burbiškėse. Prižiūrimi stiprios esesininkų apsaugos, jie tampė bombas ir iškrovinėjo vagonus. Pietų metu leisdavo pusvalandį pailsėti. Žydai darbininkai tuo metu, nepastebėjus apsaugai, išlįsdavo pro spygliuotą vielą pas aplinkinius valstiečius nusipirkti produktų ir bandydavo jų parsinešti į getą.

Borisas ieškojo kai ko kito – kulkų ir ginklų partizanų organizacijai. Galvoje subrendo planas: apsivyniojo kairę ranką plakatu, tarsi būtų ištinusi, ir dvi dienas taip vaikščiojo į darbą. Žandarai, saugoję savo postus, ir esesininkai Burbiškėse priprato prie „nesveikos“ rankos. Trečią dieną dar keletas žmonių apsirišo „kompresais“, o Borisas prie savo „sutinusios“ rankos

tvarsčiais pritvirtino pistoletą, kurį pavogė iš vokiečių bunkerio, ir atsinešė prie geto vartų. Prie vartų stovėjo „meisteris" – specialus žmogus iš gestapo, kurio tikslas buvo suimti kiekvieną, mėginusį įnešti į getą kokių nors produktų. „Meisteris" priėjo prie Boriso ir ėmė čiupinėti jo drabužius. Kai jis prisilietė prie Boriso rankos, šis šūktelėjo – tarsi iš skausmo. „Meisteris" jį paleido ir daugiau nebelietė. Nuo to karto nepraeidavo beveik nė dienos, kad Goldšteinas neįneštų ginklų.

Per trumpą laiką FPO kariai, mirtinai rizikuodami, išnešė iš vokiečių bunkerių ir užplombuotų vagonų penkis automatus, penkiasdešimt granatų, apie trisdešimt revolverių, keletą šautuvų ir tūkstančius šovinių.

Ginklų gabenimas į getą kėlė pavojų ne tik nešėjui, bet ir visam getui. Tačiau, nepaisant didžiausios rizikos, ginklai įvairiausiais būdais nepastebimai patekdavo į getą: instrumentų dėžėse su dvigubais dugnais, duonos kepaliukų „kišenėse", karste, kurį išveždavo su numirėliu ir grąžindavo su šautuvu.

Keturiasdešimt antrųjų gegužę padalinio vadas Šmuelis Kaplinskis su kariu Matesu Levinu, persirengę miesto kanalizacijos darbininkais, iš Kelių valdybos pavogė porą raudonų kelio ženklų, kuriuos statė remontuojamuose keliuose. Stepono gatvės viduryje jie pastatė raudoną ženklą ir sustabdė judėjimą kaip tik tuo metu, kai du mūsiškiai, vežę vokiečių krovinį, „netyčia" išmetė iš vežimo iš pažiūros paprastą dėžę. Kaplinskis tą pačią sekundę atidengė kanalizacijos dangtį ir įstūmė ten dėžę. Tą pačią naktį keletas mūsų vaikinų nusileido į kanalizacijos trasą ir, pasiekę po žeme Stepono gatvę, vežimėliu atsivežė į getą dėžę ginklų.

Apie keturiasdešimt granatų neturėjo sprogdiklių. Juos labai puikiai gete pasigamino tas pats Kaplinskis. 1943 m. rug-

sėjo pradžioje šios granatos buvo sėkmingai panaudotos prieš vokiečius.

Kažkaip pavyko papirkti prie vartų stovėjusius žandarus. Už 10 000 rublių jie sutiko leisti į getą įnešti bulvių ir druskos badaujantiems gyventojams. Broliai Giršas ir Leibas Gordonai vietoj druskos įnešė maišą parako. Vėliau iš jo pagamino sprogmenų ir juos panaudojo pirmajai diversijai. Dar aštuonis šimtus granatų pagamino iš elektros lempučių, pripildę jas parako iš to paties maišo.

Vos nepakliuvo vokiečiams į rankas Izrailis Pilovskis – pirmojo bataliono 3-iosios grupės partizanas. Jis pirko ginklus iš pažįstamo batsiuvio Liepkalnyje. Kartą, kai jis, apsiraišiojęs pistoletais, ketino išeiti, atbildėjo apie dešimt gestapininkų. Pilovskis nesutriko – išdaužė langą ir sugebėjo su ginklais pasprukti į getą.

Ne tik mieste, bet ir gete kariai turėjo būti budrūs. Geto gyventojai nieko nežinojo apie FPO egzistavimą ir nieko neturėjo žinoti. Koks nors plepys galėjo viską sužlugdyti. Kas žino, kokie tipai slampinėja po getą... Dieną nieko nepastebėsi, tik naktį, kai judėjimas gete buvo uždraustas, prasidėdavo partizanų veikla.

Po žeme, po grindimis, dirbtinai užmaskuotose medžių ertmėse buvo FPO arsenalai. Kaip neprisiminsi kibiro su dvigubu dugnu, kur buvo saugomi pistoletai. Kibirai buvo pripildyti vandens ir Strašūno g. 12 namo bendroje virtuvėje visiems krisdavo į akis.

Slaptose „avietėse“ Karmelitų g. 3, Vokiečių g. 31, rūsyje, bibliotekoje „Mefice-Haskole“ Strašūno g. 6 vyko atskirų grupių karinės pratybos. Taikūs gyventojai, niekada nelaikę ginklo rankoje, mokėsi juo naudotis. Vitenbergas, niekada netarnavęs

armijoje, greitai taip „susikarino“, kad pradėjo pats vesti užsiėmimus kartu su karininkais. Artėjant neišvengiamam geto naikinimui, partizanai kūrė FPO strategiją.

Zalmanas Tiktinas

Jis buvo Jaunimo klubo literatūros būrelio narys. Būrelyje buvo daugiausia mokinių iš geto mokyklos, kurioje dirbau mokytoju. Rengėme didelį literatūros vakarą.

Šešiolikmetis Zalmanas Tiktinas, pirmosios akcijos metu praradęs tėtį ir mamą, parodė didelį susidomėjimą šiuo vakaru. Zalmanas iš bunkerio Burbiškėse, kur tampė bombas, rizikuodamas parsinešė gėlių puokštę. Gėles atnešė paslapčia, nes už tokį „nusižengimą“ priklausė dvidešimt smūgių per galinę vietą.

Gėlės buvo nepaprastos. Jos užaugo ant kapo brolių Gordonų, kuriuos į gabalėlius suplėšė ginklų sandėlyje sprogusi bomba. Šio sprogimo metu apgriuvo sandėlis. Vyresnysis leitenantas Vagneris, Burbiškių šeimininkas, nusprendė, kad tai nelaimingas atsitikimas, kad žydai žuvo dėl neatsargumo. Tačiau Tiktinas tikrai žinojo, kad tai ne atsitiktinumas, nes vienas iš brolių jam atskleidė paslaptį, kad jie nusprendė susprogdinti šį vokiečių sandėlį, tegul ir aukodami savo gyvybes.

Zalmano veidas tą vakarą švytėjo. Ne tik dėl gėlių, kurias pavyko įnešti į getą. Tikroji džiaugsmo priežastis buvo paslaptis: dvidešimt puikių granatų, kurias jis neseniai atnešė partizanų organizacijai.

Kad Tiktinas – partizanas, žinojau, kad jis jauniausias iš visų – taip pat. Tačiau tik vadams buvo žinoma, kiek vogtų ginklų jam pavyko atgabenti partizanams. Tačiau, kad šešiolikmetis

vaikėzas nusprendė susprogdinti gestapo pastatą, – mažai kas numanė. Kartą, kai mes ėjome iš literatūros būrelio užsiėmimų, Zalmanas man apie tai papasakojo.

Jis nuodugniai išdėstė savo planą. Gestapo kieme dirba žydai, patekti į pastatą ne taip ir sunku. Jis susitarė su pažįstamu tautiečiu, nešiojančiu kieme akmenis, ir jie kartu susprogdins pastatą.

– Suprantate, Suckeveri, koks bus smūgis, – jis sudrebins visą miestą!

Pasakiau Zalmanui, kad jis priklauso ne pats sau, o pirmiausia organizacijai, kurios pagrindas – drausmė. Apie savo planus turįs pranešti štabui. Tiktinas prisipažino, kad jau prašė leidimo, bet jo kol kas negavo... Įsakė būti pasirengusiam, tačiau savarankiškai nieko nesiimti. Vis dėlto jis negalįs su tuo susitaikyti ir yra pasirengęs palikti organizaciją, kad padarytų savo.

Vaikinukas netvėrė kailyje. Aš jam paprieštaravau, kad jo sumanymas gali brangiai atsieiti visam getui, pasakiau, kad nereikia karščiuotis, reikia būti tvirtam ir kantriam, kad nesukeltum pavojaus dvidešimčiai tūkstančių žydų – savo broliams ir artimiesiems.

Kitą dieną, kaip visada, Zalmanas išėjo į darbą – tampyti bombų. Vyresnysis leitenantas įsakė visiems darbininkams laikinai pereiti į amunicijos sandėlį Antakalnio gatvėje. Turėjo atvykti pulkininkas ir atlikti patikrinimą. Vagneris buvo gudrus vokietis ir tikėjosi be papildomų liudininkų įtikinti pulkininką, kad darbo čia triskart daugiau nei atrodo. Jo vienintelis tikslas buvo kuo ilgiau likti Vilniuje, kad neišsiųstų į frontą.

Vakare, prieš grįždamas į getą, Zalmanas pastebėjo, kad netoliese, ant bėgių, stovi naujai atvežtas vagonas. Jis nu-

sprendė, kad jame turėtų būti ginklų. Atsiskyrė nuo darbininkų kolonos, apsidairė ir prisliūkino prie vagono. Dantimis nuplėšė plombą, atvėrė duris ir pradėjo apžiūrinėti, kas viduje. Granatų nebuvo. Tik sprogmenys ir sprogdikliai – bet ir tie pravers.

Tuščiomis iš vagono jis neišėjo. Po kelnėmis apsirišo virve ir ėmė ant jos kabinti sprogdiklius. Gerokai apsunkęs, šoktelėjo ant žemės, ramiai uždarė vagono duris ir patraukė į artimiausią miškelį. Bet čia jį pamatė ištikimai vokiečiams tarnavęs technikas Mykolauskas. Jis šovė į Zalmaną ir jį sužeidė. Apsauga sučiupo vaikiną ir sužeistą įmetė į karcerį. Vagneris paskambino į gestapą. Visus kartu sandėlyje dirbusius žydus sulaikė apsauga. Staiga darbininkai pamatė Zalmaną, šokantį iš karcerio. Jam pritrūko poros sekundžių, kad pasislėptų krūmuose, – suvarpytas septynių kulkų, srūdamas krauju, Zalmanas žlegtelėjo į žolę.

Atvyko Kitelis. Pamatęs, kad vaikinukas dar gyvas, įkėlė jį į savo mašiną ir nuvežė į kalėjimo ligoninę. Kitelis kasdien jį lankė, atnešdavo vaisių, šokolado ir kitų gardėsių. Žadėjo palikti gyvą ir klausinėjo, kam jis vogė tuos sprogdiklius. Zalmanas neprisilietė prie kruvinų dovanėlių. Medicinos sesuo, tuo metu dirbusi ligoninėje, vėliau mums pasakojo, kad, Kiteliui ypač primygtinai – geruoju ir grasinimais – mėginant išgauti prisipažinimą, šešiolikmetis vaikinas atsakė:

– Aš pavogiau juos dėl jūsų. Dėl to, kad jūs nužudėte mano tėvus.

Nieko nepasiekę, gestapininkai sužeistąjį nušovė.

Ryšys su išoriniu pasauliu

Prie kelio Vilnius–Vileika, prie geležinkelio stoties Vilnius–Kolonija, aptvertas betonine tvora, stovi Bergatinskij vienuolynas. Šiame vienuolyne vienu metu slapstėsi štabo narys Aba Kovneris. Vienuolyno vyresnioji, kurią vadino motule Pšiorisija, jį priėmė ir patikimai paslėpė.

Vienuolyno vyresnioji – gal trisdešimt penkerių metų moteris, anksčiau buvusi socialistė. Baigusi Krokuvos universitetą. Dėl tragiškų asmeninių išgyvenimų viską metusi ir išėjusi į vienuolyną, kuriame buvo septynios vienuolės.

Kai Raudonoji armija paliko Vilnių, ji vienuolyne paslėpė sužeistą raudonarmietį ir nesitraukė nuo jo, kol šis pasveiko.

VŽM 1832 F2.102
Sugriautos Didžiosios sinagogos griuvėsiai

Be Kovnerio, ji vėliau vienuolyne laikė dar keletą žydų: Kovnerio brolį Michailą (minuotojų grupės vadą, vėliau kritusį mūšyje miškuose prie Kazokiškių), 23 metų Toibą Helboim (žuvo gete vykdydama karinę užduotį). Čia taip pat ateidavo Edekas Boraksas – vienas iš sukilimo Balstogės[40] gete organizatorių.

40 Lenkijos miestas Bialystokas (Belostokas).

Kritiniu momentu, kai vienuolyne pasirodydavo gestapininkai, motulė vyresnioji aprengdavo vyrus moteriškais vienuolių drabužiais ir taip juos paslėpdavo.

Kartą ši moteris mūsų žmogui į sutartą vietą atnešė keturias granatas. Kur ir kaip ji jas gavo, taip ir liko paslaptis. Bet kokiu atveju tai buvo vienos pirmųjų į getą patekusių granatų.

Kai Aba Kovneris nusprendė grįžti į getą, vyresnioji pasakė:

– Aš noriu ateiti pas jus į getą, kautis ir mirti kartu su jumis. Jūsų karas – šventas. Jūs kilnūs žmonės ir, nors tu netikintis marksistas, tu turi Dievą, didį Dievą, ir dabar esi arčiau jo nei aš. Tepadeda Jis jums!

Po kiek laiko, kai motulė vyresnioji sužinojo, kad gete egzistuoja Pasipriešinimo organizacija, ji, prisisiuvusi ant drabužių geltoną lopą, atėjo prie vartų ir parodė prižiūrėtojams suklastotą leidimą. Tačiau prižiūrėtojai, iš veido nustatę, kad ji ne žydė, jos neįleido. Jai vos pavyko išvengti suėmimo.

Vėliau vienuolyno vyresnioji tapo jungiamąja grandimi tarp geto partizanų ir lenkų pogrindinės sukilimo organizacijos. Pasirodė, kad žmonės, su kuriais ji mums padėjo užmegzti ryšį, buvo iš lenkų grupės *Nepodleglošč* (Nepriklausomybė). Bet, deja, jie atsisakė duoti mums ginklų. Nuo tada ji pati, kai tik galėdavo, mums jų gaudavo.

Geto partizanai – nežydai

FPO priklausė ir aktyviai padėjo kovoti ištisos grupės nežydų.

Irena Adamovič gerai mokėjo jidiš ir hebrajų, ji be baimės tiekdavo ginklus į Varšuvos getą. Keturiasdešimt antrųjų kovą, vieną šviesų rytą, pogrindininkų pavedimu ji atvyko į Vilnių ir

dvi savaites gyveno Strašūno g. 12. Irena mums visaip padėjo, darė dėl mūsų viską, ką tik galėjo. Mūsų štabo prašymu ji išvyko į Kauną ir Šiaulius, kad padėtų ten įkurti tokias kaip mūsų pasipriešinimo organizacijas.

Jadzia Dudzinec, taip pat iš lenkų demokratinių pajėgų, irgi ilgą laiką gyveno gete, o paskui savo namuose padirbinėjo dokumentus lenkų ir lietuvių kariams, taip pat FPO. Savo name užmiestyje ji dažnai slėpdavo žydus. Vėliau, kai mūsų organizacija pasitraukė į miškus, jos namai tapo partizanų susitikimų vieta.

Ilgą laiką gete gyveno ir mūsų partizanų organizacijai priklausė rusų berniukas Vanka. Vėliau jis tapo ryšininku tarp mūsų štabo ir partizanų miške.

Šešiolikmetis Janekas buvo su mumis nuo pirmosios geto įkūrimo dienos. Jis gimė Mėsinių gatvėje ir kalbėjo žydiškai tarsi gimtąja kalba. Kai prasidėjo karas, Janekas kartu su savo draugais žydais paspruko iš miesto. Netoli Minsko į jį pataikė bombos skeveldra. Vienas jo draugų žydų taip pat buvo sužeistas. Kai tik pasveiko, abu grįžo į gimtąjį Vilnių, atėjo į getą ir prisisiuvo geltonus antsiuvus.

Geltonųjų leidimų naktį Janeką sučiupo ir kartu su šimtais žydų išsiuntė į Panerius. Prie baltųjų stulpų šalia Poguliankos jam pasisekė pabėgti. Apie mėnesį jis sukiojosi mieste vis ieškodamas savo žydų draugų ir galvodamas viena: „Ar jie gyvi? Ar ieško jo?“ Pagaliau Janekas grįžo į getą.

Iš savo draugų jis rado tik vieną – Zalmaną Tiktiną. Čia jie pradėjo gyventi kartu, kaip broliai. Jūs jau žinote, kaip Zalmanas vėliau žuvo.

Parašiutininkai iš Baltosios Vokės

Keturiasdešimt antrųjų vasarį mūsų ryšininkas Geršas Rozanovičius pranešė štabui, kad Skorbutėnų[41] miškuose, netoli Baltosios Vokės, pasirodė grupė sovietų parašiutininkų. Tai buvo pirmas gyvas pasveikinimas iš anos fronto pusės.

Mūsų štabas nutarė susisiekti su miško kariais. Padalinio vadas Icikas Vitenbergas pats išėjo į miškus, rado parašiutininkus ir užmezgė su jais ryšį. Tai buvo partizaninio karo pionieriai Lietuvoje. Štai jų vardai: Margis, Alksnis, Čiburis, Miusenko, radistas Timauskas ir Zaleckis (pastarasis žuvo užimant Vilnių).

Geto partizanų organizacija tapo bendro Lietuvos partizanų judėjimo dalimi. Pavyko susisiekti su partizanų grupėmis mieste, keliose gamyklose ir fabrikuose. Pagrindinė šių partizanų grupių veikla buvo sabotažo akcijos vokiečių įmonėse.

Komunistai sukūrė naują partinį miesto komitetą. Į jį įėjo: Berlas Šerešnevskis (komiteto sekretorius), Icikas Vitenbergas (FPO vadas), Sonia Madeisker (atsakinga už Vilniaus komjaunimą), Makaras Korablikovas (atsakingas už miesto pasipriešinimo pajėgas) ir Janas Pševalskis (agitatorius).

Vadovaujant Šurkai Mazičiui, iš geležinkelio darbuotojų buvo sudaryta diversantų grupė. Ji ardydavo bėgius ir nuolat teikė partizanams duomenis apie karinių ešelonų judėjimą.

Sabotažas ir diversijos

1942 m. vasarą, kai vokiečiai pradėjo puolimą Rusijos pietuose ir priartėjo prie Stalingrado, gerą „dovanėlę“ jiems pateikė

[41] Kaimas už 2 km į vakarus nuo Keturiasdešimties Totorių kaimo.

konstruktorius Isakas Ratneris. Stotyje jam pavyko nusigauti iki platformų ir papildyti jų bakus savo nauju išradimu – kažkokia „chemija“. Kai tankai privažiuodavo prie fronto, jie užsidegdavo ir sprogdavo.

Goldšteinas, tas pats, kuris įnešė į getą pirmąjį pistoletą, ginklų sandėlyje sugadino keletą kulkosvaidžių, parengtų gabenti į frontą.

Kai fašistai privertė žydus sprogdinti netinkamas senas bombas, partizanai stengdavosi po senomis padėti naujų ir sprogdindavo jas vienu metu.

Vieną keturiasdešimt trečiųjų metų pavasario dieną iš rezervo atvykęs vokiečių kareivis rimtai apžiūrinėjo naujo tipo granatą. Aiškinosi, kaip ji veikia. Prie sutrikusio vokiečio priėjo jau minėtasis Ratneris ir šūktelėjo: „Mesk greičiau granatą, ji gali sprogti!“ O kartu Ratneris tyčia parodė į užmaskuoto sandėlio pusę. Kai vokietis metė granatą, įvyko kurtinantis sprogimas. Pusantro milijono šovinių išlėkė į orą. Vėliau tą vokietį sušaudė.

Vokiečių pašto tarnyboje dirbo Tevka Galperinas. Pervežtamas pašto siuntas, jis draskė ir degino tūkstančius laiškų ir svarbius karinius paketus. Vokiečių maisto korteles jis atnešdavo į getą ir išdalydavo jas badaujantiesiems. FPO metinių proga jis ištraukė iš vokiečių karininko dėklo revolverį ir atnešė jį kaip dovaną Pasipriešinimo organizacijai.

Vazgelis ir Glezeris patyliukais išsukinėjo veržles iš aštuonių vokiečių automobilių, kol šie tapo nenaudojami.

Septyniolikmetis Leibas Distelis, šaltkalvis ir partizanas, dirbo netoli zenitinių pabūklų, kurie buvo laikomi kaip atsarginiai, ir, matyt, todėl nekaip saugomi. Keturiasdešimt antraisiais nuo balandžio iki birželio jis sugadino porą dešimčių šių pabūklų spynų.

Vilniaus geležinkeliu judėjo nesuskaičiuojama daugybė karinių ešelonų. 1942 metų vasarą, per patį vokiečių puolimo įkarštį, Icchakas Mackevičius su suklastotais totorio dokumentais atėjo dirbti į geležinkelį. Jis turėjo tiksliai fiksuoti karinių ešelonų judėjimą ir apie tai pranešti partizanų štabui. Tie duomenys padėjo partizanams nuversti traukinius nuo bėgių.

Vokiečių automobilių parko direktorius niekaip negalėjo suprasti, kodėl iš pilnų bakų išteka degalai. FPO štabas ten turėjo devynis darbuotojus. Vienas iš kenkėjų buvo Zelikas Goldbergas, buvęs Žydų technikumo dėstytojas. Dirbdamas Kirtimuose, oro uosto dirbtuvėse, jis iš remontuoti atvežamų lėktuvų išsukdavo svarbias detales, o degalų rezervuaruose pragręždavo mažytes skylutes.

Fabrike „Kailis" žydų darbininkai iš geto susitarė su lenkų ir lietuvių darbininkais ir nepastebimai padegė kairįjį fabriko korpusą, kur tuo metu gulėjo tūkstančiai parengtų išsiųsti į frontą puskailinių. Taip reikalingų Vermachtui tuomet, 1942 metų žiemą!.. Visi iki vieno puskailiniai sudegė. Ugnis persimetė ir į kitas fabriko patalpas ir sugadino siuvimo mašinas.

Kovotojas Fridmanas dirbo benzino saugykloje. Kai sargas primigo, mestelėjo žibalinę lempą ten, kur reikia. Sargui nubudus, jo būdelė jau visa degė. Dar prieš pradedant gesinti gaisrą, ugnis persimetė į benzino sklidinas statines. Sprogo trys šimtai statinių, saugykla visiškai sudegė. Kažkodėl gestapininkams neatėjo į galvą, kad tai buvo diversija.

Tačiau pergudrauti gestapą buvo ne taip jau paprasta. Kai kuriais atvejais kenkėjus išaiškindavo, ir bausmė būdavo žiauri. Tačiau tai nesustabdė mūsų žmonių. Kiekvienas žydas, nesvarbu, ar priklausė jis mūsų organizacijai, ar ne, laikė savo pareiga padaryti vokiečiams kokios nors žalos.

Partizanų organizacijai nuolat reikėjo ginklų, tačiau jai dar reikėjo ir pinigų jiems nusipirkti. Išsikėlėme sau tikslą – per mėnesį susirinkti pusę milijono rublių.

Grupė, vadovaujama Mackevičiaus, ėmėsi rizikingo reikalo. Iš vokiečių ginklų sandėlio, padedami ten dirbusio kovotojo Tolia Žabinska, išnešdavo vokiškas milines, kailinius ir veždavo juos vienam vyriokui, kuris ėmėsi visa tai parduoti. Tokiu būdu grupė surinko 40 tūkstančių rublių.

Spaustuvininkas Kovalskis atėjo į štabą su idėja – jis išspausdins suklastotas maisto korteles. Taip ir padarė. Speciali grupė pradėjo su šiomis kortelėmis pirkti maistą. Produktus pardavė gete – žinoma, už didesnę kainą. Ši operacija atnešė 140 tūkstančių rublių pelno.

Tuo pačiu metu paslapčia rinko pinigus ir iš gyventojų – neva socialinėms reikmėms. Skirtingos grupės ėmėsi varžytis, kuri surinks daugiau pinigų. Kovotojai atiduodavo brangius nužudytų tėvų daiktus: auksinius laikrodžius, deimantus, žiedus. Kovotojas Rodkinas atidavė savo žmonos, kurią sušaudė jo akivaizdoje, auksinį laikrodį. Jis pasakė: „Kerštas svarbiau už paskutinį prisiminimą!“ Šios knygos autorius pats į ginklų įsigijimo fondą atidavė vienintelį ir patį brangiausią daiktą, primenantį nukankintą motiną, – vestuvių proga jai padovanotą žiedą, kurį ji atidavė beveik prieš pat mirtį. Dėl visų mūsų pastangų į organizacijos kasą buvo surinkta ne pusė, o milijonas rublių.

Padėjo, kuo galėjo

Vilniuje buvo didelė sovietų karo belaisvių stovykla. Netoliese dirbę žydai stengėsi visaip jiems padėti, nors vokiečių įsakymas skelbė: „Jei žydas kalbasi su karo belaisviu, abu bus sušaudyti."

Dar nenumalšinę troškulio žydu krauju, hitlerininkai ėmėsi karo belaisvių. Su rusais elgėsi ne geriau nei su žydais. Mačiau vaizdą, kurio neįmanoma pamiršti. Speiguotą dieną prie geležinkelio bėgių, netoli tilto, krūvoje gulėjo maždaug trys šimtai belaisvių. Basi, nušalusiomis rankomis ir kojomis, iškankinti bado. Gulėjo išmesti – daugelis jau lavonai, kiti dar pakrutėdavo ir vos kvėpavo. Prieš juos stovėjo vokietis įraudusiu veidu ir rijo dešrą.

Į vokiečių įmones darbams atveždavo karo belaisvių. Daugelis iš jų buvo pasirengę bėgti. Geto partizanų štabas sudarė specialią kovotojų grupę, kuri turėjo karo belaisviams tiekti reikalingus dokumentus, civilinius drabužius ir parodyti, kaip pasiekti partizanus.

Pavyzdžiui, kovotojai Feldmanas ir Bliuma Markovič (vėliau žuvę vaduojant Vilnių) padėjo aštuoniems karo belaisviams – aprūpino juos viskuo, ko reikėjo, ir pergabeno į miškus netoli Lydos.

„Pigiuose namuose"

„Pigiuose namuose" Subačiaus gatvėje 37 anksčiau gyveno tūkstančiai žydų. Kai jie buvo išvaryti į getą, tuose namuose tuoj pat apgyvendino sovietų karininkų ir kareivių žmonas. Iš tikrųjų tai buvo lageris, apjuostas spygliuota viela.

Spaudė stiprūs šalčiai. Sušalę vokiečiai traukėsi iš Maskvos. Geležinkelyje dirbę žydai kasdien pranešdavo paskutines nau-

jienas: kiek vagonų su „obuoliais“, t. y. kiek vagonų sušalusių vokiečių, atvyksta iš fronto.

Vokiečiai Vilniuje ir visoje Lietuvoje nusprendė padėti savo šąlantiems kareiviams. Buvo duotas įsakymas: miesto gyventojai į vokiečių komisariatą turi nešti šiltus drabužius, batus, veltinius, puskailinius, kailinius, užklotus – visa, kas gali sušildyti kareivius. Įsako, kurį pasirašė vyriausiasis komisaras fon Rentelis, pabaigoje buvo sakoma: „Tas, kuris geranoriškai atiduos daiktus, gaus pažymą, kad yra sąžiningas pilietis.“ Įsakas galiojo ir gete. Tačiau jo gyventojai nenorėjo padėti savo pavergėjams. Tada vokiečiai geto gatvėse ėmė stabdyti vyrus ir moteris, nuvilkdavo šiltus drabužius ir paleisdavo. Be to, mieste pradėjo daryti kratas ir visus šiltus drabužius, kuriuos tik rasdavo, konfiskuodavo.

Kartą, sėdėdamas mašinoje, prikrautoje puskailinių ir veltinių, klausiausi porininko pasakojimo apie moteris ir vaikus, badaujančius ir šąlančius „pigiuose namuose“.

– Iš kur tu visa tai žinai? – paklausiau.

– Pats neseniai ten buvau. Patekau per spygliuotą užkardą, netgi ten nakvojau.

Štai kaip viskas vyko. Gerška (toks buvo vaikino vardas) sužinojo, kad rusų lageryje yra jo draugas, žuvusio raudonarmiečio sūnus. Gerška ten įsigavo ir nunešė savo bičiuliui truputį duonos.

Mašina sustojo Paupio gatvėje, prie dezinfekcijos kameros. Mes turėjome ten nunešti pagrobtus daiktus. Ir čia man į galvą šovė mintis – užuot nuvežę daiktus vokiečiams, geriau dalį jų nugabensime į „pigius namus“ nurengtiems ir alkaniems vaikams bei jų mamoms.

Pro spygliuotą „pigių namų“ tvorą dažnai pralįsdavo vaikai, kurie slapčia maudavo į artimiausius namus ir prašydavo ten duonos. Nešiodamas puskailinius, aš pašaukiau vieną bernioką ir pasakiau jam, kad jis su savo draugais lauktų mūsų mašinos Subačiaus gatvės viršuje, prie turgelio. Pro tą vietą rytoj važiuosime ir mestelėsime visko, kas tik įmanoma. Berniukas suprato.

Rytojaus dieną mūsų laukė dešimt vaikų. Mes išmetėme porą puskailinių ir veltinių, batus ir maišą produktų. Produktų pakeliui gavome iš vieno valstiečio už karakulio kailinius.

Viskas buvo padaryta apdairiai – greta vairuotojo sėdėjęs vokietis nieko nepastebėjo. Vaikinukai mikliai sugavo mūsų dovanėles ir pakasė jas po sniegu, kad niekas nepamatytų. O naktį jau buvo galima ir į namus parsinešti.

Po savaitės tą operaciją pakartojome. „Pigiuose namuose“ – pagyvėjimas. Gavome iš čia gyvenusių žmonių laišką, kuriame buvo parašyta: „Mes nepamiršime ir, kai ateis laikas, papasakosime savo Tėvynėje, kad Vilniuje 1942 metais pavergti belaisviai žydai iš geto neprarado žmogiškosios atjautos. Už kalbas su nežydais pagal įstatymą grėsė mirties bausmė. Tačiau jie, rizikuodami gyvybe, gelbėjo iš bado ir šalčio kitų tautybių žmones – šio režimo aukas.“

Pirmieji ryšiai

Kai partizanų organizacija įleido šaknis gete, buvo nutarta pamėginti nusiųsti savo atstovus į kitų miestų getus padėti organizuoti pasipriešinimą. Žinojome, kad Balstogėje yra getas, į kurį suvaryta 40 tūkstančių žydų, Varšuvoje – pusė milijono. Žinojome ir tai, kad Balstogėje dar tikima iliuzijomis, kad ten žmonės

dar negirdėję apie terorą Vilniuje, o daugybė varšuviečių įsitikinę, kad pusės milijono išnaikinti neįmanoma.

Keturiasdešimt antrųjų vasarį mums pavyko susisiekti su čeku Jozefu Šmidtu, kuris buvo mobilizuotas į vokiečių armiją. Savo automobiliu už tam tikrą mokestį jis nuvežė į Varšuvą ir Balstogę tris mūsų organizacijos narius: Edeką Boraksą, Josifą Kempnerį ir Solomoną Entiną. Ten jie su visomis smulkmenomis papasakojo, kaip žvėriškai naikinami Vilniaus ir visos Lietuvos žydai ir kas vyksta Paneriuose.

Edekas Boraksas grįžo į Vilnių ir perdavė, su kokiu nepasitikėjimu daugelis jų klausėsi. FPO štabas nusprendė parengti skrajutes. Buvo atspausdintas kreipimasis į visų okupuotų teritorijų žydus. Jame buvo rašoma, kokį siaubą išgyveno Lietuvos ir Baltarusijos žydai. Ir kad visų į Hitlerio okupaciją papuolusių žydų likimas vienas – jie bus negailestingai sunaikinti.

„Broliai! Neklausykite lengvatikių įkalbinėjimų, kad mus gali išgelbėti „ūkiniai poreikiai“. Atsisveikinkite su viltimis, kad dėl visuomeninių poreikių vokiečiai nenorės išnaikinti visų 40 tūkstančių žydų Balstogėje ir pusės milijono Varšuvoje. Žydų naikinimas – tai negrįžtama akcija, ji nepriklauso nuo vietinės valdžios valios. Vokiečiai Gardine, Balstogėje ar Varšuvoje, siekdami patys pasėdėti užnugaryje ir neiti į frontą, gali kurį laiką pratempti geto egzistavimą. Tačiau sunaikinimas – jų pagrindinis tikslas, lemtis, kurios anksčiau ar vėliau sulauksime mes visi. Politinė programa užgožia visus ūkinius veiksnius. Kur tik yra fašistų okupuota vietovė – bus Paneriai!

Žydai! Būkite pasirengę! Imkitės ginklų!

Žydai! Priešinkitės!

Vilniaus geto jungtinė partizanų organizacija.“

Seserys Sara ir Roza Zilbert sugebėjo nuvežti šį kreipimąsi į Balstogės ir Varšuvos getus. Jį plačiai paskleidė ir daugeliui atvėrė akis, nurodė vienintelę išeitį – kovoti.

Grįžtant seseris sučiupo gestapas.

Po jų į Varšuvą nusigavo jauna mokytoja Chaja Grosman. Ten ji susisiekė su P. P. R. (Lenkų darbininkų partija). Tuo pat metu Edekui Boraksui pavyko prasmukti į Balstogės getą. Ten pat iš Varšuvos sugebėjo patekti ir Chaja Grosman. Kartu jie sukūrė Kovotojų prieš vokiečių okupaciją organizaciją. Vėliau jiems pavyko užmegzti ryšius su miške esančiu partizanų būriu.

* * *

Keturiasdešimt antrųjų metų pradžioje dr. Vulfas, Vilniaus apskrities gebitskomisaras, prisiminė paskutinius likusius krašto žydus ir ėmėsi rengti akciją Ašmenoje, kur buvo sutelkti žydai iš gretimų vietovių.

Ašmenos getą apsupo policija. Liza Magun vis dėlto prasmuko į getą. Ten ji kreipėsi: „Žydai! Jūs pasmerkti! Darbininkai, kortelės išduotos, kad jus apgautų, bėkite!“ Ji sukūrė karinę grupę, kuri pasitraukė į miškus. O tie, kurie nepatikėjo, žuvo...

Grįžusi iš Ašmenos, Liza įvykdė keletą užduočių mieste. Kartą jai prireikė užregistruoti suklastotus dokumentus, taigi teko eiti į policiją. Ten ją atpažino ir suėmė. Kaldinta geležimi kankino, tačiau nieko nepasiekė. Iš kalėjimo jai pavyko perduoti laišką:

„Aš žinau, kas manęs laukia. Niekaip negaliu susitaikyti su mintimi, kad mane išsiųs į Panerius. Siunčiu linkėjimų visiems draugams. Kas girdėti iš Balstogės? Likite tvirti. Liza.“

Lizai Magun atminti Borisas Goldšteinas pavogė iš vokiečio automatą ir atnešė į getą. FPO štabas pranešė: nuo šiol signalas mobilizuotis bus „Liza šaukia!“.

Nuosava spaustuvė

Keturiasdešimt antrųjų pradžioje mieste dar nebuvo pogrindinio antifašistinio judėjimo. Lenkų nacionalistų organizacija su savo laikraštėliu „Nepodleglošč“ nenutraukė propagandos, nukreiptos prieš Sovietų Sąjungą ir partizanus.

Vasarį FPO štabas kreipėsi į miesto gyventojus skrajute, atspausdinta hektografu. Jos svarbiausia mintis: žydų naikinimas – tai tik Europos tautų naikinimo pradžia. Skrajutė kvietė:

„Visų okupuotų kraštų piliečiai!

Priešas baigia nukraujuoti fronte.

Hitleris savo pasisakymuose kalbėjo apie pergales. Žadėjo dar vasarą per keletą dienų būti Maskvoje. Dienos virto savaitėmis, savaitės – mėnesiais, o kai baigėsi vasara, žadėjo, kad rudenį laukia pergalė. Tačiau rudenį visi mėginimai užimti miestą baigėsi nesėkme, juos sužlugdė didėjanti Raudonosios armijos galia. Tada Hitleriui visa viltis buvo žiema. Bet žiemą Hitlerio armija patyrė triuškinamų pralaimėjimų. Šimtai tūkstančių vokiečių kareivių liko gulėti apsnigtuose Rusijos laukuose. Daug ginklų paliko skubiai traukdamiesi.

Frontuose greitai pavasaris.

Sustiprėjusi Raudonoji armija pasirengusi smogti priešui naujus smūgius.

Visų okupuotų kraštų gyventojai!

Priešas bijo mūsų pasipriešinimo, jis nori mus išskaidyti. Jis šaudo mūsų geriausius sūnus. Šimtus ir tūkstančius siunčia į Vokietiją vergiškiems darbams. Varšuvoje, Kališė, Vilniuje, Lvove hitlerinis teroras naikina tautas.

Nebūkite pasyvūs, kovokite, nesėdėkite sudėję rankų. Jūsų mirtis bus beprasmė, jei kaip avys eisite į skerdyklą. Mirtis gali būti pateisinama tik aktyviai kovojant su fašizmu.

Tapkite partizanais!

Kenkite priešui visur, kur tik įmanoma!

Renkite diversijas!

Naikinkite priešo kelius, transportą, gamyklas! Darykite viską, kad po jų kojomis degtų žemė! Mirtis okupantams! Mes nugalėsime!

Kovotojų su vokiečių okupantais sąjunga.

Vilnius, 1942 m. vasaris".

Tokios skrajutės buvo išplatintos visose gamyklose, fabrikuose, dirbtuvėse. Jas platino ne tik suaugusieji. Daugybė geto paauglių ir netgi vaikų vaikščiojo į priverstinius darbus mieste. Partizanų organizacija nesiviešindama dažnai patikėdavo jiems svarbias užduotis. Dešimtis ir šimtus lapelių bei kreipimųsi išplatino po Vilnių mūsų brangūs vaikai.

* * *

Po pirmojo kreipimosi į miesto gyventojus, kurį atspausdino hektografu, į mūsų štabą atvyko Icikas Kovalskis, Vilniaus spaustuvininkas. Jis pasiūlė organizuoti savo spaustuvę. Štabas pritarė šiam pasiūlymui, ir Kovalskis ėmėsi darbo.

Štai jo pasakojimas apie tai, kaip buvo įgyvendintas šis planas.

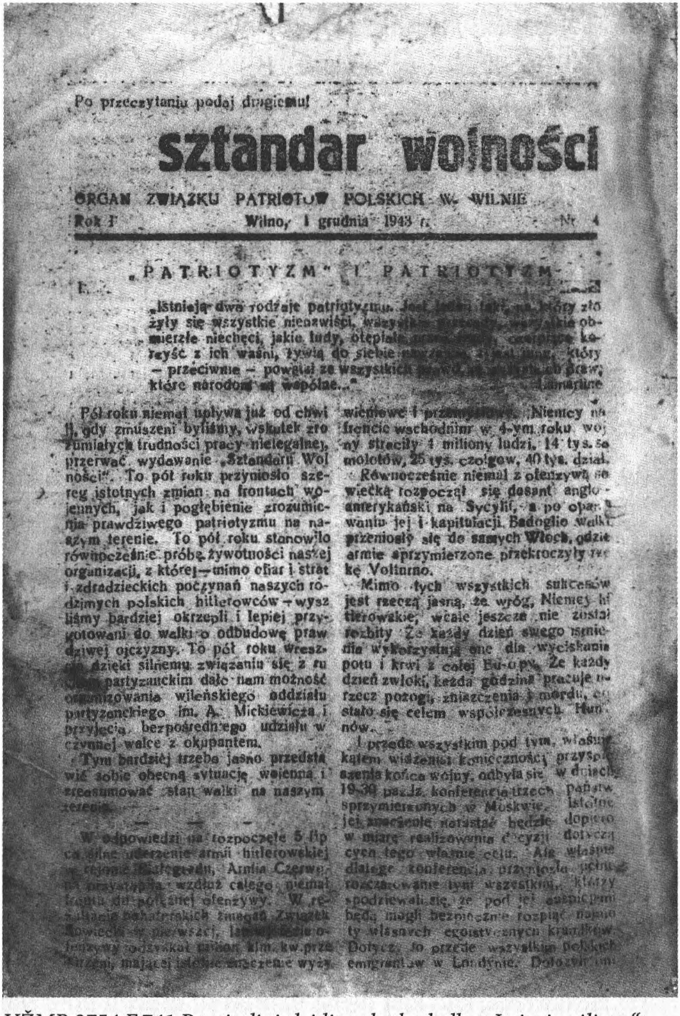
Po przeczytaniu podaj drugiemu!

sztandar wolności

ORGAN ZWIĄZKU PATRIOTÓW POLSKICH W WILNIE

Rok I Wilno, 1 grudnia 1943 r. Nr 4

„PATRIOTYZM" I PATRIOTYZM

„Istnieją dwa rodzaje patriotyzmu. [illegible] zło żyły się wszystkie nienawiści, [illegible] wszystkie obmierzłe niechęci, jakie ludy, otępiałe [illegible] korzyść z ich waśni, żywią do siebie [illegible] który – przeciwnie – powstaje ze wszystkich [illegible] praw, które narodom są wspólne..." [illegible]

Pół roku niemal upływa już od chwili, gdy zmuszeni byliśmy, wskutek zrozumiałych trudności pracy nielegalnej, przerwać wydawanie „Sztandaru Wolności". To pół roku przyniosło szereg istotnych zmian na frontach wojennych, jak i pogłębienie zrozumienia prawdziwego patriotyzmu na naszym terenie. To pół roku stanowiło równocześnie próbę żywotności naszej organizacji, z której – mimo ofiar i strat i zdradzieckich poczynań naszych rodzimych polskich hitlerowców – wyszliśmy bardziej okrzepli i lepiej przygotowani do walki o odbudowę prawdziwej ojczyzny. To pół roku wreszcie dzięki silnemu związaniu się z ruchem partyzanckim dało nam możność zorganizowania wileńskiego oddziału partyzanckiego im. A. Mickiewicza i przyjęcia bezpośredniego udziału w czynnej walce z okupantem.

Tym bardziej trzeba jasno przedstawić sobie obecną sytuację wojenną i zreasumować stan walki na naszym terenie.

W odpowiedzi na rozpoczęte 5 lipca [illegible] uderzenie armii hitlerowskiej [illegible] Armia Czerwona [illegible] wzdłuż całego niemal frontu do [illegible] ofensywy. W rezultacie [illegible] Związek Sowiecki [illegible] [illegible]

[illegible] Niemcy na froncie wschodnim w 4-ym roku wojny straciły 4 miliony ludzi, 14 tys. samolotów, 25 tys. czołgów, 40 tys. dział.

Równocześnie niemal z ofensywą sowiecką rozpoczął się desant anglo-amerykański na Sycylii, a po opanowaniu jej i kapitulacji Badoglio walki przeniosły się do samych Włoch, gdzie armie sprzymierzone przekroczyły rzekę Volturno.

Mimo tych wszystkich sukcesów jest rzeczą jasną, że wróg, Niemcy hitlerowskie, wcale jeszcze nie został rozbity. Że każdy dzień swego istnienia wykorzystują one dla wyciskania potu i krwi z całej Europy. Że każdy dzień zwłoki, każda godzina pracuje na rzecz pożogi, zniszczenia i mordu, co stało się celem współczesnych Hunnów.

I przede wszystkim pod tym właśnie kątem widzenia konieczności przyspieszenia końca wojny, odbyła się w dniach 19-30 paźdz. konferencja trzech państw sprzymierzonych w Moskwie. [illegible]

VŽMP 2754 F.741 *Pogrindinis leidinys lenkų kalba „Laisvės vėliava“*

„Iš pradžių mane vaikė į skirtingus darbus su įvairiomis grupėmis. Kai pasiprašiau dirbti į spaustuvę, nes iki karo daug metų buvau spaustuvininkas, prižiūrėtojai sutiko, nes tipografijai reikėjo patyrusių meistrų. Dauguma darbuotojų mane pažinojo, tai padėjo įveikti tam tikrus „vagiliavimo“ sunkumus.

Vieną iš pirmųjų dienų susitarėme su Sonia Madeisker, kad rytojaus dieną 12 val. per pietų pertrauką, kai saugoma spaustuvė bus pusvalandžiui atidaryta, prie vartų manęs lauks žmogus, kuriam turėsiu perduoti visa, kas reikalinga. Turėjau atsiminti, kaip jis atrodys: vidutinio ūgio, su akiniais, tamsiu paltu, rankoje laikys į tūtą susuktą lenkišką laikraštį.

Jis atėjo tiksliai nustatytu laiku. Ima mano „davinį“ ir eina toliau. Gete Sonia pranešė, kad paketą gavo, ir rytoj ateis du draugai paimti dar. Šitaip nustatytą valandą jie ateidavo ištisą savaitę, o aš jiems perduodavau paketus su raidžių klišėmis. Vėliau, kad nesukeltų įtarimų, ateidavo vienas – tas, su kuriuo susitikome pirmąjį kartą. Tai Janas Pševalskis, lenkų komunistas.

Mūsų kasdieniai susitikimai truko apie mėnesį, kol Pilies gatvės 15 name buvo įrengta pogrindinė spaustuvė, aprūpinta viskuo, kas reikalinga: popieriumi, dažais, šriftais, rėmeliais ir pan.

„Vagiliavau“ tokiu būdu: kai atspausdinę laikraštį „Gonec codzini“ išrinkinėdavome šriftus, buvo galima nepastebimai šį tą nukniaukti. Rūšiuodamas raides, paimdavau tai, ko mums reikėdavo. Pavojus grėsė kiekvieną minutę – dirbau stebimas trijų šimtų akių. Paprastai su Janu susitikdavome pusę penkių, kai po darbo grįždavau į getą.

Kartą susitarėme, kad kitą dieną jis ateis su dideliu portfeliu – turės paimti iš manęs rėmelį, volelį, kraštelius ir rinktuvą. Visa tai buvau paslėpęs tipografijoje ir reikėjo kuo greičiau perduoti.

Rėmelį prisirišau prie kūno, visa kita susukau į popierių, kad atrodytų kaip makulatūra. Prie vartų, mano nuostabai, stovėjo direktorius Škėmas. Jis paklausė, ką nešu. Aš jam ramiai atsakiau, kad makulatūrą, nes gete neturiu kuo kūrenti. Direktorius manimi patikėjo. Išėjęs už vartų su smarkiai besidaužančia širdimi,

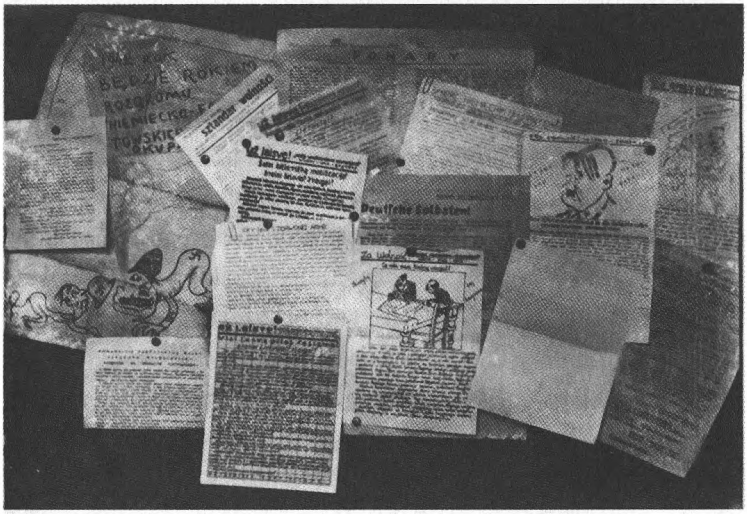

VŽMP 2755 F1.742 Geto pogrindininkų leidinių ir skrajučių koliažas

pradėjau dairytis Jano, tačiau jo nebuvo nė pėdsako. Pasukau į sodą, gal jis slepiasi po medžiais? Bet ne, dingo tarsi į vandenį.

Laikas eina. Temsta. Tik iki šeštos valandos vakaro žydai turi teisę būti miesto gatvėse. Nutariau grįžti į tipografiją, viską paslėpti „avietėje" ir eiti į getą. Tačiau lyg tyčia prie tipografijos vis dar stovi direktorius. Negali būti nė kalbos apie grįžimą. Apsisuku ir, nešinas geležimi bei švinu, patraukiu į getą. Pusiaukelėje katastrofa – plyšo diržas, sunkus rėmelis tempia kelnes žemyn. Aš vos einu ir vis trūkčioju kelnes. Į palto kišenes įkišęs rankas

prilaikau rėmelį. Vienintelė viltis – kaip nors greičiau patekti į getą. Prisikankinęs šiaip ne taip pasiekiu gętą ir matau: prie vartų stovi Mureris. Grįžti atgal neįmanoma, jau greitai šešios. Rėmelis su kelnėmis leidžiasi vis žemiau. Pasirengiau pačiam blogiausiam atvejui. Bet štai Mureris ėmėsi apieškoti priėjusią žydę moterį, ir aš spėjau prasmukti į getą.

Savo krovinį perdaviau Soniai ir Berlui, kurie kitą dieną atidavė jį Janui. Šis negalėjo pas mane ateiti, nes pastebėjo iš paskos slenkančius seklius... „Aprūpinęs" miesto spaustuvę, ėmiau „ruošti reikmenis" antrai spaustuvei – pačiame gete."

Abiejose spaustuvėse pradėjo leisti laikraščius, plakatus, skrajutes žydų, lietuvių, lenkų ir vokiečių kalbomis. Lenkų kalba buvo išleistas laikraštis „Štandar Volnošci". Jame buvo išspausdinti Iciko Vitenbergo, Sonios Madeisker, Jano Pševalskio ir daktaro Gordono straipsniai. Vėliau buvo įtraukti ir lenkų literatūros veikėjai. Redakcijos kolegiją sudarė Juzefa Pševalskaja, Vera Aganiovska ir Sonia Madeisker.

FPO specialusis padalinys

Specialiojo padalinio užduotis buvo iš anksto išsiaiškinti, ką sumaniusi fašistinė valdžia; sužinoti karines paslaptis; išaiškinti gestapo agentus gete ir už jo ribų.

Grupė buvo įslaptinta, niekas organizacijoje nežinojo, kas jos nariai. Šiam specialiajam padaliniui vadovavo štabo narys Josifas Glazmanas, viena geriausių jo agenčių buvo gražuolė Mira Ganijonskaja (kviesdama policininkus pereiti į partizanų pusę, ji žuvo miške). FPO štabo pavedimu Ganijonskaja suartėjo su policijos šefu Desleriu, tapo jo įgaliota agente. Ji

pavogė gestapo įstaigos blankų, kuriuos organizacija naudojo savo reikmėms.

Kai kurie specialiojo padalinio nariai buvo nukreipti dirbti į žydų policiją, kad sužinotų apie visus įvykius gete ir praneštų apie artėjančias grėsmes. Specialusis padalinys išaiškino išdavikus mieste ir perdavė jų vardus pogrindinei organizacijai. Remiantis šia informacija, buvo sušaudyti du lenkai – gestapo agentai.

Švenčiame Gegužės 1-ąją (1943 m.)

Susirinkome kavinėje Šiaulių gatvėje. Partizanų organizacijos nariai (apie tai niekas neturėjo numanyti), jaunimas, daug vaikų iš mokyklos klubo. Visi buvo apsirengę šviesiais drabužiais. Kiekvienam prie įėjimo prisegdavo raudoną gėlelę. Ir kavinė buvo papuošta gėlėmis bei žalumynais. Gėles iš priverstinių darbų mieste slaptai nuo apsauginių atnešė jaunimas. Žalumos kvapas tarsi kvietė į laisvę, paprastos žalios šakelės priminė, kad jau pavasaris...

Šventę pradėjo vienas FPO narių. Paprašė visų atsistoti sukilimo Varšuvos gete garbei, apie kurį visi jau žinojo. „Artėja diena, kai ir mes sukilsime... Imsime pavyzdį iš Varšuvos ir priešinsimės iki galo."

Per vietos radiją buvo perskaitytas politinis biuletenis. Skambėjo revoliucinės dainos. Smuiku griežė smuikininkas Rabinovičius. Aš perskaičiau savo eiles „Paimsim ginklus". Salėje buvo lietuvė rašytoja Šimaitė, ji atėjo į getą kartu atšvęsti šventės.

* * *

Vėliau tą dieną su grupe draugų susitikome Vitenbergo namuose. Siaurame rate jis trumpai apžvelgė situaciją fronte. Papasa-

kojo apie vokiečių pralaimėjimus ir išsakė mintį: kai Raudonoji armija priartės prie Vilniaus, mums reikės keltį žmones kovai ir padėti išvaduoti Vilnių.

Gelbėtojas Šagalas

Kaip jau minėjau, dirbau buvusiame JIVO instituto pastate, Rozenbergo štabo padalinyje. Padalinys domėjosi Vilniaus muziejuose ir bibliotekose esančiomis vertybėmis ir jas rinko. Kiek galėdamas gelbėjau kultūros vertybes, bet kartu niekada nepamiršau, kad mums trūksta ginklų. Partizanų organizacijai ypač reikėjo kulkosvaidžių. Kartu dirbo mano draugas Kačerginskis. Abu svajojome gauti kulkosvaidį.

Kačerginskio žmona, kilusi iš Krokuvos, nepanaši į žydę, iš pirmos dienos nepatraukė į getą. Ji, kaip nežydė, gyveno miesto centre pas savo draugo tėtį, lietuvį, kuris jai parūpino suklastotus dokumentus. Tai buvo Julianas Jankauskas, aš jį pažinojau. Jis dažnai ateidavo pas mus prie instituto vartų, atnešdavo maisto ir pogrindinių organizacijų skrajučių.

Kartą pasiryžome jam atskleisti, kad getas ieško ginklų. Kitą rytą jis atnešė mums revolverį. O paskui per mėnesį pristatė dvidešimt naganų, trisdešimt belgų parabelių ir tūkstančius šovinių. Tačiau svarbiausia ir labiausiai laukiama žinia: jis žadėjo atgabenti mums kulkosvaidį.

Numatytą dieną septintą valandą ryto, kai atėjome į darbą, jis turėjo atsinešti išrinktą kulkosvaidį. Mes jau nusprendėme, kur būtų galima paslėpti atskiras ginklo dalis. Jo pergabenimo į getą planą taip pat parengėme. Vos sulaukiau ryto, taip jaudinausi! Tą dieną Italijoje nuvertė Musolinį. Visi buvome pakilios nuotaikos.

Jankauskas rytą neatėjo. Mes nežinojome, ką galvoti. Nejau nesėkmė? Jau dešimta, vienuolikta valanda, o jo vis nėra. Netgi trys Šolom Aleichemo laiškai, kuriuos netikėtai radau sename Talmudo foliante, nepakėlė man nuotaikos.

Į kambarį įeina daktaras Spinkleris, partijos teoretikas iš Rozenbergo štabo Vilniuje. Šiandien jis gerai nusiteikęs – iš Berlyno gavo laišką, kad jo žmona po intensyvaus bombardavimo išgyveno ir liko nesužalota. Štai kokia laimė! Visa gatvė sugriauta, liko tik namas, kuriame gyvena jo Marita.

Atėjo mums pasakyti, kad prie drabužių kruopščiau prisisiūtume geltonus antsiuvus – ne tik prie viršutinių, bet ir prie apatinių. Toks Murerio įsakymas. Praėjus dviem valandoms po pietų, iš Berlyno atvyks svarbi delegacija apžiūrėti antisemitinės parodos, atidarytos viršutiniame aukšte. Galbūt komisijos nariai apsilankys ir šiuose kambariuose, o tuo tarpu jis mūsų prašo nelįsti į akis.

Gerai, kad Julianas neatėjo. Tik to betrūko – atnešti į institutą ginklų, kai atvykusi tikrinimo komisija. Aš vėl ėmiausi darbo. Rinkau išmėtytus dr. Alfredo Londoiso, žydiško žodyno autoriaus, lapelius. Šešiasdešimt metų jis, didis filologas, rašė savo knygą ir nespėjo per savo gyvenimą jos išleisti. Tik po mirties jo giminaičiai surinko visus jo kūrinius ir biblioteką ir visa tai nusiuntė į JIVO institutą Vilniuje. Mano draugas Giningeras iš Černovcų, likus keleriems metams iki karo, persikėlė į Vilnių ir uoliai dirbo rengdamas leidybai naująjį žydišką žodyną. Dabar šie lapeliai numesti ant grindų. Aš juos surenku, tvarkingai sudėlioju ir mąstau, kur juos būtų galima paslėpti.

Jau pirma valanda. Mūsų vokiečiai išvyko pietauti. Liko tik prižiūrėtojas Virblys. Jis turi klausytis, ką žydai kalba, ir matyti, ką jie daro.

Dvidešimt pilnų dėžių su Alfredo Londoiso kūriniais jau supakuotos, aš jas apkraunu makulatūra ir nutariu dar šiandien išsiųsti į slaptą vietelę, kur juos būtų galima išsaugoti. Mokytoja Krinska jau budi prie durų, stebi, ar kas nors neina.

Staiga, pakėlęs galvą, pro langą išvystu Jankauską, jo aukštą liesą figūrą, kurią ir naktį atpažinčiau. Jis tempia didelį lagaminą, kuriame, ko gero, aš ir pats tilpčiau.

Ką daryti? Prašau Krinskos, kad ji pusvalandį kuo nors kvarštintų galvą mūsų prižiūrėtojui Virbliui. Mes su Kačerginskiu bėgame į kiemą pas Jankauską, belaukiantį mūsų prie medžių. Jis visas žliaugia prakaitu. Išsitraukęs nosinaitę, šluostosi veidą ir pasakoja. Ryte jis negalėjęs ateiti, nes būtent tame name, kur buvo paslėptas kulkosvaidis, vyko krata. Nieko nerado, tačiau visi gyventojai suimti ir nugabenti į gestapą. Tik tada, kai gestapininkai išėjo, jis galėjo paimti kulkosvaidį, kuris yra lagamine. Kulkosvaidžio kojelės užkištos už kelnių juosmens.

Mes buvome sukrėsti. Vidury baltos dienos jis vaikštinėja po miestą su kulkosvaidžiu! Ir ką mums dabar daryti?.. Antrą valandą čia jau turi būti iš Berlyno atvykusi komisija. Priešais yra SS bataliono kareivinės. Kieme šmirinėja kažkokie žmonės... Aš perėmiau lagaminą, tačiau pakelti jo nesugebėjau. Mes dviese įnešėme jį į namo rūsį ir paslėpėme laikraščių krūvoje. Ten pat jį išrinkome ir dalį perkėlėme į viršų – į kambarį, kur buvo saugomi paveikslai.

Partizanė Reizl Korčak tuoj pat, nieko nelaukdama, be geltono antsiuvo išbėgo į miestą, kad praneštų draugams gete, jog reikia kuo greičiau padėti pergabenti kulkosvaidį.

Patalpa, kur buvo saugomi paveikslai, buvo atitverta nuo mano kamaraitės lengva pertvara. Visi žydų paveikslai, suvežti iš įvairių muziejų, buvo šiame gretimame kambaryje. Aš turėjau užregistruoti, sunumeruoti visas gavimo siuntas... Ir nutariau, kad tai patikima vieta: komisija atvyko į antisemitinę parodą ir žiūrėti žydų paveikslų, aišku, nepanorės. Paėmiau kulkosvaidžio taikiklį, pridengiau jį trimis paveikslais. Pirmasis buvo Ester Rochl Kaminski portretas. Paveikslas iš teatro muziejaus FPO. Žydų teatro motina paveiksle dar jauna, graži, šukuoseną puošia ant galvos užmesta daili skara. Antrasis paveikslas, kuriuo buvo pridengtas kulkosvaidis, – Minkovskio drobė „Tremtis“ iš Ansko muziejaus. O ant viršaus – Marko Šagalo paveikslas. Kulkosvaidžio diską iš anksto nunešiau pas save į kambarį, paslėpiau ir uždengiau dideliu senoviniu Tanacho tomu.

Mergina, kuri išbėgo į miestą, grįžo nešina sukrečiančia žinia: į getą su gestapininkais atėjo Kitelis ir pareikalavo, kad išduotų partizanų organizacijos vadą Vitenbergą. Prie geto vartų sustiprinta apsauga, ir šiandien įnešti kulkosvaidį neįmanoma...

Pasigirdo automobilio signalas – atvyko komisija. Iš automobilio išlipo keturi orūs vokiečiai rudais Rozenbergo žinybos mundurais su juoda svastika ant raudono raiščio.

Svečiai pakilo į viršų, kur buvo surengta speciali antisemitinė paroda. Joje buvo eksponuojama dešimtys antifašistinių leidinių ir karikatūrų, kuriuos sukūrė žydai skirtingomis kalbomis įvairiose pasaulio šalyse. Ten buvo ir kampelis su žydų tautybės sovietinių vadovų portretais, žydų autorių leidiniais. Apskritai paroda buvo parengta nevykusiai. Išėjo ne tiek antisemitinė, kiek antifašistinė, tiksliau pasakius, antinacistinė.

Paroda, žinoma, iš Berlyno atvykusiai komisijai nepatiko. Vokiečiai kažką garsiai rėkdavo savo kalba, paskui Sporketo batai ėmė nervingai kaukšėti koridoriaus parketu.

Išgirdau, kaip užsidarė nepasisekusios parodos durys. Sporketas, matyt, nusprendė nustebinti svečius žydų tapyba. Per pertvarą girdžiu, kaip jis įveda komisijos narius į kambarį, kur laikomi prisigrobti paveikslai, ir aiškina, kiek turėjo vargo, kol pavyko juos aptikti.

Jaučiu, kaip širdis tarsi garo katilas šėlsta krūtinėje. Kraujas suplūdo į akis. Dar kelios minutės – ir neišvengiama katastrofa... Jei ras taikiklį, o paskui, žinoma, ir visą kulkosvaidį, tai fašistų įniršį, be trisdešimties žydų, kurie dirba „Javo", pajus ir geto gyventojai. O kas kaltas? Aš! Kodėl nekreipiau dėmesio į pavojų? Ką daryti? Kaip išgelbėti žydus? Kuo kalta jauna mokytoja – juk rytoj ir ją, ir jos vaiką, jos vienintelę paguodą, gali ištikti bėda...

Žiūriu į Krinską. Mokytoja išblyškusi kaip mirtis. Ji taip rengėsi susitikti su savo sūneliu. Įsivaizdavo, kaip jis apsidžiaugs dovana – pora žydrų batukų, kuriuos taip sunkiai gavo. Mažylis būtų toks laimingas! Tačiau...

Aš stoviu prie durų, klausydamasis, kas vyksta kambaryje su paveikslais. Girdžiu, kaip Sporketas rodo mano pirmąją priedangą – Marko Šagalo paveikslą, pasakoja, kad tai garsus dailininkas.

Ir staiga... O stebuklas! Girdžiu pasipiktinusį vieno iš vokiečių balsą: „Kodėl rodote mums šias žydiškas bjaurystes?! Šitas Šagalas – ne dailininkas, o žydų išgama. Jūs ką, nematote, kad tai teplionė, kurioje visos linijos ir spalvos išplaukusios? Žydų niekingumo pavyzdys! Štai parodoje, nuo kurios pradėjome, tokiai teplionei pati tinkamiausia vieta!.. Keista, kad jums tai į galvą neatėjo."

Kiti komisijos nariai palaiko savo kolegą pritariamomis replikomis. Pasipiktinę vokiečiai išeina iš kambario. Negaliu patikėti savo laime...

Po kelių dienų detalė po detalės pernešėme kulkosvaidį į getą. Ten jį surinkome ir parengėme susitikimui su priešu.

1943 m. spalio 12 d. jis padėjo mums išsiveržti iš geto į miškus ir įsilieti į partizanų būrį.

Icikas Vitenbergas

Vienas iš partizanų organizacijos įkūrėjų, jos vadas ir įkvėpėjas Icikas Vitenbergas gimė 1907 m. Vilniuje, darbininkų šeimoje. Baigė žydų liaudies mokyklą, vėliau mokėsi odininko amato. Vakarais, kaip pasakojo jo draugai, jis daug skaitydavo ir tapo visapusiškai išsilavinusiu žmogumi.

Dar visai jaunas būdamas pradėjo dirbti profsąjungoje. Buvo lenkų komunistų partijos narys. Pelnė darbininkų pasitikėjimą ir simpatijas. 1936 m. jį išrinko odininkų profsąjungos pirmininku. Einant tokias pareigas tuometinėje Lenkijoje (į kurios sudėtį tuo metu įėjo ir Vilnius) dažnai tekdavo dirbti nelegaliai. Vitenbergas taip pat buvo profsąjungų susivienijimo narys.

Odininkų profsąjungos pirmininku Vitenbergas liko ir atėjus sovietų valdžiai, kai Lietuva buvo įtraukta į SSRS sudėtį. Kai prasidėjo karas, Vitenbergas nesuspėjo pasitraukti iš Vilniaus.

Jam atėjo sunkūs laikai. Fašistai ieškojo Vitenbergo ir kaip komunistų partijos nario, ir kaip žydo. Gete jam teko gyventi svetima pavarde. Jis pirmasis iš mūsų suprato: žydai teturi vieną išeitį – su ginklu pasipriešinti nacių okupantams. Berlas Šerešnevskis apie Vitenbergą pasakė: „Jis buvo iš tiesų neeilinis

žmogus. Jis visada rasdavo išeitį net iš sunkiausios padėties. Jis buvo bebaimis, tačiau kiekvieną situaciją apsvarstydavo su jam būdingu šaltakraujiškumu." Aba Kovneris, Vitenbergo pavaduotojas, papildė: „Jis buvo vienas teisingiausių žmonių, kuriuos esu gyvenime sutikęs."

* * *

Vitenbergas laikė savo pareiga pranešti gyventojams: jei partizanai bandys veržtis iš geto, tai reikš, kad visi likusieji bus pasmerkti mirti. Dėl to, kai sužinosime, kad getą nusprendė panaikinti, kviesime tautą į savo prieglobstį ir prasiveršime į miškus. Vitenbergas turėjo planą – traukiantis iš miesto, padegti visus karinius objektus. Šį planą jis slėpė iki paskutinės akimirkos.

Keturiasdešimt trečiųjų liepos 9-oji tapo naujų vargų pradžia: buvo suimti kai kurie miesto komunistų partijos komiteto nariai. Kitą dieną į getą atvyko Kitelis ir pareikalavo Vitenbergo. Dabar jis žinojo jo tikrąją pavardę.

Norėdamas įrodyti, jog Vitenbergą ketinama tik apklausti, jis suėmė kažkokį Averbuchą ir po apklausos tuoj pat paleido. Tegul ateina Vitenbergas, jį apklaus ir paleis. Tačiau ant šio masalo niekas neužkibo. Pasakė, kad Vitenbergas miręs, ir parodė suklastotą geto ligoninės pažymą. Tačiau Kitelis nenurimo. Jis pasinaudojo išdaviko – žydo Deslerio, geto žydų policijos šefo, kartu ir slaptojo agento – pagalba. Keturiasdešimt trečiųjų liepos 15 dieną pirmą valandą nakties Judenrato susirinkime, kuriame dalyvavo ir Vitenbergas, pasirodė policija, jį suėmė ir uždėjo antrankius. Prie geto vartų, partizanų padedamas, Vitenbergas pabėgo. Gete buvo paskelbta partizanų mobilizacija.

Liepos 16-osios ankstų rytą getui buvo pateiktas ultimatumas: jei iki šeštos valandos vakaro neišduos Vitenbergo, iš Kau-

no atskris lėktuvai ir subombarduos, sugriaus visą getą. Be to, Kitelis pažadėjo: jei Vitenbergą gaus, po apklausos jį paleis.

Tarp geto žydų kilo tragiškas ginčas. Vieni stojo į Vitenbergo pusę, kiti manė, kad visi geto gyventojai neturėtų žūti dėl vieno žmogaus. Čia gėdingą vaidmenį atliko tarp mūsų įsimaišę provokatoriai, kurie buvo pasirengę sučiupti Vitenbergą. Išdavikų priešakyje buvo minėtasis Desleris.

Vitenbergas slėpėsi Ašmenos g. 3, kur tuo metu buvo surinktas kulkosvaidis. Štabas leido įsakymus, kaip elgtis prasidėjus kariniams veiksmams. Vitenbergas netikėjo, kad getą bombarduos. Nors mes žinojome, kad keletą getų, kuriuose prasidėjo sukilimai, iš tiesų subombardavo.

Panika tarp gyventojų vis didėjo. Štabas nutarė, kad Vitenbergas turi pasislėpti, bet šis nesutiko. Tada štabas surengė išplėstinį posėdį. Dauguma dalyvių pasisakė taip: „Neverta eiti prieš savo brolių valią, netgi jei jie neteisūs ir nesupranta, kad Vitenbergo išdavimas – tik geto naikinimo pradžia.“ Tai reiškė, kad vadas pasmerktas.

Vitenbergas prieštaravo, kad negalima nuolaidžiauti priešui, netgi jei daugelis žūtų. Tačiau žūtų kovodami, o ne ant kelių. Jei jau fašistai suuodė apie partizanus, jie vis tiek nepasitenkins viena auka – reikalaus dar. Jei organizacija su juo nesutinka, – jis pasirengęs nusižudyti. Tačiau ir savižudybė negalėjo išgelbėti padėties – Kitelis reikalavo Vitenbergo gyvo.

Vitenbergas atsisveikino su savo draugais. Paskyrė vietoj savęs štabo narį Abą Kovnerį ir patraukė prie vartų. Ten jo laukė Kitelis. Jie sėdo į mašiną, ir Kitelis jį nuvežė į gestapo rūsius.

Vitenbergą iš karto perdavė į Marko Groso, specialiojo tardytojo partizanų reikalams, rankas. Tačiau, kad ir kiek kankino,

vadas nepasakė nė žodžio. Kitą dieną trisdešimt šešerių metų Vitenbergas buvo nužudytas – plaukai nudeginti, akys išdurtos, surištos rankos sulaužytos...

Nauja diena

Po liepos 16-osios, kai partizanų organizacija neteko vado, padėtis tapo kritiška. Gestapas pareikalavo atiduoti visus gete esančius ginklus. Žinoma, fašistai nieko negavo. Vienintelė sėkmė buvo ta, kad ginklus dar giliau, patikimiau paslėpė. Tačiau buvo aišku, kad Kitelis nepaklusnumo neatleis. Artėja nauji susidorojimai.

Situacija dar paaštrėjo, kai gete buvo sučiupti keli ginkluoti žydai. Žmonės svarstė: jei ne šiandien, tai rytoj vokiečiai nuspręs sunaikinti getą.

FPO štabe buvo ginčijamasi: likti gete ir jį ginti ar veržtis į miškus. Pagaliau priimtas sprendimas: „Kadangi mūsų organizacija buvo susekta, turime pereiti į naujas pozicijas.“ Tai reiškė – persikelti į miškus. Tačiau trauktis nusprendė palaipsniui.

Buvo suformuota pirma grupė, vadovaujama Josifo Glazmano. Keturiasdešimt trečiųjų liepos 22 dieną dvidešimt penki atrinkti kovotojai gavo po pistoletą, kai kurie iš jų – automatus. Jiems visiems teko vienas kulkosvaidis.

Partizanai su geltonais antsiuvais stojo į koloną, kuri tarsi eina į darbą. Kelią rodė Šika Gertmanas, žydas partizanas iš Švenčionių. Jį iš Naručio miškų atsiuntė partizanų brigados vadas Markovas, kad padėtų išvesti būrį iš geto. Beje, Markovas ir anksčiau atsiųsdavo pas Vitenbergą ryšininką perspėti, kad šis būtų pasirengęs. „Partizanai, – rašė jis, – turi mokėti kovoti miškuose.“ Ir jis patarė kuo greičiau atsitraukti, nedelsti.

Kai grupė atėjo į Naująją Vilnią, ten prie jų prisijungė trisdešimt lageryje dirbusių žydų. Kai grupę nuo Vilniaus skyrė dešimt kilometrų, ji pasuko į mišką.

Prie Lavoriškių reikėjo pereiti per tiltelį. Jau buvo naktis. Žvalgai ramiai netrukdomi perėjo. Tada partizanų būrio vadas Glazmanas nusprendė į kitą krantą siųsti po vieną žmogų. Tačiau, kai tik jie pajudėjo iš vietos, į būrį buvo atidengta ugnis. Pasirodo, tai buvo pasala. Tamsoje kilo panika. Partizanams, ir taip jau sutrikusiems, neragavusiems ugnies, trukdė beginkliai naujokai, prisidėję prie jų Naujojoje Vilnioje. Daugelis iš jų buvo iš karto nužudyti, įskaitant brolius Gordoną ir Isaką Mackevičius. Rozą Šerešnevską, Rachelę Burakiski vokiečiai sučiupo gyvas. Tačiau po pirmos sumaišties partizanai sugulė ir ėmė atsišaudyti. Būrys patyrė didelių nuostolių, tačiau ir priešui teko. Kaip vėliau sužinojome, mūšyje žuvo penki policininkai.

Iš grupės, palikusios getą, Naručio miškus pasiekė tik keturiolika žmonių. Ten jie sudarė žydų partizanų būrį „Kerštas“, kuris į savo gretas vėliau priėmė keturis šimtus partizanų – pusė jų buvo iš Vilniaus, likusieji – iš apylinkių.

Po mūšio miške kitą dieną gete pasirodė Noigeboeris su gestapininkais ir susėmė visų, kurie neseniai pasitraukė į mišką, šeimas. Kartu su darbų vadovais susirinko ir jų šeimas – iš viso aštuoniasdešimt kelis žmones. Kartu buvo sunaikinta darbo stovykla Naujojoje Vilnioje. Budeliams Paneriuose „prisidėjo darbo“.

Noigeboeris įspėjo, kad už kiekvieną pabėgusį į mišką jis suims jo šeimą, o jei tai nepaveiks, sušaudys visus to buto ir netgi viso kiemo gyventojus. Be to, nuo šiol visi dirbantys žydai bus išskirstyti po dešimt. Jei kuris pabėgs, tai visi likusieji kartu su dar-

bų vykdytoju bus sušaudyti. Padėtis atrodė beviltiška: kaip eiti į mišką, jei už kiekvieną bėglį reikės mokėti tokią baisią kainą?

Vis dėlto partizanų štabas sugebėjo apginkluoti dar likusius jaunus žydus iš gretimų apylinkių. Jie sudarė du būrius, kuriems vadovavo Mošė Markas ir Šlomo Bekeris. Abu išėjo į mišką.

„Liza šaukia!“

Nujautėme, kad getą tikriausiai naikins artimiausiomis dienomis. Keturiasdešimt trečiųjų rugpjūčio 1 dieną žydus darbininkus atleido iš visų įmonių. Du tūkstančius vyrų ir moterų išsiuntė dirbti į oro uostą Kirtimuose ir tiek pat – prie geležinkelio. Po poros dienų, kai žmonės išsiruošė į darbą, juos apsupo gestapininkai ir liepė sėsti į parengtus vagonus. Žmonės, supratę, kad tai kelias į mirtį, nepakluso įsakymui. Vokiečiai atidengė ugnį – sušaudė apie tris šimtus. Likusieji, neturėdami iš ko rinktis, sulipo į vagonus. Rugpjūčio 6-ąją jie atvyko į koncentracijos lagerį Estijoje. Pakeliui apie dvidešimt žmonių pabėgo – išmušė langus ir iššoko iš važiuojančio traukinio.

Gete buvo pranešta: į Estiją išvežtųjų tėvai ir artimi giminaičiai turi „savo noru“ važiuoti pas artimuosius. Jei kas atsisakys ar pabėgs, tai vietoj jo paims visus kaimynus.

Vėl surinko žydų grupę ir išsiuntė į koncentracijos lagerį Estijoje. Rugsėjo 1 dieną atėjo Noigeboeris ir pareiškė: nuo šiandien niekas neturi teisės išeiti iš geto. Dirbs čia, gete, specialiose dirbtuvėse. Bet kadangi visų šešiolikos tūkstančių jis negali aprūpinti darbu, tai šešis tūkstančius išsiunčia dirbti į Veiverius[42] ir Rygą,

[42] Originale *Vaivori*. Vėliau tekste rašoma, kad iki šios vietos keliavo kelias dienas, todėl visai įmanoma, kad tai vietovės Latvijoje pavadinimas.

ten yra fabrikų ir skubių užsakymų. Kad įkalbėtų žmones savo noru ten vykti, gestapas parašė keletą laiškų, neva žydai iš Veiverių kviečia savo artimuosius pas juos atvažiuoti. Tačiau gete nebuvo į ką kreiptis. Visi, kas tik galėjo, pasislėpė savo „avietėse".

FPO štabas paskelbė visų partizanų mobilizaciją. Buvo surinkti kulkosvaidžiai – dabar jų gete jau buvo net keletas. Kiekvienam kovotojui išduota po revolverį ir granatų, žmonės laukė įsakymo kautis.

Pirmoji barikada buvo pastatyta Ligoninės gatvėje 6. Tačiau dar iki tol, kol ten susitelkė mūsų kovotojai, ją apsupo sulėkę policininkai, ir grupė buvo paimta į nelaisvę.

Kitas gynybos židinys buvo Strašūno gatvės 12 namas. Kai tik prie jo prisiartino vokiečiai ir pamėgino veržtis į kiemą, Ilja Šeinboimas atidengė ugnį. Vokiečiai iškvietė pastiprinimą, ir šimtai kareivių, šaudydami iš automatų, įsiveržė į getą. Brigados vadas Šeinboimas kartu su savo draugais ir toliau šaudė į vokiečius, tačiau pirmasis buvo nukautas ir krito savo draugams ant rankų. Sutikę pasipriešinimą, vokiečiai padėjo dinamito ir susprogdino namą. Šimtai žmonių liko palaidoti po plytų ir betono krūva.

Paskui vokiečiai įvedė taisyklę sprogdinti kiekvieną pasipriešinimo židinį, kuriame įsitvirtindavo partizanai. Tuo pat metu šimtai žydų buvo sučiupti savo „avietėse" ir nusiųsti į stotį, kur jų laukė ešelonai, parengti vykti į lagerį Estijoje. Tai truko iki rugsėjo 4-osios. Kasdien iš geto vežė žmones. Vieną dieną vokiečiai išveždavo tik vyrus, kitą – tik moteris. Jei moteris norėjo važiuoti su savo vyru ar tėvu, Noigeboeris neleisdavo. Daugybė moterų nusikirpo plaukus, užsimovė kelnes, kad nebūtų atskirtos nuo savo šeimos.

Dauguma partizanų ir štabas tuo metu buvo įsikūrę Strašūno g. 6, bibliotekoje „Mefice-Haskole“. Ten buvo sutelktos pagrindinės pajėgos ir didžioji ginklų dalis. Žmonės buvo pasirengę žūti mūšyje, kad apgintų savo garbę, kiekvienas tik laukė įsakymo nuspausti gaiduką. Apie tai, kad jie dar apgintų ir išvežamus iš geto žydus, negalėjo būti nė kalbos. Vienintelė viltis išsigelbėti šiems nelaimingiesiems atrodė tik Veiveriai... Netgi paskutinės barikados gynėjams tebuvo likusi viena išeitis: kovoti su vokiečiais, kai šie priartės.

Tačiau vokiečiai nepatraukė Strašūno gatve. Rugsėjo 4-osios vakare, po to, kai per kelias dienas iš geto buvo išvežti 8 tūkstančiai žmonių, kareiviai gavo įsakymą palikti getą.

Kitą dieną, tarsi nieko nebūtų įvykę, į getą atvyko Kitelis ir Noigeboeris ir pareiškė: getas lieka su tokiomis pat teisėmis kaip seniau. Gautas užsakymas pagaminti 50 tūkstančių veltinių ir 10 tūkstančių milinių. Visa, ko getui reikia, bus, kad tik žmonės dirbtų iš peties.

Per kanalizacijos landas

Nė vienas kovotojas netikėjo šiais pažadais. Pradėjo sparčiai telktis į grupes, kurios kasdien išsiveržda vo iš geto. Bėgo į Narutį, į žydų partizanų būrį „Kerštas“.

Rugsėjo 8-ą, 9-ą ir 10-ą dienomis per tik mums žinomas landas pralįsdavo viena ginkluotų žmonių grupė po kitos. 12-os dienos vakare aš su grupe draugų, maždaug trisdešimt žmonių, taip pat ištrūkau iš geto. Prie Puškino muziejaus mūsų laukė visų grupių vedlė Zelda Treger, kuri vaikščiojo po miestą be geltono antsiuvo ir aiškindavo kovotojams, kur reikia eiti. Be baimės

prasilenkdama su žandarais, Zelda kaip stirna apibėgdavo miestą. Nurodė ji kelią ir mums. Už kelių dešimčių kilometrų nuo Vilniaus, kirsdami geležinkelį, mes pirmą kartą susitikome su priešu. Netekę vieno kario, prasiveržėme pro vokiečių užkardą ir patraukėme toliau.

* * *

Rugsėjo 14-ąją gestapo kieme Noigeboeris sušaudė Judenrato vadovą Gensą. Į jo vietą buvo paskirtas gestapo agentas Desleris. Tačiau po poros dienų jis su savo komanda pabėgo, veikiausiai supratęs, kad jei ne šiandien, tai rytoj ateis ir jo eilė. Getas vėl buvo apsuptas. Prie kiekvieno kampo pastatyti kulkosvaidžiai. Naktį namus apšvietė prožektoriai. Kai kur likę gyventojai pasislėpė savo „avietėse". Dar nespėję pasitraukti FPO kovotojai užsibarikadavo Strašūno g. 6, laukdami patogios akimirkos išsiveržti iš geto ir kartu su savimi išnešti kulkosvaidžius. Padėjo gudrybė. Keletas pabrėžtinai „nepartizaniškos", įbaugintos išvaizdos žmonių pasinaudojo gautu leidimu išvežti į kapines daugybę gatvėse tįsančių mirusiųjų kūnų. Po jais buvo paslėpti kulkosvaidžiai, ir visa tai jie išvežė į Užupio kapines. Ten šio krovinio laukė keli mūsų draugai ir užkasė jį sutartoje vietoje.

Rugsėjo 23-iosios rytą 9 val. į getą atvyko Kitelis ir oficialiai pareiškė, kad getas naikinamas. Iki 12 val. visi, kurie dar neišvažiavę, turi susikrauti daiktus ir būti pasirengę vykti į darbo stovyklas Estijoje. Kadangi kitos išeities nebuvo, žmonės pradėjo ruoštis. Paskutinė partizanų grupė atsidūrė beviltiškoje padėtyje: be kulkosvaidžių, be jokios galimybės prasiveržti pro policininkų užkardas. Paskutiniai du šimtai kovotojų, turėdami nedaug ginklų, nusileido į kanalizaciją, tikėdamiesi miesto pa-

kraštyje iš jos išlipti ir nueiti į Rūdninkų girią pas lietuvius partizanus, su kuriais buvome pradėję bendrauti.

Įėjimas į kanalizacijos trasą buvo Vokiečių gatvėje, 31 name. Ten stovėjo didelė koklių krosnis, po kuria buvo landa. Apie šią landą niekas nežinojo, išskyrus FPO štabo narius. Prieš nuleidžiant ten kovotojus, kiekvienai grupei buvo trumpai papasakota, kas jų laukia požeminėje trasoje. Priminė, kad kanalizacijos

VŽM 3524 F1.584 Strašūno (Žemaitijos) gatvės pastatų liekanos

vamzdžiai būna skirtingo skersmens, o po nedidelėmis gatvelėmis – siauri kaip urvai. Šis instruktažas labai greitai pravertė. Teko šliaužti keliais purve, be to, dar laikyti iškėlus, kad nesušlaptų, ginklus ir svarbius dokumentus. Keturias valandas kovotojai klajojo po vamzdynus. Kai būrys sustodavo, purvo srovė neretai siekdavo kaklą. Atrodė, kad fašistai nutuokė, kokį maršrutą pasirinko partizanai, ir nutarė visus paskandinti purve. Vėliau paaiškėjo, kad grėsmė nuskęsti purve partizanams iškilo dėl to, kad

jie pasiklydo ir nežinojo, kur eiti. Grįžti atgal buvo neįmanoma, nes srovė tekėjo tokiu greičiu, jog, pamėginęs judėti priešinga kryptimi, galėjai greitai užspringti. Žmonės alpo, ėjo iš proto, vienas net nusižudė. Be to, nebuvo galima kalbėtis, nes per kanalizacijos vamzdžius ten, viršuje, galėjo išgirsti jų balsus.

Pagaliau po žeme pasiekė Ignoto g. 5, pakilo į kiemą, kur ir buvo pažymėta partizanų išsilaipinimo vieta. Ten jų jau laukė Sonia Madeisker, kuri su suklastotais dokumentais gyveno mieste, ir du lietuviai policininkai, susiję su partizanais. Permirkę, purvini išlindo kovotojai iš siauros užmaskuotos skylės ir nuėjo į kažkokį rūsį šiek tiek apsiprausti. Tada visus išrikiavo ir įsakė išvalyti bei parengti naudoti ginklus. Tuo išmėginimai nesibaigė. Grupė partizanų, pajudėjusi toliau, dabar jau gatve, susidūrė su žandarais. Užvirė mūšis. Be aukų neapsieita, tačiau daugumai kovotojų pavyko pasiekti kapines. Išsikasė ten paslėptus kulkosvaidžius. Su šiais ginklais pasijutę saugiau, pasuko į Rūdninkų girią.

Trys didvyriai

Kartu su paskutiniais geto kovotojais kanalizacijos trasa paspruko ir du štabo nariai – Jankelis Kaplanas ir Abraomas Chvoinikas, taip pat FPO bataliono ryšininkė, studentė Asia Big. Jie kartu su visais išlindo iš priedangos Ignoto gatvėje, tačiau, per sumaištį atsiskyrę nuo pagrindinio būrio, patraukė į susitikimo vietą kapinėse savo keliu.

Prie kino teatro „Kazino“ juos sulaikė vokiečių patrulis ir pareikalavo dokumentų. Visi trys išsitraukė pistoletus. Prie kino teatro buvo nemažai vokiečių karininkų. Kaplano kulka pataikė:

pakirto Marką Grosą, kovos su partizanų judėjimu skyriaus tardytoją, vėliau šio skyriaus vadovą. Kartu su jųo buvo nušautas aukšto rango karininkas iš Kauno geto. Kaplanas, Chvoinikas ir Asia visas kulkas paleido į fašistus, o reikėjo po vieną pasilikti ir sau... Visus tris sučiupo gyvus.

Juos nuvežė į daržus Rasų gatvėje, kur buvo surinkti paskutiniai žydai, siunčiami į Estijos lagerį. Kitelis įsakė pastatyti trejas kartuves: mokytojui Jankeliui Kaplanui, advokatui Abraomui Chvoinikui ir dvidešimtmetei studentei Asiai Big. Jis surinko visus žydus ir pasakė, kad taip bus kiekvienam, kuris pakels ranką prieš vokiečius. Trys didvyriai buvo pakarti.

Sonia ir Julianas

Kai getas buvo panaikintas, o partizanų organizacija susitelkė kovai miške, mieste liko mūsų žmonės, turintys lenkiškus pasus. Šviesi asmenybė tarp partizanų Vilniuje buvo Sonia Madeisker.

Pirmomis okupacijos dienomis, kai visuomeninis gyvenimas mieste apmirė ir vargai užgulė žydus gyventojus, Sonia viena iš nedaugelio nesutriko. Gete ji sutelkė komjaunuolius, susisiekė su miesto darbininkais, tapo aktyvi miesto komunistų partijos komiteto narė. Tuo pat metu ji dirbo pogrindiniame lenkų laikraštyje „Štandar Volnošci".

Praradus Viteką ir Kozlovskį, Sonia tapo pagrindine pogrindinio judėjimo vadove. Jai vadovaujant šimtai žydų kovotojų prieš geto naikinimą buvo permesti į lietuvių partizanų brigadą. Pati Sonia liko mieste, kur leido kreipimusis lenkų ir lietuvių kalbomis.

Po geto sunaikinimo vokiečiai mieste, žydų lageryje, paliko tris tūkstančius žmonių. Į lagerį „Kailis" Sonia patekdavo kie-

kvieną sekmadienį. Ten burdavo kovines grupes, aprūpindavo jas ginklais ir padėdavo perkelti žmones į mišką.

Kartu su Sonia veikė Julianas Jankauskas, buvęs fabriko „Plakatas“ direktorius. Jis savo bute slėpė daug žydų ir tiekė ginklus geto partizanams. Julianas buvo pasinėręs į pogrindinę veiklą. Jis sutelkė aktyvius lietuvius darbininkus ir patraukė į savo pusę kai kuriuos policininkus. Julianas pasikeitė išvaizdą, užsiaugino barzdą, kad jo neatpažintų Užupio g. 3, kur slaptame kambaryje gyveno Sonia. Ten pat persikėlė ir Julianas. Jie abu mylėjo gyvenimą ir už jį kovojo.

Keletą mėnesių prieš Raudonajai armijai įžengiant į Vilnių, gestapas apsupo namą Užupyje. Už Juliano ir Sonios galvas jau seniai buvo žadėtos didelės premijos. Jie abu gynėsi, atsišaudė pro langus ir nušovė keletą gestapininkų. Vokiečių kulka pakirto Julianą, Sonia paskutinę pasiliko sau.

Deja, kulka ją tik sužeidė. Gestapininkai išvežė Sonią į kalėjimo ligoninę, apgydė, mėgino išgauti pogrindininkų vardus ir adresus, tačiau ji nė žodžiu neprasitarė. Tada ją nusiuntė į gestapo rūsius.

Tęsinys miške

Vilniaus geto kovotojai perėjo į miškus. Ne taip mes įsivaizdavome kovos eigą. Idėja ginti 20 tūkstančių gyventojų gete nepasiteisino. Vado Vitenbergo išdavimas buvo didžiausias smūgis organizacijai. Šiandien turime pripažinti, kad štabo sprendimas išduoti Vitenbergą buvo tragiška klaida. Tačiau praeities nesugrąžinsi...

Užėmę kovines pozicijas miškuose, Vilniaus partizanai telkėsi daugiausia dviejose bazėse: prie Naručio ežero ir Rūdninkų

girioje. Būrys „Kerštas“ prie Naručio ežero buvo ne tik žydiškas – tai buvo vienas iš Markovo brigados būrių. Naručio ežeras gana toli nuo Vilniaus, daugiau nei už 100 kilometrų. Vilniaus žydų partizanus labiau traukė prie gimtųjų vietų, todėl dešimtys kovotojų perėjo į Rūdninkų girią (40 km nuo Vilniaus), kurioje tuo metu buvo keturi FPO narių būriai, pabėgę kanalizacijos trasomis. Šiems būriams vadovavo Jurgis (Zimanas).

Būriai „Kova“ ir „Mirtis fašistams“, kuriems vadovavo Berlas Šerešnevskis ir Aaronas Aranovičius (žuvo mūšyje), neilgai buvo savarankiški junginiai – jie išėjo į Naručio girią ir prisijungė prie lietuvių partizanų. Vien žydų būrių liko du: „Keršytojas“ ir „Už pergalę“. Pirmojo būrio vadu tapo Aba Kovneris, geras draugas ir puikus organizatorius. Jis rengė visas būsimas operacijas. Šmuelis Kaplinskis, FPO instruktorius gete, buvo būrio „Už pergalę“ vadas. Kovotojai jį gerbė ir mylėjo. Abiejų būrių (daugiau kaip 200 žmonių) štabas buvo bendras.

Pirmus tris mėnesius būriai visiškai apsirūpindavo ginklais. Jie nuvertė nuo bėgių tris vokiečių traukinius. Pirmą kartą nuo bėgių nulėkė dvidešimt vagonų ir lokomotyvas. Antrą – sudaužyti šeši vagonai su kareiviais. Per trečią diversiją žuvo apie du šimtus hitlerininkų. Prie Žagarino ir netoli Dragučino kovotojai susprogdino tris tiltus. Valkininkuose (Olkeniki) susprogdino vokiečių įmonę ir sutriuškino fašistų garnizoną.

Kai būrys „Keršytojas“ gavo tolo ir daugiau kulkosvaidžių, bėgių karas tapo dar intensyvesnis. Kovotojas Isakas Rudnickis su draugais nuo bėgių nuvertė 15 ešelonų: 12 – nuo plačių vėžių ir 3 – nuo siaurų. Be to, jie penkiese dalyvavo sprogdinant elektros stotį Švenčionyse. Ši grupė paėmė į nelaisvę keturis hitlerininkus ir iš vokiečių ligoninės Švenčionyse išlaisvino partizaną Semionovą.

Vitka Kempner, pirmosios diversijos didvyrė, pirmą kartą parodė, ką ji sugeba nuveikti miške. Keturiasdešimt trečiųjų spalį su pilnu lagaminu, prikrautu minų, per naktį nuėjo 40 kilometrų ir pasiekė Vilnių. Ten ji sugebėjo patekti į miesto elektros stotį ir susprogdinti ją kartu su pagrindiniais transformatoriais. Tačiau Vitkai to buvo maža. Kitą naktį ji atėjo į koncentracijos lagerį „Kailis“ ir iš ten 60 žmonių išvedė į partizanų bazę.

Keturiasdešimt trečiųjų lapkritį Vitka gavo užduotį nunešti į Vilniaus partinį komitetą svarbius dokumentus. Pakeliui ji susidūrė su vokiečių patruliu. Su apsauga ją nuvežė į Vilniaus gestapą. Tačiau įvyko stebuklas – dėl savo miklumo, pasinaudojusi sumaištimi, Vitka sugebėjo nuo vokiečių pasprukti. Grįždama į į mūsų bazę, atvedė vieną Kauno pogrindinės organizacijos veikėją.

Kartą Griša Gurevičius, gerai užsimaskavęs pasaloje, nužudė dvylika vokiečių, važiavusių dviem mašinomis. Paėmė nemažai trofėjų: dešimt šautuvų, automatų ir vokiečių kulkosvaidį. Kulkosvaidį jis pasiėmė ir tapo puikiu kulkosvaidininku. Kartu su Griša kovojo jo mama, trisdešimt devynerių metų moteris. Jie dviese imdavosi pačių rizikingiausių užduočių. Nuo jų rankos žuvo aštuoniolika fašistų. Kartą, kai mama ir sūnus pateko į apsuptį, atsitiko nepataisoma. Grišos mama, iššaudžiusi visus šovinius, dar spėjo į priešą mesti penkias likusias granatas, tačiau ją pakirto kulka. Pamatęs, kad mama nebegyva, Griša šoko prie vokiečio ir šautuvo buože perskėlė jam galvą. Sužeistas sugebėjo pabėgti. Perplaukė upelį, peršliaužė per dumblą į krantą, tačiau neteko sąmonės ir liko gulėti baloje. Jį pastebėjo piemenukas ir pranešė partizanams, kurie atsigabeno Grišą į bazę ir išgydė. Vaikinas vėl su savo kulkosvaidžiu traukia į užduotis ir, keršydamas už mamą, naikina fašistus.

Chaimas Lazaras, aktyvus geto kovotojas, ir miške nesutepė savo kovinės garbės. Kelyje Vilnius–Gardinas iš pasalos jis sunaikino tris vokiečių karininkus, o su jais važiavusius penkiasdešimt kareivių išguldė kartu su savo draugais kovotojais. Deja, keturiasdešimt ketvirtųjų vasario 23-iąją geležinkelio diversijos metu Chaimui nepasisekė – sprogusi mina nuplėšė jam dešinę ranką...

Negalima nepaminėti vienos iš didvyriškų Vilniaus merginų partizanės Zeldos Treger. Ji kaip ryšininkė aštuoniolika kartų įveikė vokiečių užkardas, kad galėtų patekti į Vilnių. Atgalios Zelda grįždavo ne tuščiomis. Ji „prasismelkdavo" į koncentracijos lagerius ir gelbėdavo žmones. Keturissyk vos nežuvo: du kartus papuolė į gestapo rankas, kartą – į policininkų letenas. Ją sučiupo mums priešiškas lenkų nacionalistų būrys. Jis veikė aplinkiniuose miškuose ir vienu metu puldinėjo ir vokiečius, ir žydų partizanus. Tačiau Zelda, sumani ir tvirto charakterio, visuomet sausa išlipdavo iš vandens ir įvykdydavo visas užduotis.

Ne mažiau nuveikė ir Dina Roizenvald, viena patikimiausių ryšininkių tarp mūsų ir miesto.

O Reizl Korčak? Didvyriška mergina, bebaimė tiek gete, tiek miške!

Negalima neprisiminti žvalgo Chanono Magido, kuris žinojo kiekvieną priešo žingsnį 40-ies kilometrų spinduliu! O Srolikas Eišiškeris, Niusia Liubocki, Ruvimas Rabinovičius, Berlas Jechai, Leva Levin, Tevka Galperinas, Berlas Šerešnevskis, Icikas Kovalskis – apie kiekvieną jų, apie jų drąsą ir ryžtą galima būtų parašyti po knygą.

Tebus čia paminėti dviejų brolių – Danios ir Imos Liubockių, mokytojo Borucho Liubockio sūnų – vardai. Kovų gete dienomis Dania papuolė į fašistų rankas. Dešimt dienų jį kankino gestape.

Iš ten jis paprašė tėvų, esančių gete, atsiųsti jam nuodų. Prisimenu, kaip palūžęs mokytojas atėjo pas mane pasitarti, ką daryti. Jo žmona norėjo perduoti sūnui nuodų, tegul jis nesikankina. Tačiau tėvas negalėjo sutikti savo rankomis nužudyti sūnaus!

Praėjo keletas dienų, ir Dania atsirado gete. Kai jį vedė į susidorojimo vietą, jaunasis kovotojas sugebėjo pabėgti. Gete jį patikimai paslėpė. Tačiau neilgai džiaugėsi tėvai. Naikinant getą, juos sučiupo Kitelis. Dania kanalizacijos trasa prasiveržė į mišką, kur sutiko savo brolį Imą, vienintelį likusį šeimos narį.

Dania, būrio „Už pergalę" trečiosios grupės vadas, tarp savo draugų buvo labiausiai gerbiamas. Jis negalėdavo nusėdėti bazėje. Kerštas nedavė ramybės. Keturiasdešimt trečiųjų gruodžio pabaigoje Dania su savo grupe išėjo į kaimą patikrinti gandų, kad ten esąs svarbus gestapo agentas. Dania nutarė, kad jį reikia sučiupti. Apsupo namą, kur slėpėsi gestapininkas... ir čia pat nuaidėjo šūvis. Dania parkrito. Sunkiai sužeistą jį atgabeno į bazę, čia jis ir mirė.

Tą pačią dieną Ima su draugais grįžo iš Naručio girios, kur vyko mūšiai. Ima pasirodė, kai kasė kapą jo broliui. Vaikinas atsirėmė į šautuvą, stovėjo prie ką tik sukasto kauburio, o ant kapo krito karčios ašaros.

Po kelių dienų Ima su partizanų grupe išėjo prie kelio nupjauti keleto telegrafo stulpų. Pasigirdo sprogimas – stulpai buvo užminuoti. Ima ir jo draugai buvo suplėšyti į skutelius. Dabar abu broliai guli Rūdninkų girioje.

Čia paminėti Vilniaus partizanai, kurie kovojo negailėdami gyvybės ir liko savo draugų atmintyje. Tačiau kiek nežinomų didvyrių krito Naručio ir Rūdninkų miškuose... Tebūnie amžinas jų atminimas!

Naikinant Vilniaus getą, kai kurie kovotojai papuolė į koncentracijos lagerį H.K.P. ir lagerį Estijoje. H.K.P. lagerio viduje buvo suburta partizanų grupė, jai vadovavo mokytojas Levas Opeskinas ir aktorius Jakovas Bergolskis. Ši grupė apsiginklavo ir palaikė ryšį su bazėmis miškuose. Keturiasdešimt ketvirtųjų liepos 10 dieną specialusis SS dalinys apsupo lagerį ir atidengė ugnį. Partizanai atsišaudė. Tai padėjo daugiau kaip šimtui žydų išsiveržti ir pabėgti į miestą, kur jie slapstėsi laukdami pergalės.

L. Opeskinas ir J. Bergolskis žuvo mūšyje.

* * *

Vilniaus geto kovotojai, tapę partizanais Lietuvos ir Baltarusijos miškuose, kartu su Raudonosios armijos daliniais veržėsi į miestą ir dalyvavo jį išvaduojant nuo okupantų. Jie šventė miesto išvadavimo dieną praėjus lygiai metams po Iciko Vitenbergo žūties...

Koncentracijos lageriuose

1943 m. rugsėjo 23 d. buvo galutinai panaikintas Vilniaus getas. Su sustiprinta apsauga likę žydai buvo nuvežti į daržus Rasų gatvėje, kur juos padalijo į dvi grupes – į kairę ir į dešinę. Patekusieji į kairę – pasmerkti mirti. Seneliai, moterys ir vaikai – iš viso apie penkis tūkstančius žmonių – išsiųsti į krematoriumą Maidaneke. Tarp šių pasmerktųjų buvo mokytojos Mira Bernštein ir Rachelė Broide, gimnazijos direktorius Levas Turbovičius, literatūros veikėjas Naftali Vainigas, Abromas Sliepas, dr. Feldšteinas, poetė Lija Rudinska, dailininkės Uma Olkenicka ir Rachelė Suckever, aktorė Ester Lipovska.

Atrinktieji į dešinę – maždaug du tūkstančiai žmonių – išsiųsti į koncentracijos lagerį Estijoje ir maždaug tūkstantis keturi šimtai moterų – į lagerį Latvijoje, iš ten – į Štutnofą, kiti – į Osvencimą.

Estijoje tuo metu buvo 23 lageriai. Juose buvo apie dvidešimt tūkstančių žmonių, atvežtų iš įvairių Europos miestų getų. Iš jų aštuoni tūkstančiai – iš Vilniaus.

Štai keletas pasakojimų tų, kurie sugebėjo pabėgti iš šių lagerių pragaro, kur žuvo tūkstančiai žydų.

Nisanas Anolikas:

„Frontas buvo visai nebetoli. Mus vaikė iš vieno lagerio į kitą. Prie Evi vietovės dvylika žmonių atsiliko. Esesininkai, tarp kurių buvo ir vokietis gydytojas Gentas, įmetė šiuos nusilpusius vyrus į jūrą. Kurame tas gydytojas išsikvietė Vilniaus gydytojus Fingergutą ir Ivanterą. Įsakė jiems klauptis ant kelių ir kirviu suskaldė galvas. Paskui jis iškvietė mus ir liepė sudeginti kūnus.

Filikone aplink lagerį buvo keli tvenkiniai. Fašistai sugalvojo „žaidimą“: „nusikaltėliams“ surišdavo kojas ir mesdavo į vandenį.“

Benjaminas Vaintroibas:

„Po keturių parų kelionės tvankiuose vagonuose atvykome į Vaivari koncentracijos lagerį. Iš ten mus nuvežė į Kloogu. Atvykę sužinojome, kad nuo šiol turime pamiršti savo vardą, vietoj jo gausime numerį. Kiekvienas jam skirtą numerį turėjo prisitvirtinti ant nugaros, rankovės ir kelio. Nuo kaktos iki pakaušio mums, kaip katorgininkams, išskuto plaukų juostą. Moteris, kurių lageryje buvo dar nuo rugpjūčio, nuskuto plikai.

Po patikrinimo iš mūsų atėmė viską iki paskutinės smulkmenos ir paskirstė į darbus. Reikėjo nešioti 50 kilogramų cemen-

to maišus iš fabriko į geležinkelio stotį. Maždaug 150 metrų su maišu ant nugaros turėdavome bėgti. Moterims, kurias laikė atskiruose barakuose, liepdavo atkasinėti akmenis ir nešioti juos į nurodytą vietą. Per dieną jos turėdavo sunešti 4 tonas akmenų.

Dirbdavome nuo šeštos valandos ryto iki šeštos vakaro, su 45 minučių pietų pertrauka. Pietums duodavo tik skystos daržovių sriubos. Po darbo laukdavo „rikiuotė". Reikėdavo stoti į koloną po šimtą žmonių ir taip stovėti, kol teiksis ateiti budėtojas ir leis eiti į lagerį. Jei kas po alinančios darbo dienos „neteisingai" stovėdavo ar kuo nors „nusikalsdavo", rotenfiureris užsirašydavo ir vėliau tą kviesdavo išeiti iš rikiuotės. Esesininkai tempdavo žmogų ant „suoliuko", kurio ilgis buvo 1 metras, plotis – 30 cm. „Nusikaltėlio" rankas ir kojas pririšdavo. Vienas esesininkas sėsdavo jam ant galvos, o kitas pliekdavo metaline viela. Be to, „nusikaltėlis" turėjo skaičiuoti kirčius. Jei pamesdavo skaičių, egzekucija prasidėdavo iš naujo.

Ligoti, išburkę nuo bado buvo guldomi į ligoninę. Įeidamas į palatą, vokietis gydytojas Bodmanas riktelėdavo „Achtung!" (dėmesio), tada visi ligoniai turėdavo staigiai padėti rankas ant užkloto. Jei kas įsakymo neįvykdydavo ar įvykdydavo per lėtai, tam gydytojas trenkdavo pagaliu per rankas. Kai ligoniui bakstelėdavo švirkštą, paprastai šis tą pačią dieną mirdavo.

1944 m. rugpjūčio 13 d. dauguma Estijos lagerių buvo panaikinti: taip pat ir Kvioli, Eredi ir Filikon. Mes apie tai sužinojome iš užrašų ant cemento maišų, atvežtų iš tų vietų.

1944 m. rugsėjo 19 d. Kloogu lageryje atsitiko baisiausia. Anksti rytą mus sustatė brigadomis – vyrus atskirai, moteris atskirai. Pasakė, kad evakuos į Vokietiją. Tuoj pat iš mūsų grupės atrinko tris šimtus žmonių ir nusiuntė į mišką parnešti

malkų. „Reikia tas malkas pasiimti į Vokietiją“, – pasakė lagerio viršininkas.

Kai vagonus su rąstais atvežė mums į lagerį, vokiečiai rąstus suguldė kryžmai. O iš miško, kur buvo likę trys šimtai mūsų vyrų, pasigirdo masiniai šaudymai. Nieko nebesupratome. Mus apsupo esesininkai. Kiekvienas judesys buvo kulkosvaidžio taikiklyje. Iš mūsų grupės buvo iškviesti trisdešimt žmonių. Juos privedė prie suguldytų rąstų ir įsakė gultis pilvu žemyn, kad galva kyšotų iš po rąstų. Kai įsakymas buvo įvykdytas, fašistas šaudė į kiekvieną kyšančią galvą. Kai su šiuo trisdešimtuku buvo baigta, atrinko kitus trisdešimt žmonių. Ant sušaudytųjų uždėjo malkų ir naujam trisdešimtukui liepė gultis kaip pirmiesiems. Taip buvo užpildytos keturios eilės. Kai minia suprato, kad visų laukia ta pati lemtis, žmonės puolė bėgti kas kur. Vokiečiai ėmė šaudyti bėglius. Man ir dar dvidešimčiai pavyko pasislėpti viename name, palėpėje. O dešimtį kitų, kurie pamėgino pasislėpti gretimame name, esesininkai aptiko ir sušaudė.

Toje palėpėje prasėdėjome keletą parų. Pro plyšius mus pasiekdavo degančių rąstų ir žmonių kvapas... Ir štai pamatėme pirmuosius raudonarmiečius – virš mūsų skrendantį sovietų lėktuvą.

Kloogu sovietų kareiviai išgelbėjo nemažai Vilniaus žydų. Iš jų – ir patekusį į lagerį partizaną Borisą Goldšteiną bei inžinierių Ratnerį.

Tačiau nužudytų ir sudegintų buvo nepalyginti daugiau. Tarp jų – Vilniaus gydytojai Zalkindsonai (tėvas ir sūnus), aktorius Šabsajus Bliacheris, žurnalistas Germanas Krukas, poetas Geršas Gitgeštaltas, Vilniaus žydų technikumo direktorius inžinierius Šraiberis ir to technikumo dėstytojas Zelikas Goldbergas.“

* * *

Kai buvo panaikintas getas, Kalmanovičius drauge su tūkstančiais žydų pateko į lagerį Estijoje. 1945 m., kai antrą kartą atsidūriau išlaisvintame Vilniuje, susitikau su buvusio choro dainininku Šmueliu Mejeriu Slivkinu, kuriam pasisekė išgyventi mirties lageryje. Iš jo sužinojau apie Kalmanovičiaus mirtį.

Pirmuosius du mėnesius Kalmanovičius dirbo kartu su kitais žydais Narvos lageryje. Jie pertempinėjo pakus su skudurais manufaktūros fabrike. Žydų ten beveik nemaitino. Iš bado Kalmanovičius išbrinko ir vos judėjo. Kadangi nedarbingus naikino, pažįstami žydai padėjo papirkti vokietį, ir Kalmanovičius tapo barako prižiūrėtoju. Barake jis daug rašė. Nuostabus buvo jo susitikimas su savo draugu Mošė Lėreriu, išskirtiniu jidiš kalbos žinovu.

Kai Lėreris susirgo dizenterija, Kalmanovičius ėmė juo rūpintis kaip tikra motina. Apiprausdavo, perklodavo ir atlaužda-vo dalį savo duonos davinio. Nepadėjo. Lėreris mirė ant Kalmanovičiaus rankų.

Po kurio laiko Kalmanovičius pats susirgo dizenterija – aišku, užsikrėtė nuo Lėrerio. Į baraką atėjo vokiečiai gydytojai. Pamatęs, kad Kalmanovičius serga, vyriausiasis gydytojas liepė pernešti jį į ligonių baraką. O iš ten jau nė vienas gyvas neišeidavo.

Po Kalmanovičiaus mirties jo kūną sudegino fabriko krosnyje. Vienas iš darbininkų ant krosnies parašė Kalmanovičiaus vardą.

Taip žūdavo mūsų vaikai

Tai įvyko prieš keturiasdešimt ketvirtųjų metų Velykas. Į Vilniaus koncentracijos stovyklą „Kailis“, kuri buvo sukurta žydams dirbti to paties pavadinimo kailių fabrike, atėjo Veisas. Jis

pareiškė, kad mieste siaučia epidemija. Todėl kitą rytą turime šiltai aprengti vaikus ir atvesti į kliniką kitoje gatvės pusėje, kur jiems suleis vaistų nuo šiltinės.

Dauguma mamų neprieštaravo. Jos nuprausė vaikus, gražiau aprengė, sušukavo ir saulėtą pavasario rytą atvedė į kliniką. Kai vaikai jau buvo klinikoje, o mamos laukė prie įėjimo, prie pastato privažiavo juodas „voronokas". Veisas ir jo parankiniai įšoko į kliniką, puolė gaudyti vaikų ir mesti juos į mašiną.

Mamos, laukusios savo vaikų, verkdamos puolė prie „voronoko". Veisas jas nustumdavo, o į nepaklususias parankiniams liepė šaudyti. Kelios motinos vis dėlto pribėgo prie „voronoko" ir pamėgino jį atidaryti. Motinos norėjo mirti kartu su savo mažaisiais. Veisas kai kurių „pagailėjo" ir leido joms prisidėti prie vaikų.

„Voronokas" išvyko. Tačiau Veiso sąrašuose, kuriuos šis laikė rankose, trūko šešiolikos vaikų. Jis įėjo į pastatą ieškoti likusiųjų.

* * *

Aštuoniasdešimtmetė močiutė Fruma Riva Burštein man papasakojo:

„Kai sužinojau, kad visus vaikus reikia vesti į ligoninę, supratau, kad tai ne šiaip sau. Juk pas mus „Kailyje" yra gydytojas ir ambulatorija, kam mums tempti vaikus į kliniką? Nutariau neskubėti ir pažiūrėti, kas čia bus, nors Richteris pareiškė: „Tie, kurie neatves, gaus baudą."

Išgirdusi iš priešais esančios ligoninės riksmus, supratau, kad atsitiko nelaimė. Sugriebiau tris savo anūkus ir giminaitę ir paslėpiau juos „avietėje". Pati išėjau į kiemą ir pradėjau laukti, kas čia bus. Veisas kartu su vokiečiu Richteriu bėgiojo po kiemą ir

šūkavo, kad neužtenka vaikų, jei tuoj pat neišduos visų paslėptųjų, atvyks kareivių pulkas ir iššaudys visą stovyklą. Pamatęs, kad geruoju niekas neateina, Veisas sušvilpė, ir gestapininkai įbėgo į lagerį (jie jau seniai laukė prie vartų ir į švilpimą greitai sureagavo). Visus žydus išvarė į kiemą, o patys ėmė ieškoti „aviečių".

Stovėjau apačioje ir meldžiausi, kad atsitiktų stebuklas, kad nerastų mano anūkų. Vos tik taip pagalvojau, išgirdau jų verksmą ir pamačiau, kaip juos nešasi žemyn ir stato atskirai vieną nuo kito. Kieme ėmė visus rūšiuoti: vaikus ir senelius – į vieną pusę, stipresniuosius – į kitą. Kadangi aš jau nebejauna, mane pastatė kartu su vaikais. O, kaip norėjau juos išgelbėti! Apie save nebegalvojau – tik apie šviesias tyras mūsų vaikų sielas.

Kai piktadarys akimirką nusisuko, sugriebiau jauniausią anūkę ir žengtelėjau durų link. Richteris užtvėrė man kelią ir riktelėjo: „Kur eini?!" Atsakiau, kad einu pamaitinti vaikelio ir tuoj pat grįšiu. Netikęs atsakymas, kai vyksta akcija, tačiau sumaištyje jis mostelėjo į mane ranka.

Žydai, kuriems dovanojo gyvybę, mus užstojo, kad nebūtų matyti. Mano dvimetė mažylė neišleido nė garso. Staiga atvažiavo blizgančios mašinos ir į jas pradėjo stumti senelius bei vaikus. Mačiau, kaip ten metė du mano anūkėlius, kaip jie šaukė: „Bobulyte, mums baisu!" Tačiau jau niekuo nebegalėjau jiems padėti, nes ir išgelbėtą vaiką būtų išplėšę iš rankų. Pati nesuprantu, per kokį stebuklą išlikau.

Praėjo nemažai laiko. Daug nuo Richterio prisikentėjome. Dar ne kartą jis pas mus ateidavo ieškoti vaikų. Paslėpiau savo anūkę po dėže tualete. Ten ji pragyveno apie dešimt dienų. Vėliau sugalvojome, kaip pasprukti iš tos skylės, ir pasislėpėme mieste pas vieną pažįstamą lietuvę."

* * *

Vaikinukas papasakojo:

„Keturiasdešimt ketvirtųjų metų kovo 27 dieną pusę septynių ryto į lagerio H. K. P. kiemą įėjo feldfebelis Richteris ir apžiūrėjo du namus. Jis tuoj pat išvyko ir grįžo su kareiviais. Kareiviams nurodė: „Tu – čia, tu – ten", – ir šie iš karto užėmė pozicijas. Tada aš buvau pirtyje ir kaitinau krosnį. Kai įėjo ir pasakė, kad teritorija apsupta, širdis pradėjo daužytis kaip pamišusi. Išbėgau iš pirties ir pamačiau prie namo privažiuojančią mašiną, pilną policininkų.

Pakilau namo pas mamą. Ten užsivilkau keletą sluoksnių drabužių. Mama – taip pat. Buvome įsitikinę, kad lagerį naikina. Nuotaika – kaip prieš mirtį. Sutarėme, kad, pasitaikius pirmai progai, bėgsime. Jei mus veš traukiniu, šoksime iš vagono.

Netrukus namas prigužėjo vokiečių ir policininkų. Moteris ir vaikus jie siuntė į siuvyklos dirbtuves, o vyrus – kur jie dirbo. Staiga pasklido gandas, kad tai ne naikinimas, kad ima „tik" senius ir vaikus. Bet atrodo, kad moteris – taip pat...

Ką daryti? Kaip išgelbėti mamą? Aš nesutrikau, nuvedžiau ją į pirtį, pasodinau kampe ir apklojau užklotais. Pagalvojau, kad manęs šį kartą nelies, nes, pirma, aš dirbu, antra, jau nebe mažas vaikas.

Paslėpęs mamą, išėjau iš pirties. Žvilgtelėjau, matau – kopėčios, stovėjusios į palėpę lipti, dingo. Klausiu: „Kas ten?" Girdžiu Cilkos Rudenskio balsą: „Mes čia užlipome pasislėpti, eikš pas mus."

Nežinau kodėl, tačiau palėpė manęs netraukė. Nuėjau į šaltkalvių dirbtuves (nes pagal vokiečių dokumentus aš – šaltkalvis). Per dirbtuvės langą gerai matyti aikštelė prieš vartus. Per ją

veda keletą moterų ir vaikų. Jų rankose nedideli ryšuliai, galvos nuleistos. Prieš juos išrikiuoti policininkai ir esesininkai. Stovintieji su manimi prie lango rodo ten, prie vartų, į savus – motinas ir vaikus. Griebiasi už galvos: „Oi, mano berniukas! Oi, mano mama!“

Matau, kaip veda Jabrovą. Jos sūnus stovi prie lango. Šis pradėjo daužyti galvą į sieną. Mano mamos kol kas neatvedė, gali būti, kad dar nerado. Praeina dar dvi valandos. Apieškojo pirmąjį pastatą, paskui ėmėsi antrojo. Veisas patikrino dirbtuves. Žiūri, ar ten nepaslėpė vaikų. Dabar jis stalių dirbtuvėse, girdžiu vaiko verksmą. Veisas aptiko kūdikį ir, paėmęs jį į užantį, įėjo į mūsų dirbtuves.

Stoviu kaip įbestas, nežinau, ką daryti. Pirmą kartą pamačiau jo įraudusį veidą. Rankose laiko spindintį plačių briaunų kirvį. Veisas įsako darbininkams pereiti į gretimą kambarį, kitus čiumpa už apykaklės ir meta į kiemą. Dabar – mano eilė. Mėginu pasistiebti, kad atrodyčiau aukštesnis, tačiau Veiso neapgausi. Jis rodo man į duris, ir esesininkai išmeta mane į lauką. Mėginu bėgti, tačiau man pastoja kelią. Ir štai aš prie tvoros kartu su vaikais.

Pagalvojau, kad dabar man galas. Iš tigro nasrų neištrūksi. Todėl, kai tik esesininkas minutėlę nusisuko, vėl bėgu namo link, tačiau ir šį kartą nepavyksta. Mane pasiveja kitas fašistas (kaip vėliau sužinojau, tai buvo Lukošius iš „Ypatingos“) ir revolverio rankena trenkia per galvą.

Guliu smėlyje beveik netekęs sąmonės, tačiau Lukošius manęs nepalieka, už rankos tempia į baraką ir juokiasi. Į baraką atnešė staliuką. Veisas prie jo prisėda. Sukruvintas kirvis prieš jo snukį. Pradeda rūšiuoti vaikus. Jaunas moteris paleidžia.

Štai eina mama su dviem vaikais. Vaikus jis nustūmė, o mamą atplėšė jėga. Kol kas nepasmerkė myriop. Kai atėjo mano eilė, jis rodo į baraką. Vėl mėginu bėgti, tačiau esesininkas mane sučiumpa.

Nusliūkinau į kampą ir ieškau išeities. Apie pabėgimą negali būti nė kalbos. Dairausi vietos, kur būtų galima pasislėpti. Staiga pastebiu, kad lubose trūksta vienos lentos. Nė sekundės nesudvejojęs kaip katė (ir iš kur atsirado tiek veržlumo?) užsiropščiu į viršų. Po manęs dar kažkas lenda. Girdžiu įvažiavusių juodųjų „voronokų" variklių gausmą, susiliejantį su vaikų verksmu.

Vakare nedirbome. Nusileidau iš palėpės ir labai nudžiugau sutikęs mamą. Ji visą laiką, užsidengusi užklotais, gulėjo pirtyje, paieškos metu jos nepastebėjo. Drišeris, apieškojęs kiekvieną kampelį, jos neaptiko.

Tą dieną iš lagerio buvo paimti šimtas penkiasdešimt vaikų (tarp jų – du aktoriaus Bergolskio mažyliai). Viena mama savo vaikelio niekaip neatidavė. Daug kartų Veisas bandė atplėšti nuo jos vaiką, mušė, tačiau niekas nepadėjo. „Voronokas" ją prarijo kartu su vaiku. Kitą moterį Veisas nušovė vietoje, nes ši jį pavadino piktadariu.

* * *

Zelikas Levinas papasakojo:

„Kartą Veisas atėjo į getą atrinkti vyrų kelionei į Estiją. Dešimtmetis Šmulikas Kotleris bėgiojo po geto gatves ir ieškojo savo tėčio. Vietoj tėvo jis užšoko ant Veiso.

– Tu važiuosi dirbti pas mane į Estiją, – šypsosi jam piktadarys.

– Pone Veisai, – Šmulikas jo žodžius suprato visai rimtai, – man viso labo dešimt metų.

– Dešimt metų? – pakartojo Veisas ir, įdėmiai pažiūrėjęs į vaikiuką, sugriebė jam už rankovės.

Čia piktadarys pastebėjo besislapstantį žydą, ir Šmulikas išsiveržė jam iš rankų. Po kiek laiko, vykdydamas eilinę vaikų akciją, Veisas vėl susidūrė su Šmuliku. Kartu su savo draugu Mariku Levinu jis bėgo ieškoti vietos, kur būtų galima pasislėpti. Veisas nusišypsojo:

– A, tai tu! Dabar eisi su manim, – sugriebė jis Šmuliką. – Ir tu eisi su manim, – kita ranka čiupo Mariką.

– Mano pone, man jau penkiolika metų! – pamėgino išsilaisvinti Šmulikas.

Veisas nusijuokė:

– Per kiek savaičių tau suėjo penkiolika? Niekas tau nepadės!

Ir ėmė juos tempti į užvartę prie juodojo automobilio.

Šmulikas užsiplieskė. Vis vien, tarė sau, gyvenimas baigtas. Jis užšoko ant Veiso, sugriebė rankomis jam kaklą, o kojomis ėmė mušti per pilvą. Taip pat pasielgė ir Marikas. Veisas greitai susigriebė ir, revolverio rankena kaukštelėjęs vaikams per galveles, išsilaisvino. Jis jų neįmetė į mašiną. Sučiupo už laibų kaklelių ir abu užsmaugė.“

* * *

Mama papasakojo apie savo sūnų:

„Kai tik paskelbė įsakymą, kad moterys ir vaikai turi susirinkti kieme, Levukas pasakė: „Slėptis pačiam – nėra svarbiausia. Reikia gelbėti ir kitus.“ Mane su mažuoju Josele jis atvedė į

kažkokį rūsį ir paslėpė po dviejų metrų malkų krūva, o pats kažkur dingo. Po malkomis niekaip nenurimau, buvau tikra, kad mano Levuką sugavo. Bet vėliau sužinojome, kaip jis grįžo.

Kai jis mus paliko, susirado kirvį ir ėmė bėgti, o paskui jį bėgo dvi dešimtys vaikų ir du tėvai. Jis juos visus atvedė į palėpę ir ėmė kirviu daužyti geležinį dangtį, norėdamas padaryti skylę į gretimą namą. Staiga palėpėje jis pamatė du didžiulius katilus. Apžiūrėjęs juos, Levas suprato, kad vienas iš jų tuščias, ir iš karto susigaudė, kad tai geriausia vieta paslėpti vaikus. Tačiau kaip užsiropšti ant trijų metrų aukščio katilų? Levukas nubėgo atsinešti kopėčių, greitai grįžo ir, paėmęs vaikus iš tėvų rankų, nuleisdavo į katilą. Kad niekas nerastų, kopėčias taip pat į jį nuleido.

Kažkas pranešė Veisui, kad palėpėje, kur stovi katilai, matė vaikus. Jis iškart ten atbėgo ir pradėjo šaukti bei įkalbinėti. Užsiropšti negalėjo, kopėčių prie katilų juk nebuvo. Norėdamas įsitikinti, ar nieko nėra, Veisas ėmė pagaliu daužyti katilą:

– Vaikai, išeikite. Atnešiau jums saldainių!

Dvimečiai vaikai tylėjo užspaudę kvapą. Iš katilo nebuvo girdėti nė garso.“

* * *

Mašinistas Juzefas Rincevičius, kuris vairavo traukinį su vaikais, mums atskleidė kraupią tiesą, jog vaikus iš „Kailio“ ir iš H. K. P., iš viso maždaug du šimtus žmonių, jis nuvežė į Krokuvą, iš kur juos nugabeno į vokiečių ligoninę. Ten juos išrūšiavo – iš vienų ėmė kraują sužeistiems kareiviams, nuo kitų vokiečių specialistai lupo odą plastinėms operacijoms sužalotiems kareiviams.

Išlaisvintame Vilniuje

Kai tik pasirodžiau išlaisvintame Vilniuje, pirmiausia ėmiau ieškoti 16 gestapo kameros. Kamera buvo plačiai pagarsėjusi gete. Joje savaitę sėdėjo profesorius Nojus Priluckis. Čia buvo nukankintas organizacijos partizanų vadas Icikas Vitenbergas. Kamera buvo skirta tik žydams. Net kalėjime žydai buvo atskirti nuo „arijų".

Ir štai aš kameros, kurioje žuvo mano draugai ir bičiuliai, viduje. Sienos tebebuvo aptaškytos krauju, daugelis užrašų ant sienų, kuriuos paliko pasmerktieji, dar nenutrinti. Juos galėjai puikiai perskaityti besileidžiančios saulės šviesoje. Ir aš radau tą, kurio ieškojau labiausiai: „Atkeršykite! Icikas Vitenbergas. 1943 m. liepos 16 d."

* * *

Štai dar vienas šiurpą keliantis užrašas: „Gel. gatvėje Nr. 9, kas pažįstate Raibovą, žinokite: ji pražudė dvi nekaltas sielas. Tebus ji prakeikta iki paskutinės giminės, tebus prakeiktas jos kraujas! Tebus pralietas jos anūkų ir proanūkių kraujas, kaip liejasi mūsiškis! Ji mus įdavė, ir mes einam į Panerius. Seserys Trakunski."

Nemažai užrašų nuo sienų jau buvo nutrinti. Akivaizdu, kad budeliai mėgino sumėtyti pėdas, tačiau nespėjo.

Kalėjime Lydos gatvelėje sienas taip pat aprašinėjo pasmerktieji mirti. Štai keletas užrašų atsisveikinant su gyvenimu:

Mano auksinės jaunystės dienos –
Mažai jų mačiau.
Dienos ilgos, dienos tylios,
Kaip man gauti jų daugiau?

Vilniaus kalėjimas, 1943 05 09

„Tiesa turi nugalėti. Lydos miestelis – tai stotis į Panerius. Čia sėdėjo Joselė ir ruošėsi į Panerius.“

Kūnų deginimas

Kai Paneriuose buvo sudeginta daugiau kaip 100 tūkstančių žmonių, Noigeboeris gavo Himlerio įsakymą – sudaryti grupes mirusiųjų kūnams deginti. Greta buvo pridėta atspausdinta Himlerio brošiūra, kaip konkrečiai įvykdyti užduotį.

Žydas Kamermacheris, iki keturiasdešimt ketvirtųjų birželio dirbęs gestapo kieme, buvo viso to, ką vykdė fašistai, liudininkas. Jis mums papasakojo:

„Keturiasdešimt trečiųjų rugsėjį, tuoj pat po geto panaikinimo, buvo sudaryta brigada kūnams deginti. Surengė instruktažą, kuriam asmeniškai vadovavo Noigeboeris, vėliau jį pakeitė Foilgaberis. Prie šios veiklos asmeniškai prisidėjo mums gerai pažįstamas Martynas Veisas, Kitelis, Lėgelis, Šnaideris, Krosas, Fidleris ir dar vienas gestapo darbuotojas, kurio vardo niekas nežinojo. Reikia paminėti, kad apskritai visas Vilniaus gestapas buvo įtrauktas į deginimo darbus. Vokiečiai nujautė, kad artimiausiais mėnesiais frontas priartės ir juos iš miesto išspirs.

Šio darbo pradžioje Veisas surinko kalėjime sėdinčius žmones ir pasiuntė juos į Panerius. Ten vykusieji buvo tikri, kad juos veža sušaudyti. Tačiau paaiškėjo, kad jų laukia kas kita – darbas. Kaip jau minėta, Paneriuose buvo skirtingų duobių – maždaug 150 metrų nuo įvažiavimo į Gardino kelią[43]. Vienoje iš jų buvo nutarta pastatyti bunkerį žmonių degintojams. Jie dirbdavo nuo

[43] Netoli duobių, kuriose žudė žydus, yra geležinkelio atšaka į Gardiną.

ryto iki vakaro, vakare juos vėl grąžindavo į Lukiškes arba gestapo rūsius."

Duobė buvo apvali, maždaug 50 metrų skersmens ir 8 metrų gylio. Sienos buvo glaudžiai išklotos akmenimis, taip, kad neįmanoma net piršto tarp jų įkišti. Šioje duobėje padarė atskirus skyrius: sandėliukai, drabužinė, šulinys, virtuvė ir dvi ilgos patalpos barakams su gultais. Požeminio kalėjimo stogas buvo sunkios sijos, ant jų užmesta akmenų, žemių ir visokių šiukšlių. Dviejose vietose palikti plyšiai, per kuriuos buvo nuleistos kopėčios. Vienos kopėčios buvo skirtos kaliniams, kitos, patogesnės, – vokiečiams prižiūrėtojams.

Kai bunkeris buvo parengtas, jo statybininkų jau nebevežė nakvoti į kalėjimą. Priešingai, į Panerių bunkerį iš gestapo ėmė vežti naujus kalinius. Iš aštuoniasdešimties čia atvežtų žmonių septyniasdešimt buvo žydai, devyni – rusų karo belaisviai ir vienas lenkas – nubaustas už tai, kad slėpė jaunutę žydų mergaitę.

Bunkeris buvo apjuostas dviem spygliuotos tvoros eilėmis, po tvora pridėta minų. Tačiau nusprendė, kad ir to maža – aplink stovėjo sargybiniai su automatais rankose.

Šloime Golas, vienas iš išgyvenusių Panerių bunkerio kalinių, man papasakojo:

„Kai visi aštuoniasdešimt sulaikytųjų atsidūrė bunkeryje, pas mus nusileido šturmfiureris – aukštas blondinas auksiniais dantimis. Apžiūrėjęs požeminį kalėjimą, jis iškvietė visus į lauką ir pasakė mums kalbą: „Nuo šios dienos jūs liekate čia dirbti. Čia jums bus neblogai. Maistas bus geras ir jo bus pakankamai. Jūs čia esate nuolatinėje valstybės tarnyboje. Kaip žinoma, lietuviai įvykdė daugybę piktadarybių, nužudė 90 tūkstančių žmonių. Čia pūva aukų kūnai. Tai nepriimtina pasauliui ir istorijai. To-

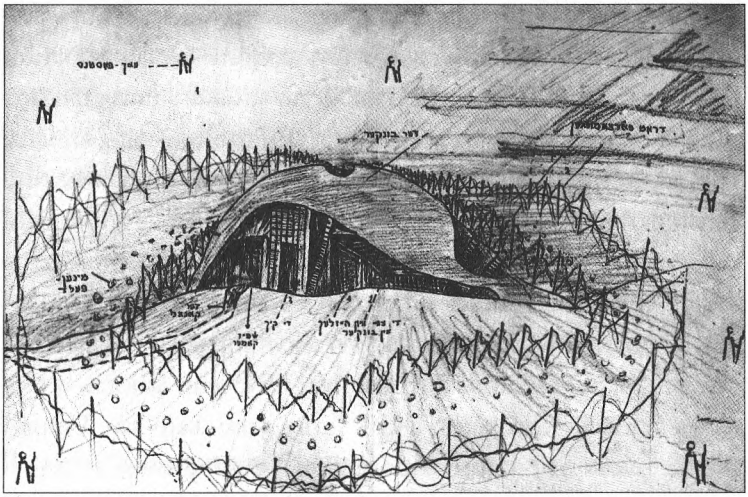

VŽMP 2353/1 F1.460 Panerių bunkeris

dėl reikia ištrinti visus nusikaltimų pėdsakus. Tam reikia iškasti visus kūnus ir specialiuose laužuose juos sudeginti, paskui viską užglaistyti, kad neliktų nė menkiausių pėdsakų. Kaip parengti laužavietes, jus pamokys atskirai. Jei kūnus sudeginus liks didesnių žmonių dalių, jas reikės permalti ir pelenus sumaišyti su smėliu. Jei dirbsite sąžiningai, išsiųsime jus į Vokietiją, kur kiekvienas išsirinks specialybę pagal sugebėjimus."

Paskui pasigirdo įsakymas nuleisti medines kopėčias (skirtas mums) ir jomis nusileisti į duobę. Kai mes visi atsidūrėme viduje, kitomis, patogesnėmis, kopėčiomis pas mus nusileido šturmfiureris su savo adjutantais Krasu ir Fidleriu. Jis sustatė mus į eilę ir tęsė: „Kaip girdėjote, jūs liekate pas mane dirbti, tačiau, kad nesugalvotumėte bėgti, jus būtina surakinti geležimis."

Tada pats šturmfiureris atnešė paruoštą grandinę ir vienam iš mūsų uždėjo paaiškindamas, kaip tai daroma. Paskui pašaukė

kalvį. Iš eilės išėjo Abramas Gamburgas, kuris anksčiau buvo prisistatęs kaip kalvis. Kiekvienas iš mūsų turėjome pastatyti koją ant plytos, ir šturmfiurerio akyse Gamburgas surakino mus grandine aukščiau batų. Dėl to galėjome žengti tik trumpus žingsniukus. Tuomet šturmfiureris priėjo prie kiekvieno iš mūsų ir patikrino kalvio darbą. Be to, kiekvieną nuodugniai išklausinėjo, iš kur jis, kiek metų, kokios specialybės. Ir vėl pakartojo: „Nemėginkite bėgti – iš Panerių dar niekas nepabėgo. Kas dvi valandas tikrinamos grandinės. Jei paaiškės, kad jos netvarkingos, tuoj pat lauks mirtis. Einant grandinės turi skambėti kiekvieno atskirai, o tam reikės aukščiau kelti kojas. Dirbti turite gerai, kaip sau. Už mažiausią sabotažą ar drausmės pažeidimą – sušaudymas."

Paskui įsakė lipti į viršų ir ištraukti kopėčias. Vokietis pakėlė savo kopėčias."

„Figūros"

Šloime Golas tęsia pasakojimą:

„Keturi prižiūrėtojai nuvedė mus į darbą. Iš pradžių – į įrankių sandėlį, kur buvo laikomi kastuvai, kirtikliai, dėžės, žarstekliai, laužtuvai, grėbliai, kirviai. Kiekvienas ima, kas reikalinga, ir vėl traukiame. Pakeliui sutinkame šturmfiurerį ilgais kailiniais – buvo jau šalta. Jis įsako įrankius padėti atgal, kadangi tam, kad priprastume prie darbo, pirmą kartą jų neprireiks. „Apipuvusius kūnus nešiosite plikomis rankomis." Ir, norėdamas įrodyti, jog jokių ceremonijų nebus, jis paėmė pliauską ir „pavaišino" mus pirmaisiais smūgiais: „Drausmė, aš jums sakau, drausmė!"

Tada mus nuvedė prie vienos iš pagrindinių masinių kapaviečių. Kai tik pamatėme daugybę kūnų, gulinčių vienas ant kito, daugelį

mūsų supykino, kitus surėmė spazmai, akis užplūdo ašaros. Atrodė, neįmanoma prie kūnų net prisiliesti. Pasipylus smūgių krušai, pagaliau prasidėjo darbas. Kitomis dienomis mums leido naudoti įrankius kūnams iškasti ir juos nunešti prie laužo. Be to, šturmfiureris pridėjo, kad privalome apskritai pamiršti, jog kūnai kadaise buvo žmonės. Šiandien tai mirę objektai ir juos reikia vertinti kaip daiktus – baslius ar panašiai. Dėl to mums buvo uždrausta numirėlius vadinti žmonėmis ar kūnais. Šturmfiureris pasirūpino, kad skaičiuodami ar ataskaitoje vadintume juos „figūromis“.“

* * *

Belaisvis Konstantinas Potaninas, atsidūręs Paneriuose ir per stebuklą išsigelbėjęs, papasakojo:

„Mes paėmėme kastuvus ir nuėjome toliau. Pamatėme didelę duobę. Žmonės, kaip ir mes, surakinti grandinėmis, stovi, verčia smėlį žemyn. Baisus dvokas trenkia iš toli, prieiti neįmanoma. Prie duobės krašto stovi šturmfiurerio padėjėjai Fidleris ir Lėgelis. Abu apsirengę kailiniais, iš kišenių kyšo vyno buteliai. Jie juos dažnai išsitraukia ir gurkšteli. Fidleris moko mus dirbti. Pradeda vokiškai, baigia lenkiškai:

– Jei rasite kaulų, atidėkite juos į šalį. Pas mus niekas neprapuola.

Aš spaudžiu kastuvą, tačiau jis nelenda į žemę. Sušunku:

– Lavonas, čia guli lavonas!

– Ne, ne lavonas, o figūra! – juokiasi Lėgelis ir gurkšteli vyno iš butelio. – Jei randi figūrą, turi ją nuvalyti, ji turi būti gerai pastebima. – Ir dar baubia: – Greičiau! Daugiau smėlio ant kastuvo! Nuvalyk nuo figūros smėlį! Greičiau! Greičiau! Aš išmokysiu tave dirbti.

Atėjo pats šturmfiureris. Beje, kiekvieną kartą, kai jį matau, jis apsirengęs vis kitais drabužiais. Ką tik buvo baltais veltiniais ir kailiniais, dabar – su batais ir odiniu paltu. Atsistojęs prieš mane, liepė liautis kasti ir kartu su kažkokiu Michelsonu (buvusiu restorano darbuotoju iš Vilniaus) nešti figūras, toliau kas kiti.

Mes gauname neštuvus, padirbtus ir dviejų beržinių pagalių, prie kurių prikaltos dvi lentutės, ir šturmfiureris atveda mus prie kitos duobės. Ten, duobėje, stovi pažįstami darbininkai: Icikas Dogimas, Beilicas, Čmelinas, Goldbergas. Jie traukia iškastas figūras, atideda jas į šalį. Mes turime jas paimti. Figūros permaišytos: galvos, rankos, kojos persipynusios, kai kurių veidai pridengti. Moterų kaklus apsikabinusios vaikiškos rankelės. Štai vyras ir moteris prisiglaudę vienas prie kito. Kai kurie nuogi, kiti apsirengę. Iš po žemių kyšo kojos ir į kumštį sugniaužtos rankos. Oda jau netekusi spalvos, ji juoda. Kūnai taip pat skirtingi: žali, raudoni, mėlyni – visų vaivorykštės spalvų. Tai dėl to, kad drėgnoje žemėje įvairių spalvų drabužiai nudažė kūnus. Kai kurios figūros plonos kaip popierius – žemesniuose sluoksniuose. Kitoms trūksta kūno dalių. Galvos yra, o apatinės dalys išsimėčiusios."

* * *

Kartą šturmfiureris pastebėjo, kad du figūrų nešiotojai eina netvirtu žingsniu ir susiėmę už galvos. Kai paklausė apie sveikatą, gavo atsakymą, kad skauda galvą, pakilusi aukšta temperatūra.

– Ko gi jūs tylite? Eime, aš palydėsiu jus į ligoninę.

Kaliniai pakluso. Nuėjo su šturmfiureriu, kuris nuvedė juos maždaug kilometrą ir nušovė specialiai parengtoje duobėje. Nuo

to laiko kiekvieną ligonį „palydėdavo“ į ligoninę. Kai dirbantieji apie tai sužinojo, net labiausiai sergantys, karščiuojantys dirbo iš paskutiniųjų.

„Specializacija“

Kalinius paskirstė pagal specializaciją: „figūrų“ atkasinėtojas, nešiotojas, malkų ruošėjas, ugnies meistras, kaulų smulkintojas ir požymių užglaistytojas.

Visų brigadininkas, atsakingas už darbų atlikimą, buvo Motė Goldbergas (buvęs užsakymų priėmėjas Šuro parduotuvėje). Goldbergas turėjo sekti, kad darbus atliktų kokybiškai ir kiekvienas kalinys būtų savo vietoje.

Kartą, atkasdamas kūnus, Goldbergas atpažino savo žmoną ir du vaikus. Atiduodamas paskutinę pagarbą savo artimiesiems, jis pats nunešė juos prie laužo ir, kai kūnai ėmė degti, sukalbėjo Kadeš (maldą už mirusiuosius).

Figūrų atkasinėtojai – tai juodadarbiai. Jų užduotys paprasčiausios: atkasti lavoną, specialiais grėbliais ištempti jį iš duobės ir paruošti nešiotojams. Jei pasitaiko du vienas prie kito prišalę kūnai, juos atskiria ir suskaičiuoja atskirai. Figūros turi būti švarios, jokių smėlio pėdsakų. Jei randamos atskiros kūno dalys, skaičiuojama taip: keturios rankos ir dvi kojos – viena figūra, du kūnai be rankų ir kojų – viena figūra, dvi galvos – taip pat viena figūra.

Atkasant naują masinę kapavietę, būtinai turėjo dalyvauti ir Veisas. Jis – tūkstančių žmonių naikintojas – kaip niekas kitas gerai žinojo kapaviečių vietas. Apšniukštinėdamas lauką, neklysdamas pasakydavo: „Čia, čia, čia...“ Jei duobė pasirodydavo tuščia – kūnai išnešti ir sudeginti – jis darbininkams įsakydavo

keletą figūrų numesti atgal. Jei po karo kas nors sugalvotų pakasinėti Paneriuose, rastų ne tūkstančius, o tik keliasdešimt aukų.

Figūrų nešiotojai taip pat priklausė juodadarbių kategorijai. Vienu kartu jie dviese ugnies meistrams turėjo atnešti tris figūras. Visą darbo dieną turėjo tiksliai skaičiuoti kūnus.

Malkų (o tiksliau – rąstų) ruošėjai dirbo lengviau, o svarbiausia – švariau. Gretimuose miškuose jie kirto medžius ir vežė juos į Panerius.

Ugnies meistrai, vokiečių požiūriu, buvo labai svarbūs darbuotojai. Jie kūrė laužus, reikiama tvarka dėjo kūnus ir juos degino. Prieš metant į laužą, kiekvieną figūrą reikėjo kruopščiai apžiūrėti, patikrinti kišenes ir viską iš jų išimti. Vienas darbininkas replėmis išlupdavo auksinius dantis ir sudėdavo juos į atskirą dėžę, kurią vėliau išsinešdavo Veisas arba šturmfiureris.

Kaulų sijotojai turėjo surinkti visus likusius kaulus ir kaulelius, nesudegusius ar tik apsvilusius deginant kūnus. Dėdavo juos į dideles akmenines girnas ir maldavo į smulkius miltelius, kurių jau neatskirsi nuo pelenų. Susmulkintą masę sukraudavo į karučius ir pristatydavo išbarstytojams.

Sijotojai savo darbą atlikdavo skirtingose vietose. Tuščiose kapavietėse jie stodavo šalia didelio metalinio tinklo ir kastuvais stumdydavo masę, kad ši išbirtų per tinklo skylutes. Į išbirusią masę pildavo žemių. Kastuvas žemių ir kastuvas to, kas turėjo būti nepanašu į žmonių pelenus. Visa, kas neišsisijodavo, net labai smulkūs kaulų gabalėliai, būdavo grąžinami į girnas ir dar kartą permalami.

Kapavietėse triūsė požymių užglaistytojai. Jie grėbliais vėl kruopščiai permaišydavo gaunamą pelenų ir smėlio masę, išskirstydavo didesniame plote ir ant viršaus užmesdavo paprastos žemės. Išlygintas plotas buvo laikomas pabaigtu darbu.

Laužaviečių parengimas

Laužavietes rengdavo taip. Žemėje kas pusantro ar du metrus iškasdavo tris lygiagrečius griovius. Plotis 50 cm, gylis 60 cm, ilgis 8 m. Juos kryžmai kirto trys kiti grioviai. Viduryje, griovių sankirtoje, buvo įkasami keturi 5 m aukščio rąstai. Viršuje jie buvo suglaudžiami ir perrišami virve.

Išeidavo kažkas panašaus į medinį kūgio formos vamzdį. Iš kiekvienos vamzdžio pusės klodavo po penkis 8 m rąstus. Paskui – sausas šakeles, ir tik ant viso to viršaus – kūnus. Kojos – į vidų, galva – į išorę. Taip guldydavo kūnus ratu, dviem eilėmis. Ant viršaus – sausos trumpos malkos, apipiltos mineraliniu tepalu ir benzinu. Tai buvo pirmasis sluoksnis, ant jo tokiu pat būdu buvo kraunamas antrasis, tačiau ratas mažesnis, – ir kitas „aukštas"... Galų gale turėdavo išeiti piramidė iš 3500 kūnų.

Į parengtą piramidę per medinį vamzdį pildavo dvylika kibirų tepalo ir keletą litrų benzino, o į keturis plyšius kanaluose – po tris ąsočius alyvos ir benzino. Uždegdavo įmesdami į krūvą degančią malką, pirma išmirkytą benzine ir alyvoje. Laužas kaipmat užsiplieksdavo – garsiai ir stipria liepsna.

„Aš buvau ugnies meistras, – pasakojo Golas, – tai labai sunkus, pragariškas išmėginimas. Dūmai, suodžiai gniaužtavo gerklę ir neleisdavo kvėpuoti. Laužas degdavo 7–10 dienų. Reikėdavo stovėti prie jo ir sergėti, ar neiškrito kūno dalys. Geležine liže turėdavau jas susemti ir vėl įmesti į ugnį."

Tokia buvo darbų tvarka. Ji nesikeitė, kol buvo sudeginta 56 800 kūnų, tai sudarė maždaug pusę Panerių aukų.

Atviros kapavietės

Isakas Dogimas, vienas iš tų, kuriems pavyko išsigelbėti iš Panerių, papasakojo:

„Iš pradžių mes atkasėme chapūnų laikų masinę kapavietę. Ji buvo maždaug 150 metrų nuo Gardino kelio. Laikotarpio orientyras buvo randami rankšluosčiai ir muilas. Tada žmonėms nuraminti buvo sakoma, kad jie vyksta į darbą ir turi su savimi pasiimti rankšluostį ir muilo. Tai buvo jauni vyrai, ant krūtinių – geltoni antsiuvai, akys užrištos, rankos surištos už nugaros. Ten buvo 9000 lavonų, tarp jų – 500 belaisvių ir dvasininkų juodomis sutanomis. Kūnai buvo protarpiais apipilti kalkėmis.

Antroji kapavietė – nukankinti keturiasdešimt pirmųjų rugsėjo 1-osios akcijos metu. Vyrai, moterys ir vaikai. Ne visi nurengti, kai kurių kišenėse – buto raktai. Žmonės tikėjosi sugrįžti. Suskaičiavome 9500 lavonų.

Trečioji kapavietė – antrojo geto naikinimo keturiasdešimt pirmųjų lapkritį rezultatas. Pirmą kartą susiformavo žudynių sistema – šūvis į pakaušį iš už nugaros. Išilgai duobės buvo nutemptas laidas, už kurio žmonės užsikabindavo, griūdavo, sudarydami lygią eilę. Ten mes suskaičiavome 10 400 aukų. Beveik visi vaikai be sušaudymo žymių, tik su baisiai išsikišusiais liežuvėliais. Galima numanyti, kad vaikai užkasti gyvi.

Ketvirtoji kapavietė – pati didžiausia. Ten gulėjo 24 000 lavonų, dauguma – su geltonais antsiuvais. Šioje duobėje užkasti ir nežydai: dvasininkai, vienuolės, lenkai, partizanai, vokietis su munduru ir daug sovietų belaisvių.

Penktoji kapavietė – netoli nuo antrosios: 3500 vyrų, moterų ir vaikų. Visi nuogi. Nužudyti kulka į pakaušį.

Šeštoji kapavietė, kaip ir penktoji – joje visi nuogi. Šioje suskaičiavome 5000 lavonų.

Atskira duobė politiniams kaliniams. Atvežti iš Lukiškių kalėjimo. 51 negyvėlis. Ten aš atpažinau savo svainį Šmuelį Sacą, jis buvo paimtas iš geto kaip komunistas.

Atskirose dviejose duobėse gulėjo keturiasdešimt trečiųjų balandžio 5-osios aukos. Visi taip pat nuogi, kaip mama pagimdė. Vyrai, moterys, vaikai. Naujose kapavietėse gulėjo nužudyti žydai, kuriuos surado po geto naikinimo „avietėse".

Mūsų darbo dienomis, kai deginome lavonus, matydavau, kaip atveždavo būrį žmonių sušaudyti. O būtent: keturis šimtus žydų iš Vaivari, vėliau – trisdešimt vieną lenką ir penkiasdešimt čigonų. Vykstant žmonių sušaudymo akcijai, mus atleisdavo nuo darbų. Turėdavome nusileisti į bunkerį ir pralaukti, kol baigs savo juodą darbą. Tačiau aukų verksmas ir riksmai prasiskverbdavo pro mūsų bunkerio sienas.

Kartą, dėdamas kūnus ant laužo, atpažinau savo šeimą: mamą, žmoną, tris seseris ir dvi giminaites. Žmoną atpažinau iš medaliono, kurį padovanojau jai vestuvių proga. Kai žmona jau degė ugnyje, sugebėjau nuo jos kaklo nukabinti papuošalą. Mudviejų – jos ir mano – portretines nuotraukytes, kurios buvo medaliono viduje, ugnis jau buvo spėjusi praryti. "

Kasimas

Pirmą dieną, kai nuleido į bunkerį, tapo aišku, kad iš čia pabėgti neįmanoma. Darbo metu tikrino kiekviename žingsnyje. O mes juk surakinti grandinėmis. Bunkeris apjuostas dviguba apsaugos juosta ir spygliuota tvora. Aplink – užminuotas laukas. Atviras

tik vienas siauras keliukas. Prie jo stovi sargybinis su automatu, toliau antras, trečias – taip kas kelis šimtus metrų. Aplink pilna esesininkų. O kas pusantros valandos į bunkerį nusileidžia specialus patrulis ir tikrina grandines.

Šturmfiureriui aiškiai įsakyta: jokių pabėgimų, kad neliktų liudininkų. Pabaigus darbus, jis pats šiuos aštuoniasdešimt sušaudys, sudegins tuose pačiuose laužuose ir išvažiuos į Berlyną.

Ir vis dėlto bunkeryje buvo žmonių, kurie nenustojo kurti pabėgimo plano. Isakas Dogimas ir Šloime Golas buvo sumanymo iniciatoriai. Susitarę su inžinieriumi Jurijumi Farberiu, taip pat bunkerio kaliniu, ir dar dviem, jie penkiese pradėjo kasti tunelį. Landa, kuri turėjo nutįsti po spygliuotomis užkardomis iki pušyno, privalėjo būti ne trumpesnė kaip 30–35 metrai. Farberis, naudodamasis iš vokiečio pasivogtu kompasu, viską apskaičiavo. Rausdavome naktį, kai visi miegodavo pavargę nuo sunkių alinančių darbų. Rizika didelė, tačiau prarasti taip pat nėra ko – ateitis žada vien tik mirtį.

Iš pradžių iškasėme nuo pašalinių akių paslėptą 2,5 metro gylio šulinį. Jis ėjo iš mūsų valgomojo kambario. Įrankių nebuvo. Kasėme plikomis rankomis arba pagaliukais. Kai rankos ėmė kraujuoti, ėmėme kasti šaukštais. Ir taip – metras po metro. Smėlį pylėme į plyšius tarp sienų, sukaltų iš lentų. Gerai, kad bunkeris buvo labai aukštas ir niekas nieko nepastebėjo. Kad iš viršaus neužgriūtų, pastatėme atramas. Iš pradžių kasėme penkiese, vėliau atsirado pagalbininkų. Niekur nedingsi – baisu, kad gali būti užpiltas gyvas. Tačiau troškimas gyventi stūmė tik pirmyn. Sugebėjome į požeminę landą netgi įsivesti elektrą. Laidą slapta nutiesėme nuo vokiečių apsaugos posto, ir tapo šviesu.

Sunkiausia buvo apsispręsti dėl tunelio krypties: kaip apeiti apsaugos postus ir išvengti masinių kapaviečių, kurių aplink

buvo daugybė. Vis dėlto vieną kartą kapavietės neišvengėme, prireikė keisti tunelio kryptį ir kasti toliau. Sunkus darbas iš paskutinių jėgų tęsėsi tris mėnesius. Ir štai pagaliau jis baigtas – tunelis parengtas.

Keturiasdešimt ketvirtųjų gegužės 29-ąją, ketvirtą valandą ryto, kai kontrolės patrulis paskutinį kartą mus patikrino ir išlipo iš bunkerio, visus pažadino Isakas Dogimas. Žmonės išgirdo: „Tunelis parengtas, kas nori bėgti – klausykit mano įsakymo!" Žmones suskirstė po dešimt, kiekviename dešimtuke – po vadą. Greitai nusiėmėme grandines, nes jos jau anksčiau buvo nudildytos – prilaikė tik viela, kurią lengvai buvo galima nusivynioti.

Pirmasis į tunelį leidosi Dogimas. Po jo – dešimtukai su savo vadais. Kitame gale Dogimas nutraukė elektros prievadą, kad būtų tamsu, ir atsargiai ėmė šalinti paskutinį žemės sluoksnį. Dvelktelėjo gaivaus oro gūsis, tolumoje sužaižaravo paskutinio jų sudėto laužo šviesa. Pašnibždomis grandine buvo perduotas įsakymas: „Eiti!", ir vienas paskui kitą visi aštuoniasdešimt žmonių išlindo į miškelį. Sargyba buvo visai netoli tos vietos. Visi stengėsi žengti tyliai, atsargiai. Staiga kažkieno koja užmynė ant šakos, pasigirdo trekštelėjimas. Sargyba akimirksniu atidengė ugnį, pakilo raketos, apšviesdamos dangų ir žemę.

Bėgliai kiek įmanydami greičiau puolė į tamsą, prie tvoros. Tačiau kulkų neaplenksi – švino liūtis aplink guldė žmones... Iki partizanų Rūdninkų girioje nusigavo vos vienuolika bėglių.

Prie kapaviečių Paneriuose

Paneriuose – mano motina, vaikas, draugai. Jų kūnai sudeginti laužuose, kaulai susmulkinti – neturėjo likti nė kruopelytės! At-

rodytų, lyg tuose laužuose būtų sudegusi mano širdis. Tačiau šiuo metu mane jaudina ir kita – giliai širdyse pasėtas priešiškumas...

Kelias puikus! Dešinėje – dangaus mėlynė, saulėlydžio šviesoje eglės ramios ir didingos. Nejau tai kelias į rojų? Ir rojus toks gražus? Daugybė tūkstančių žmonių nuėjo būtent šiuo keliu.

Einu su trimis partizanais: Šloime Golu, Dogimu ir Glazeriu. Jie keturis mėnesius surakinti dirbo šį baisų darbą. Jie iš tų vienuolikos, kurie išsigelbėjo iš bunkerio.

Dabar mes einame keliu, kur mūsų artimieji praleido paskutines savo gyvenimo minutes. Ant pirmųjų vartų, į kairę nuo Gardino kelio, iš kurio atvykdavo juodieji „voronokai", vis dar tebekaba vokiškas skydas: „Įeiti netgi vokiečių karininkams griežtai draudžiama!" Žengiame pro vartus ir dvi spygliuotos tvoros eiles ir traukiame gilyn į pušyną.

Paėjus apie šimtą žingsnių, Golas man rodo: „Tai paskutinė masinė kapavietė, kurią atkasėme prieš pabėgdami. Čia, mūsų skaičiavimais, – daugybė tūkstančių lavonų." Sukandęs dantis, einu prie kapavietės. Siaubingas kvapas priverčia sustoti. Prieš mane – didžiulė duobė, maždaug penkiasdešimt žingsnių skersmens. Viduje – krūmų salelė. Į duobę veda ilga gilėjanti tranšėja.

Glazeris pasakoja, kad per šią tranšėją dar keturiasdešimt pirmųjų gruodžio 6 dieną jį vedė į kapavietę sušaudyti. Iš pradžių jam įsakė nusirengti. Bet kadangi jo apatinės kelnės buvo labai suplyšusios, jų leido nenusimauti. Geriausius drabužius kaipmat išsidalydavo kareiviai. Tuo metu tranšėja buvo gilesnė nei dabar – maždaug 6 metrų. Ko gero, vėliau užpylė tuos, kurie krito negyvi nenubėgę iki duobės. Į ją vedė po šešis žmones, krūmų salelėje, duobės viduryje, jis pamatė automatų vamzdžius. Priešais jį, duobės viršuje, stovėjo Švainenbergas su dviem padėjė-

jais ir pro binoklius atidžiai stebėjo, kas vyksta duobėje. Išgirdęs įsakymą „Ugnis!“, Glazeris parkrito ant žemės. Pasigirdo šeši šūviai. Trys žmonės užvirto ant jo, aptaškydami veidą krauju. Iš po lavonų jis matė, kaip buvo sušaudytos kitos šešios aukos. Jis girdėjo jaunos, dar nenužudytos merginos maldas, kuri prašėsi mirties po to, kai buvo sušaudyta jos motina.

Kai šaudymai liovėsi, Glazeris pabėgo. Jis negalėjo įsivaizduoti, kad vėl atsidurs Paneriuose ir vėl pabėgs!

Nusileidome į duobę. Drėgname smėlyje voliojosi suplėšyti pinigai, popieriukai, sumindyti geto dokumentai. Čia pat mėtėsi vaiko marškinėliai. Taukuotame popieriuje, aišku, „aptarnaujantis personalas“ buvo atsinešęs maisto – duonos, kažkas panašu į dešrą. Mėtėsi suplyšęs batas, suplėšytos fotografijos, talių skiautės, netgi pora tfilinų[44], kuriuos į kelionę buvo pasiėmęs tikintis žydas. Pasijutęs besąs „pažįstamoje aplinkoje“, pratęs liesti numirėlius plikomis rankomis, Golas šoka į duobę, apžiūrinėja kūnus, mėgina atspėti, kas jie ir iš kur. Aiškina man, kad atpažino žmones iš „Kailio“, H. K. P. darbo lagerių – lavonai dar neseni, juos galima atpažinti. Staiga suriko, kad rado daktaro Feiguso kūną. Ir tikrai – mes visi atpažinome žinomą Vilniaus gydytoją, kurį sušaudė likus kelioms savaitėms prieš į miestą įžengiant Raudonajai armijai.

Čia pat randame ir liudijimą, kad Lazarijus Rudnickis gete baigė vidurinę mokyklą. Tekstas skelbia:

„Vilniaus getas

Kultūros skyrius

Patvirtiname, kad Lazarijus Rudnickis gete baigė vidurinę mokyklą.

[44] Priemonė, naudojama meldžiantis. Dar vadinama filakterijais.

Parašai: Kultūros skyriaus vedėjas (parašas neaiškus), mokyklos mokytojas Broido;

mokyklos vedėjas (parašas neaiškus).

Lietuva. Getas. 1943 metai."

Dar vienas pusiau suiręs kūnas. Žili plaukai, maždaug 55–60 metų amžiaus. Veidas visai neatpažįstamas, pajuodęs, vietoj akių – skylės... Staiga Golas užtraukia žydišką dainą „Suplėšytas lapelis". Dainą skiria dukrelei Sarai, sušaudytai dar iki sušaudant tėvą.

Jei nuodinga gyvatė įgeltų man į širdį,
Ją pakirstų širdies nuodai,
Nuodingesni nei jos žandai.

Tu išėjai, mano brangus vaikuti,
Mano širdele, švelnus zuikuti.
Tu išėjai – negrįši atgalios,
Nesugrąžins nei tėčio raudos, nei mamos.

Siela, širdis pasrūva krauju,
Siela dejuoja, širdžiai gailu.
Kančia ją plėšo, drasko skausmu –
Negrįš mergaitė jokiu keliu!

Kodėl, Dangaus Valdove, mūsų neapgynei?
Kodėl mūs laimę amžiams nuvylei?
Dvi sielos pavirto į nieką,
Už kokias nuodėmes likimas taip pliekia?

Norėjau apakti, nebematyti,
Artėjančios vasaros džiaugsmą nuvyti.
Norėjau nuginti gėles skaisčias,
Kurios džiugindavo mano vaiko dienas!

Norėčiau numirti,
Susijungti su dukros siela,
Taip būčiau laimingas
Vėl su Sara drauge!

Kūnų degintojai lydėjo mane vaikštant po Panerių laukus. Jie parodė kapų duobes, iš kurių iškasdavo lavonus. Kiek dar liko nerastų kapų – sunku suskaičiuoti. Netoli geležinkelio, maždaug kilometras nuo Gardino kelio, į vieną iš kapaviečių veda per vidurį įgriuvęs tiltelis. Štai šiuo tilteliu, medžiojami mirtinų kulkų, žmonės bėgo ir krisdavo ant žemės, į kapavietę. Kiekviena kapavietė turėjo savų ypatumų, pasakojo mano palydovai.

Paklausiau Dogimo, kur žmonių pelenai. Dogimas atvedė mane prie duobės ir pagaliuku pakapstė žemę. Po viršutiniu geltono smėlio sluoksniu pastebima tamsi masė. Ji lipni, pilka. Imu į ranką žiupsnelį pelenų ir spaudžiu prie širdies.

Visus statinius, dirbtuves, spygliuotas užtvaras aplink kapavietes vokiečiai sunaikino. Iš bunkerio, kuriame gyveno aštuoniasdešimt žmonių, deginusių lavonus, liko tik didelė apvali duobė plytgaliais sutvirtintomis sienomis. Ir vėl Dogimas prisimena, kaip rengė pabėgimą. Mes stovime prie tunelio, kurį žmonės išrausė plikomis rankomis ir šaukštais. Tik praradę visas kitas viltis ir vedini begalinės aistros gyventi jie galėjo šitaip išrausti žemę.

„Perduoti žydams“

1944 m. liepos 20 d. išlaisvintame Vilniuje mane aplankė pagyvenusi lenkė ir perdavė laišką, kurį ji rado palei kelią, vedantį iš Gardino į Panerius. Laišką sudarė du lapeliai. Raudonu pieštuku buvo lenkiškai parašyta: „Perduoti žydams.“ Moteris išsaugojo laišką, kaip ji pati sakė, butelyje. Dabar ji pildo pasmerktųjų valią ir perduoda jį žydams.

Laišką skaitėme kartu su draugais. Skaitėme ir galvojome. Atrodė, kad mūsų, dvejus metus pragyvenusių gete, jau niekas nebegalėtų sukrėsti. Pasirodė, mes dar nepakankamai žinojome, koks neišsenkantis buvo pabaisų iš gestapo žvėriškumas, kai jie kankino mūsų brolius.

Pateikiu laiško santrumpą, originalas saugomas Lietuvos žydų muziejuje. Kruvinas dokumentas byloja:

„Prašymas mūsų broliams ir sesėms žydams.

Brangūs broliai ir seserys. Kreipiamės į jus su dideliu prašymu. Pirmiausia atleiskite, jei suteiksime jums skausmo. Mes nežinome, kuo nusikaltome. Mums, gyviesiems, neleido gyventi. Kai atima gyvybę, tai dar nieko. Tačiau mūsų vaikus niekingai kankino. Aštuoniolikmetes merginas iškrypėliškai prievartavo, be to, motiną priversdavo žiūrėti. Vėliau motinas visiškai išrengdavo, statydavo prie sienos, surišdavo rankas virš galvos ir raudavo plaukus, liežuvius, badydavo smeigtukais. Akis ištepdavo išmatomis. Vyrus vertė išsitraukti lyties organus ir, įbedę perkirptus laidus, ilgai laikydavo, kol pajuosdavo. O tuo metu tvirtindavo: „Pakaks jums gyventi. Mes jus visus pribaigsime. Pribaigti galima greitai, bet mes jus nukankinsime. Jums nebesinorės gyventi ir laukti sovietų.“ Nupjaudavo rankų ir kojų pirštus. Žaizdų neleisdavo perrišti,

kraujas liejosi upeliais. Mus kankino keturias dienas. Paskui – į Panerius. Mūsų buvo 45 vyrai ir moterys, mes slėpėmės prie kanalo drauge su kita grupe – 67 paaugliais ir vaikais.

Laišką išmetame pakeliui į Panerius, kad geri žmonės atiduotų jį žydams. Jei jie už mus, 112 žmonių, nužudys nors vieną fašistą, padarys mūsų tautai kilnų darbą. Su ašaromis akyse prašome: „Kerštо! Kerštо!“ Rašau lenkiškai, nes, jei kas ras laišką žydų kalba, jį sudegins, o lenkiškai parašytą geras patikimas žmogus perskaitys ir atiduos likusiems žydams. Mes atsisveikiname su jumis, atsisveikiname su pasauliu šaukdamiesi kerštо. Rašo Gurvičius ir kt.

1944 m. birželio 26 d.“

Negęstantis deglas

Aš vėl savo mieste. Su kastuvais, maišais einame žiūrėti „aviečių“. Su manimi traukia Aba Kovneris, žydų keršytojų vadas. Jie pirmieji su sovietų kareiviais įsiveržė į miestą ir barikadose kovojo su vokiečiais. Ta liepos diena – Išvadavimo diena išaušo tiksliai per Iciko Vitenbergo žuvimo metines...

Su mumis eina rašytojas partizanas Kačerginskis, su kuriuo kartu mes visi ginkluoti išsiveržėme iš geto ir pasitraukėme į miškus, kad atkeršytume priešams. Dar eina Viktoras Kempneris, pirmosios diversijos didvyris, kuris keturiasdešimt antrųjų gegužės mėnesį su bomba išsiveržė iš geto ir prie Naujosios Vilnios nuvertė nuo bėgių vokiečių ešeloną. Su mumis ir narsi partizanė Zelda Treger, kuri įsigudrino aštuoniolika kartų grįžti iš miško į getą ir gelbėti žmones. Kartu su ja partizanė Reizl, viena iš pačių drąsiausių mūsų merginų.

Ten, kur dabar žingsniuojame, dar visai neseniai gyveno mūsų broliai. Kiekviename žemės lopinėlyje, ant kiekvieno grindinio akmens pažymėtas mūsų likimas. Štai Vokiečių g. 19, iš kur į mirtį išėjo mūsų partizanų organizacijos vadas Icikas Vitenbergas. Štai Strašūno g. 12 – mūsų paskutinė barikada, kurią vokiečiai su-

VŽM 1783 F1.244 Žydų partizanai išlaisvinto Vilniaus gatvėse

sprogdino dinamitu. Iki šiol čia, po griuvėsiais, dar palaidota apie šimtą žmonių. Mes sustojame, tylime – už mus kalba akmenys. Dabar sunku nustatyti, kas liko iš žydiškų knygų, rankraščių, dokumentų, kuriuos gelbėdami tiek vargome ir rizikavome. Vokiečių g. 29 paslėptos vertybės užverstos namo griuvėsiais. Vivulskio g. 18 name viskas sudegė. Tikriausiai ten nieko nerasime.

Kai sovietų kareiviai jau priartėjo prie miesto, vokiečiai Strašūno g. 6 rado popierių saugyklą ir, kieme užkūrę laužą, viską sudegino. Visa, kas liko, – tai Avramo Reizeno laiško skiautė. Visas apdegęs, iš jo likę tik dešimt vos įskaitomų paskutinių eilučių ir poeto parašas. Tačiau sveika, nepaliesta liko „avietė" Strašūno g. 1 – mano name gete. Išgelbėta trys ketvirčiai „avietės" Strašū-

no g. 8, kur buvo paslėpta apie du tūkstančius Strašūno bibliotekos knygų. Išliko daug retų ir unikalių leidinių.

Šiaulių g. 6 – viena iš svarbiausių „aviečių“, du aukštai po žeme, sujungti su kanalizacijos trasa. Šios „avietės“ statytojas Geršas Abramovičius eina kartu su mumis, ieškome jos kartu. Ir randame senus teatro vaidinimų plakatus, Alfredo Londoiso žodyno lapelius, greta – Šolom Aleichemo laiškai, Bialiko, Gorkio, Mendelio, Bergelsono kūriniai. Kairėje, kamputyje, – skulptūros. Mes jas išsikasame. Dauguma jų priklauso Ansko muziejui. Štai Tolstojaus galva – Iljos Ginzburgo darbas...

Kai iškasėme Antokolskio skulptūrą „Dovydas“ ir išėmėme ją iš žemės, pamatėme ranką, ir mane nukrėtė drebulys: ji buvo ne gipsinė, o žmogaus. Pasirodė, jog šioje „avietėje“ po geto panaikinimo slėpėsi žydai. Vienas iš jų mirė, ir jį palaidojo greta Antokolskio skulptūros.

... O rytoj – ilgai lauktas susitikimas: eisiu pas savo išgelbėtoją Janovą Bartoševič.

* * *

Vaikštau po išvaduotą Vilnių, prieinu Žaliąjį tiltą. Jis susprogdintas, guli vandenyje. Greta – laikinas medinis, patiestos siauros lentos. Praeidamas staiga matau: suspaustas tarp gelžgalių vandenyje guli vokiečių feldfebelis, vienas iš švainenbergų. Ant krūtinės – spindintis kryžius, jį skalauja vilnys. O priešais, kitame Neries krante, sargyboje stovi jaunas žydas partizanas su automatu rankose. Ir mintyse vėl matau virš jo galvos negęstantį mūsų kovos deglą.

Vilniaus geto deglą!

Maskva, 1944 m. vasara

Literatų gatvelė ir namo, kuriame gyveno Adomas Mickevičius, vartai. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

Vilniaus Rotušė. 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

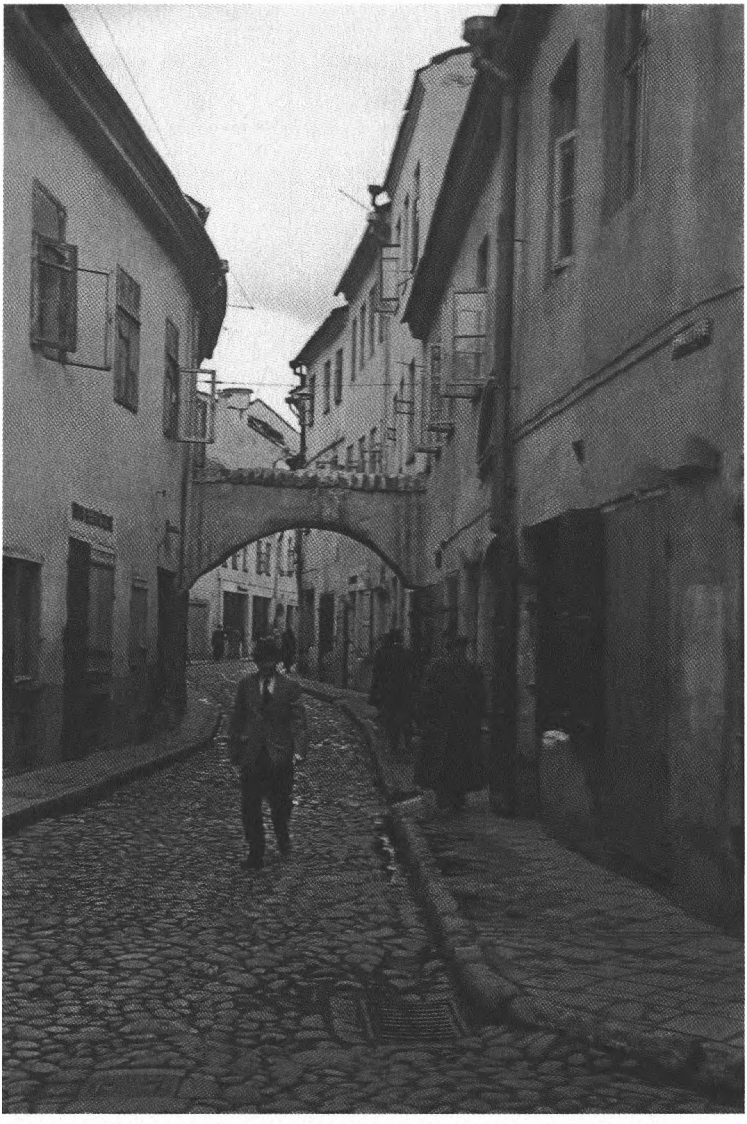

Stiklių gatvė. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

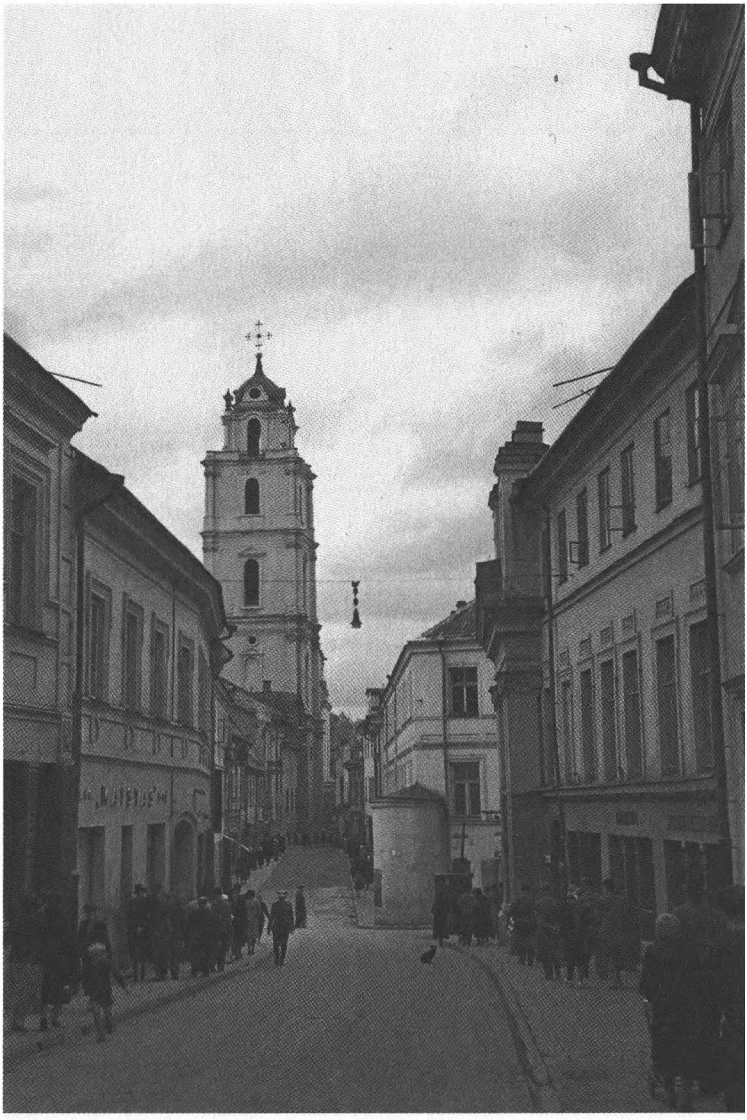

Dominikonų gatvė. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

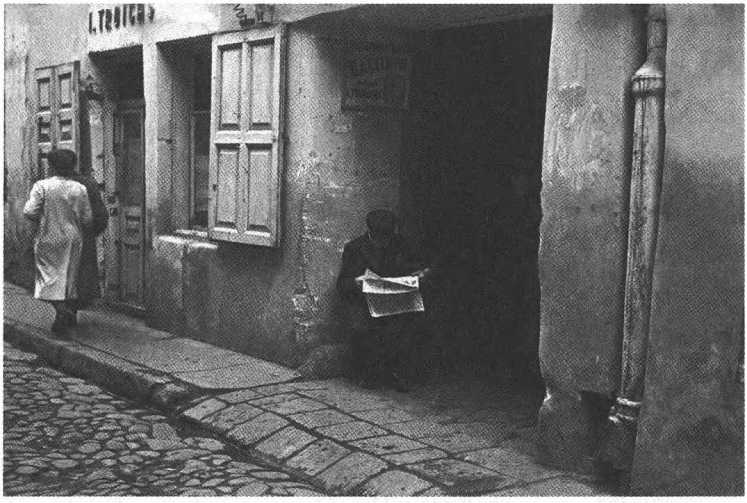

Skaitantis laikraštį. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

Mėsinių gatvė ir Vokiečių gatvės fragmentas. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis

VŽM 5454 S. Bako piešinys.

VŽM 3819
S. Bako piešinys

VŽM 1844 F1.297 B.
Šerešnevskio portretas.
Fotografija

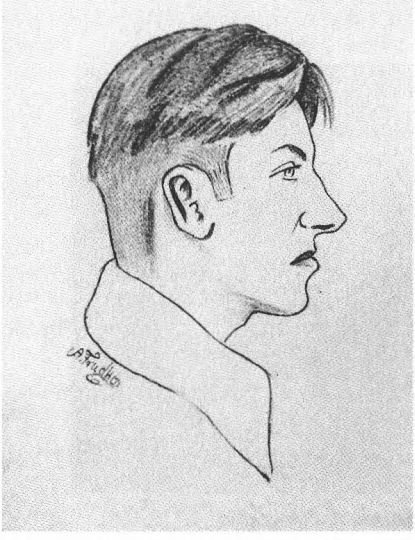

VŽMP 2251/1 F1.397
Umos Liubocki portretas.
Fotografija

VŽM 1819 F2.92 Iciko Vitenbergo portretas. 1945 m. piešinio fotoreprodukcija

VŽMP 2241 F.1386 Vilniaus geto partizanai. Fotografija

VŽMP 2230 F.1374 Vilniaus geto naujienų apžvalga. Fotografija

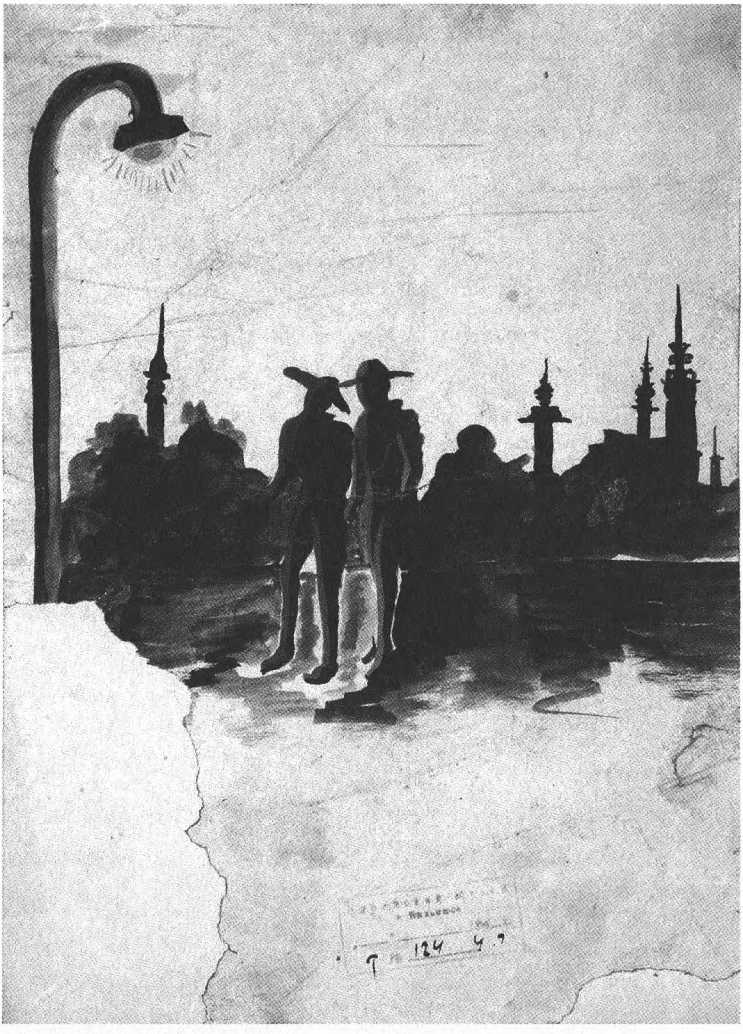

VŽM 3821 S. Bako piešinys

VŽMP 2417 F1.501 Iljos Šeinboimo portretas. Fotografija

VŽMP 2544 F2.384 Š. Kaplinskio portretas. Fotografija

מהרבא ,רעוועקצוס
Su-09 Iš Vilniaus geto / Abraomas Suckeveris ; iš rusų kalbos vertė Vladislovas Guoga, Asta Baranauskienė, Aurimas Guoga – Vilnius : Versus aureus, 2011. – 248 p. : iliustr., portr.

ISBN 978-9955-34-302-8

Baltosios dėmės istorijoje yra ne kas kita kaip negyjančios žaizdos. 195 tūkstančių Lietuvoje gyvenusių žydų iššudymo istorija daugeliui iš mūsų tebėra „baltoji dėmė“. Ši garsaus žydų rašytojo A. Suckeverio knyga leidžia liudytojo akimis išvysti tai, kas anuomet iš tiesų vyko Lietuvoje.

UDK 947.45.082:933+940.53:933](093.3)+
[343.3+323.15](474.5)(=924)(093.3)+821.112.28-94

Knygoje panaudotos
Valstybinio Vilniaus Gaono žydų muziejaus ir
Mečio Brazaičio (1903–1952) iliustracijos iš
Atvirosios visuomenės studijų asociacijos (AVSA)

Abraomas Suckeveris
IŠ VILNIAUS GETO

Kalbos redaktorė *Aldona Petrauskienė*
Viršelio dailininkė ir maketuotoja *Reda Žukė*
Viršelyje panaudota Mečio Brazaičio fotografija „Žydų gatvės perspektyva. Vilniaus senamiestis, 1940 m. birželio 9 d., sekmadienis“

Spausdino UAB „BALTO print / Logotipas“
Utenos g. 41a, LT-08217 Vilnius
info@logotipas.lt | www.logotipas.lt

Baltosios dėmės istorijoje yra ne kas kita kaip negyjančios žaizdos. 195 tūkstančių Lietuvoje gyvenusių žydų iššudymo istorija daugeliui iš mūsų tebėra „baltoji dėmė“. Ši garsaus žydų rašytojo A. Suckeverio knyga leidžia liudytojo akimis išvysti tai, kas anuomet iš tiesų vyko Lietuvoje.

Knyga buvo parašyta jidiš kalba ir išleista 1946 metais Rusijoje. Vėliau išversta į prancūzų, vokiečių ir kitas kalbas.

Abraomas Suckeveris (1913–2010) vadinamas „iškiliausiu Holokausto poetu“. Trečiajame praėjusio amžiaus dešimtmetyje jis priklausė literatūriniam judėjimui Jung Vilne (jidiš k. „Jaunasis Vilnius“). 1985 m. jo poetinė kūryba jidiš kalba buvo įvertinta aukščiausiu Izraelio nacionaliniu apdovanojimu. 2008 m. vasario 16 d. už nuopelnus Lietuvai Prezidentas Valdas Adamkus rašytoją apdovanojo Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžiumi.

ISBN 978-9955-34-302-8